

**PROCEEDINGS
OF HISTORY
FACULTY
OF LVIV
UNIVERSITY**

Collection of scientific articles

Issue 22

Published since 1997

*Ivan Franko National
University of Lviv*

**НАУКОВІ ЗОШИТИ
ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Випуск 22

Виходить від 1997

*Львівський національний
університет імені Івана Франка*

2021

Засновник: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої ради
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15573-4045ПР від 17.07.2009 р.

Рекомендувала до друку Вчена рада Університету протокол № 22/11 від 24 листопада 2021 р.

Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. 2021. Випуск 22. 179 с.

Proceedings of History Faculty of Lviv University. Collection of scientific articles. 2021. Issue 22. 179 p.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22>

У “Наукових зошитах історичного факультету Львівського університету” публікуються наукові статті, повідомлення, переклади, документи, рецензії та огляди з актуальних проблем історії України, всесвітньої історії, історіографії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін, які раніше не публікувались.

“Proceedings of History Faculty of Lviv University” includes scientific articles, annotations, translations, documents, and reviews concerning problems of history of Ukraine, world history, historiography, archaeology, ethnology, special branches of history.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д-р істор. наук, проф. *Б. З. Якимович* (головний редактор), канд. істор. наук, доц. *І. І. Федик* (відповідальний редактор), мгр. *Л. Шелестак* (відповідальний секретар), д-р габіліт., проф. *В. Бонусяк*, д-р істор. наук, проф. *М. С. Глушко*, д-р істор. наук, проф. *В. С. Голубко*, д-р істор. наук, проф. *Б. В. Гудь*, д-р габіліт., проф. *Р. Жерелик*, д-р істор. наук, проф. *Л. О. Зашильняк*, д-р істор. наук, проф. *С. П. Качараба*, д-р істор. наук, проф. *К. К. Кондратюк*, д-р істор. наук, проф. *Ю. І. Макар*, канд. іст. наук, доц. *Р. В. Масик*, д-р істор. наук, проф. *І. Г. Патер*, д-р істор. наук, проф. *О. М. Петречко*, канд. істор. наук, доц. *Т. С. Полещук*, д-р істор. наук, проф. *Р. Б. Сліцький*, д-р істор. наук, доц. *І. Я. Соляр*, канд. істор. наук, доц. *Р. Б. Тарнавський*, д-р габіліт., проф. *С. Цяра*, д-р габіліт., проф. *Р. Щигел*.

Professor *B. Z. Yakymovych* – Editor-in-Chief
Assistant Professor *I. I. Fedyk* – Executive Editor
Master Degree *L. R. Shelestak* – Assistant Editor
Відповідальний за випуск *Степан Качараба*

Адреса редакційної колегії: Editorial office address:

Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 329, 331; 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394136, (38) (032) 2394390
Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska Str., room 329, 331; 79000, Lviv, Ukraine, тел.: (38) (032) 2394136, (38) (032) 2394390

<http://www.lnu.edu.ua/faculty/webhistory/publ.html>

Комп'ютерна верстка М. ЯКОВЕНКО

Художньо-технічне редагування Б. ЯКИМОВИЧ

Коректа Б. ЯКИМОВИЧ, І. ФЕДИК, Л. ШЕЛЕСТАК

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЮВАЧА:

Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100 ¹/₁₆.
Ум. друк. арк.
Тираж 100 прим. Зам. №

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021
© Автори, 2021

**ЗМІСТ
CONTENT**

**АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ ТА ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ARCHEOLOGY, ETHNOLOGY AND ANCIENT HISTORY
OF UKRAINE**

- Андрій КОРЧАК
Бронзові культові руки Римського часу з території України: походження та сакральне призначення (історіографія проблеми)
Andriy KORCHAK
Bronze Cult Hands of Roman Time from the Territory of Ukraine: Origin and Sacred Purpose (according to historiography) 9
- Володимир ГАЛАЙЧУК
Вибір масті худоби у традиційному господарстві українців крізь призму духовної культури
Volodymyr HALAICHUK
The Choice of Cattle Color in the Traditional Economy of Ukrainians Through the Prism of Spiritual Culture 28
- Рімантас БАЛСИС
Язичництво балтів: святині, храми та місця жертвоприношень
Rimantas BALSYS
Paganism of the Balts: Sacred Sites, Temples and Sacrifice Sites 51
- Андрій ЗАЯЦЬ
Війти волинського містечка Сокіл у другій половині XVI – першій половині XVII ст.
Andriy ZAYATS
Reeves of the Volhynian Town of Sokil in the late XVI and Early XVII Century 73

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
CONTEMPORARY HISTORY OF UKRAINE**

- Ярослав БАЛАН
Участь українських адвокатів у справі Ольги Басараб
Yaroslav BALAN
The Participation of Ukrainian Lawyers in the Olga Basarab's Case 83

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

“Непоінформований і непричетний вождь”: колективізація та Голод 1932–1933 рр. у біографіях Й. Сталіна радянського періоду

Andrij KOZYCKYJ

“The Uninformed and Not Implicated Leader”: Collectivization and the Famine of 1932–1933 in the Soviet Biographies of Joseph Stalin 88

Роман МАСИК

Політика влади міжвоєнної Польщі щодо господарських ініціатив національних меншин південно-східних воєводств

Roman MASYK

The authority’s Policy of the Interwar Poland Concerning Economical Initiatives of the National Minorities of the

South-Eastern Provinces 102

Костянтин НІКІТЕНКО, Олександр БУТ

Підготовка суспільства УРСР до участі у можливому воєнному конфлікті напередодні Другої світової війни

Kostyantyn NIKITENKO, Oleksandr BUT

Preparing USSR Society for Participation in Possible Military Conflict Before Second World War 112

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО LOCAL HISTORY

Назар ВАСЬКІВ

Політична візія Юліяна Романчука щодо єврейського питання в Галичині на зламі XIX–XX ст.

Nazar VASKIV

Political Vision of Julian Romanchuk Concerning Jewish Community in Galicia at the turn of The Twentieth Century 127

Василь ЧУРА

Львів як осередок національного відродження періоду

“Перебудови”

Vasil CHURA

Lviv as a Center of National Revival During the Period

of “Perestroika” 138

Лілія ГУЛЬОВАТА

Структурні зміни у Львівському університеті в контексті активізації його міжнародної діяльності у 1990-х роках

Liliya GULYOVATA
Structural Changes in Lviv University in the Context of Activizing its International Activities in the 1990s 153

РЕЦЕНЗІЇ
BOOK REVIEWS

Рецензія на: Людмила Бабенко, *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918–середина 1950-х рр.)* [Текст]: монографія. (Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2014), 549.
The Review of: Ludmila Babenko, *Soviet Security Services in the System of relations between the State and the Orthodox Church in Ukraine (1918 – middle 1950th years): monography.* (Poltava: “ASMI”, 2014), 549. ISBN 978-966-182-2978
..... 171

Рецензія на: Бірс, Ф. Бертон. *Всесвітня історія: Моделі цивілізацій.* (Нью Джерсі: Прентис Гол, 1990), 904. ISBN 10:0139686452, ISBN 13:9780139686450
The Review of: Beers, F. Burton. *World History: Patterns of Civilizations.* (New Jersey: Prentice Hal, 1990), 904. ISBN 10:0139686452, ISBN 13:9780139686450
..... 175

Список авторів
List of Authors 179

**АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ ТА
ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

**ARCHEOLOGY, ETHNOLOGY
AND ANCIENT HISTORY
OF UKRAINE**

УДК 4 (477.72) : [930+903.26]: 2–5
ORCID ID: 0000-0002-3895-9677DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3674>

БРОНЗОВІ КУЛЬТОВІ РУКИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ПОХОДЖЕННЯ ТА САКРАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ (історіографія проблеми)

Андрій КОРЧАК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра археології та спеціальних галузей історичної науки
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: naum2109@ukr.net

Розглянуто проблеми походження та сакральне призначення бронзових культових рук римського часу з території України. Подано історію їхнього виявлення, а також детальні описи. Проаналізовано історіографію та інтерпретації проблеми використання цих предметів. Підтверджено концепції про вотивний характер руки із Мишкова та апотропеїчне призначення подібної знахідки з колишньої Катеринославської губернії. Обґрунтовано правильність теорії, що мишківська пам'ятка пов'язана із I тисячною когортою іспанців.

Ключові слова: бронзові культові руки, Мишків, Юпітер Доліхен, I тисячна когорта іспанців, посвята, вотивні і апотропеїчні предмети.

Вельми цікавими археологічними предметами, виявленими на території України і пов'язаними із сповіданням східних культів, є бронзові руки. Якщо на території Європи їх знайдено десятки, то в Україні лише дві. Одну – у с. Мишків на теренах Західного (Галицького) Поділля, інша походить з території Українського степу. Важливо, що ці значимі для давньої історії України артефакти, є добре відомі фахівцям з археології, давньої історії та релігієзнавства. Проте, великий обсяг історіографії, більшість з якої написана німецькою, польською та російською мовами, вимагають застосувати комплексний підхід до вивчення цього питання. Тому представлений нижче матеріал буде спробою узагальнити різнорідні версії і концепції та подати відносно цілісну картину походження й релігійного призначення культових рук з території України. Крім того, стаття містить нові висновки та уточнення, особливо щодо ідентифікації знахідки з Мишкова з конкретним римським військовим підрозділом.

I. Рука із с. Мишків Чортківського р-ну Тернопільської області.

I.1. Опис пам'ятки.

Про те, як було виявлено цей предмет, описано в повідомленні Томаша Рибіцького¹. Знахідка з Мишкова має висоту 13 см. Вона являє собою праву

¹ Tomasz Rybicki, "Zabytki rzymskie w Galicji," *Przyjaciel Domowy*, Nr. 2, (1863): 12–13.

руку з частиною передпліччя. Великий і вказівний пальці тримають кулю з символами у вигляді знаків “х”. На кулі збереглося дві стопи від фігурки, яка на ній стояла. Статуетка, мабуть, представляла богиню Вікторію², котру давні римляни зазвичай поміщали на військових знаках. Решта пальців граційно розігнуті. Знизу, на внутрішній частині передпліччя, зберігся виразний п’ятирядковий напис у формі скорочень: “IOM/DOLICENO/GAIVS OPTIO/CHI HSPVx/VSLM”. Предмет порожнистий у середині, діаметр отвору становить близько 4,5 см. Внизу зовнішньої частини передпліччя присутня дірка для фіксації. Рука із Мишкова зараз зберігається у Львівському історичному музеї під інвентарним номером А–38410 (Іл. 1).

І. 2. Інтерпретації напису.

Перша спроба розшифрувати напис була зроблена у 1863 р. Наведемо її дослівно: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Doliceno / Salus Optiv / C(o)h(or)s p(ri)ma h(i)sp(a)n(ensi)s / M(erito) s(olvit) L(egio) v(oto) (Юнітерові найкращому найбільшому / доліхенському / привітання (та) побажання / перша іспанська когорта / складає як заслужену пожертву⁴. Порівнюючи вигравіруваний на руці автентичний напис з цим текстом, спостерігаємо серйозні розбіжності.

У 1904 р. Владзімеж Деметрикєвич і віденський епіграфік Йозеф Цінгерле подали новий варіант інскрипції, зроблений німецько-австрійським істориком Ойгеном Людвігом Борманом. Саме цей текст був найкраще сприйнятий більшістю науковців: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Doliceno / Gaius optio / c(o)h(ortis) I Hisp(anorum) (miliariae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁵ (Юнітерові найкращому найбільшому / доліхенському / Гай помічник центуріона / когорти I іспанців тисячної / склав урочисту присягу охоче за послугу).

На поч. 1990-х рр. українські дослідники Олександр Бандровський і Микола Бандрівський подали ще одну інтерпретацію напису: J[ovi] O[ptimo] M[aximo] / (Dolic[h]eno) / Gaius optio / (c[o]h[ortis] I Hisp[anorum] e[quitata] q[uingenaria] / v[otum] s[olvit] L[ibens] m[erito] (Юнітерові Доліхенові Найкращому, Найвеличнійшому Гай, помічник центуріона, Першої Іспанської когорти кінної п’ятисотенної виконав обітницю, заслужено радіючи)⁶.

---

² В статті Т. Рибіцького опубліковано малюнок ручки із гіпотетичним зображенням богині Вікторії. Див.: Ibidem, 13. Разом з цією статуеткою довжина предмета могла сягати 15–16 см. Див.: Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 151–152.

³ Вважається, що це стилізований варіант літери “М”. Див.: Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 170.

⁴ Tomasz Rybicki, “Zabytki rzymskie w Galicji,” *Przyjacieł Domowy*, Nr. 2, (1863): 13.

⁵ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 151–152.

⁶ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, “Поява пам’яток східносередземноморських культів на Придністровському Поділлі,” *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 9–10.

Який ж, все-таки, із цих двох текстів є правильнішим, спробуємо з'ясувати дещо пізніше у процесі розгляду проблеми походження пам'ятки⁷.

І. 3. Питання сакрального призначення.

За Т. Рибіцьким: “Ця рука, без сумніву, була знаком римської когорти, яку носили на древку перед військом”⁸. В. Деметрикєвич припускав, що вона є копією наверхшля римського військового штандарту і була виготовлена з метою виконання особистої посвяти помічником центуріона Гаєм божеству Юпітерові Доліхенові⁹. Й. Цінгерле вважав її оригінальним вотивним предметом¹⁰. Він вказує на відмінність знахідки з Мишкова від іншого типу – божих рук з випростаними великим, вказівним, середнім і зігнутими двома останніми пальцями, з доданими символічними предметами або без них¹¹. Виходячи з цього, дослідник висловив думку, що мишківська рука репрезентує предмет, пожертвований божеству¹², а посвяту, яку військовик вчинив богині перемоги, можна трактувати як подяку за воєнний успіх¹³.

⁷ Див.: пункт І. 5. цього дослідження.

⁸ Tomasz Rybicki, “Zabytki rzymskie w Galicji,” *Przyjaciel Domowy*, Nr. 2, (1863): 13.

⁹ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 151–152.

¹⁰ Ibidem, 153. Поп.: Alfred von Domaszewski, *Die Fahnen im römischen Heer*. (Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1885), 37, Fig. 14, S. 42, Fig. 19, S. 43, Fig. 29, 30.

¹¹ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 153.

¹² Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 153–154. В цій ситуації доречно згадати заперечення згаданої тези дослідником Доном Люстгаусом (Don Lusthaus – пол.). Він наголошує на тому, що опублікована К. Дільтеєм (К. Dilthey – нім.) рука з триєстського музею має апотропеїчний (магічний захисний) елемент – змію, яка, обвиваючи руку, повзе вздовж великого пальця. Див.: Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 175, tab. I/1; K. Dilthey “Drei Votivhände aus Bronze,” *Archäologisch-Epigraphischen Mitteilungen aus Oesterreich*, hrsg. O. Benndorf und O. Hirschfeld, Jahrgang II, Heft V, (1878): 57, Taf. III, 1–2. Дослідник прирівнює її з іншою подібною рукою із колекції Франца Трау (Franz Trau) з Відня, яку також опублікував К. Дільтей. Її зап'ястя теж оплетене змією, а вказівний і середній палець тримають шишку італійської сосни – пинії (pinus pinea) Див.: Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 175, tab. I/2; K. Dilthey “Drei Votivhände aus Bronze,” *Archäologisch-Epigraphischen Mitteilungen aus Oesterreich*, hrsg. O. Benndorf und O. Hirschfeld, Jahrgang II, Heft V, (1878): 57, Taf. III, 3–4. Логічним було б припустити, вважає Д. Люстгаус, що й рука з Триєста тримала у пальцях якийсь апотропеїчний елемент. Крім цього він наголошує, що обидві руки не мають написів. Тому на підставі зроблених висновків Д. Люстгаус відкидає тезу К. Дільтея, що пам'ятка з Триєста належить до категорії вотивних рук. Див.: Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 175.

¹³ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 154. Поп.: Alfred von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*. (Trier: Verlag der Fr. Linz'schen Buchhandlung, 1895), 39.

Окрім цього, Й. Цінгерле наголошував на тому, що мишківська пам'ятка, подібно до вотивної руки з Гедернгайма, є вже другою знахідкою, яку присвятила Доліхенові військова особа¹⁴. Фігурка з Гедернгайма добре описана в історичній літературі. Їй присвячені і окремі студії¹⁵, і згадки у працях про культ Юпітера Доліхена¹⁶. Знахідку виявлено в 1831 або 1839 рр., і вона зараз зберігається у Лондоні¹⁷. Це бронзова розпростерта рука з частиною передпліччя (загальна довжина 12,5 см), на якому вигравіруваний напис: IOVI DOLICENO / G IVL MARINVS / † BRITTONVM / GVRVEDENS / D D¹⁸. Його прочитання виглядає так: Iovi Dolic(h)eno / G(aius) Iul(ius) Marinus / (centurio) Brittonum / Gurvedens(ium) / d(onum) d(edit)¹⁹, тобто: Юпітерові Доліхенові / Гай Юлій Марінус / центуріон британців / гуведенських (різновид римські авксилії, назва якої до кінця не розгадана²⁰) / пожертву посвятив.

На противагу Й. Цінгерле, Д. Люстгаус не вважав руку з Мишкова ні апотропеїчною, ні рукою жертводавця. На його думку вона орієнтована на т. зв. "manus" (руки) римських військових штандартів²¹. Тобто може бути елементом культової атрибутики Юпітера Доліхена і мабуть таки виконувала роль наверша римського військового прапора²².

---

¹⁴ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, "Fund aus Ostgalizien," *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 155. *Поп.*: J. Becker, *Die Hedderheimer Votivhand*. (Frankfurt am Main: Druck von Carl Kruthoffer, 1861), 9; Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 38–39, nr. 32; Albertus Henricus Kann, *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 102 nr. 141.

¹⁵ J. Becker, *Die Hedderheimer Votivhand*. (Frankfurt am Main: Druck von Carl Kruthoffer, 1861), 10–20; J. Becker, *Drei römische Votivhände aus den Rheinlanden mit den übrigen Bronzen verwandter Art zusammengestellt nebst einem Excurse über Thonbilder des Zeus Sabazios*. (Frankfurt am Main: im Selbstverlage des Vereins; 1862), 16–19, Taf. I.

¹⁶ Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 38–39, nr. 32; Albertus Henricus Kann, *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 102 nr. 141.

¹⁷ *Heilderberger Akademie der Wissenschaften: Epigraphische Datenbank Heidelberg*, отримано доступ 24 січня 2021, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058843>.

¹⁸ J. Becker, *Drei römische Votivhände aus den Rheinlanden mit den übrigen Bronzen verwandter Art zusammengestellt nebst einem Excurse über Thonbilder des Zeus Sabazios*. (Frankfurt am Main: im Selbstverlage des Vereins; 1862), 16–19, Taf. I; *Heilderberger Akademie der Wissenschaften: Epigraphische Datenbank Heidelberg*, отримано доступ 24 січня 2021, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058843>.

¹⁹ *Heilderberger Akademie der Wissenschaften: Epigraphische Datenbank Heidelberg*, отримано доступ 24 січня 2021, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058843>.

²⁰ Tatiana Alexandrovna Ivleva, *Britons Abroad. The mobility of Britons and the circulation of British-made objects in the Roman Empire*: Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden... (Leiden, 2012), 180–181.

²¹ Don Lusthaus, "Brazowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 176, tab. I/4, II/3. *Поп.*: A. J. Reinach, "Signa militaria," dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après...*, Tome quatrième, Deuxième patrie (R-S), (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1911), 1313, fig. 6417, 6418.

²² Don Lusthaus, "Brazowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 176.

У міжвоєнний період і середині ХХ ст., завдяки новим археологічним відкриттям, отримано чергові знахідки, які дозволяють глибше зрозуміти особливості іконографії руки з Мишкова. Одну з них виявлено в 1950 р. в болгарському місті Каварна на території колишньої грецької колонії Бізоне (Вйжюнзн – давн. грец.). Пам'ятка дуже подібна за виглядом. Вона має розміри 21x7,5 см, вказівний і великий пальці тримають кулю з фігуркою Вікторії²³. Отже, здогадки про те, що на мишківській руці первісно теж була ця богиня, мають підтвердження.

Ще одна ідентична знахідка була випадково виявлена на території комуни Кетунеле (Cătunele) в Олтенії (Малій Валахії) на південному-заході Румунії, на місці колишнього римського військового табору. Про відкриття, без точного місця і дати коли це сталося, написав у статті “Деякі відкриття з Нижньої Дакії” румунський історик та археолог Тудор Думітру.²⁴ Відомо, що руїни табору містяться у селі Валя-Перілор (Valea Perilor) цієї ж комуни²⁵. Рука з Кетунеле має 11,4 см висоти і розміри в основі 4,8x4,1 см²⁶. Із опублікованих фотографій чітко видно, що артефакти з Мишкова та Кетунеле є однакові, при цьому на кулі останнього також збереглися сліди від пізніше відбитої статуетки Вікторії²⁷ (Іл. 2).

Польські дослідники Єжи Колендо та Ян Тринковський припустили, що ці обидві руки можуть бути виготовлені з однієї ливарної форми²⁸. Мишківську пам'ятку вони вважали жертвою помічника центуріона Гая, принесену Юпітерові Долихенові в його святилищі на території римського укріплення Орхею-Бістріцей (Orheiu Bistriei), де вона мала постійно залишатися²⁹.

Отже, хоч більшість дослідників припускають вотивний характер руки з Мишкова, проте форма знахідки може свідчити й про використання її як навершя римського військового штандарту. Однак наявність кількох аналогій зменшує

²³Маргарита Тачева-Хитова, “За бронзовата ръка на Долихен от Бизоне,” *Археология*, XV, Книга 2, (1974): 23–24, вид. 1; Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 83.

²⁴Tudor Dumitru, “Câteva descoperiri din Dacia Inferior,” *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Vol. II (1933–1935), (1936): 185–186, fig. 5.

²⁵Gheorghe Calotoiu, “Castrul ’i a’ezarea civilă romană de la Cătunele,” *Vertical*, 4 august 2010, îтримано доступ 21 лютого 2021, <http://www.verticalonline.ro/castrul-'i-a'ezarea-civila-romana-de-la-catunele>.

²⁶Tudor Dumitru, “Câteva descoperiri din Dacia Inferiora,” *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Vol. II (1933–1935), (1936): 185.

²⁷Ibidem, 185; Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 89, гис. 4.

²⁸Ibidem, 83.

²⁹Ibidem, 84–85.

унікальність таких предметів і вказує на те, що вони радше були атрибутами бога, ніж руками жертводавця.

I. 4. Версії походження.

Проблему походження пам'ятки першим порушили В. Деметрикевич та Й. Цінгерле. Перший пов'язував її з дакійськими походами Траяна 101–102 і 105–106 рр. н. е., або ж допускав одночасне потрапляння руки у Західне Поділля разом із знайденим у сусідньому Більче-Золотому скляним келихом періоду великого переселення народів³⁰. Й. Цінгерле зазначає, що жертводавець належав до “I Флавія Ульпія римських громадян іспанців тисячної кінної когорти” (“cohors [prima] Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata civium Romanorum”)³¹. На його думку присутність римського війська на території Західного Поділля можна пов'язати з часом, коли римське панування настільки зміцнилося, що було готовим до виходу за межі новостворених провінцій. Це могло статися в ході фінального етапу Першої Маркоманської війни³².

Отже, узагальнюючи викладене вище, можна зробити висновок, що Й. Цінгерле пов'язував появу вотивної руки на території Галицького Поділля з походом на цю територію римського війська у 174 р. н. е.

Таке твердження скритикував Д. Люстгаус. Він вважав, що ця єдина і, водночас, випадкова знахідка не дає жодних підстав говорити про римську військову присутність на Поділлі³³. На думку Д. Люстгауса місце походження

---

³⁰ Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 152.

³¹ Ibidem, 155–156. *Pop.*: Conrad Cichorius, “Cohors,” im Buch *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wisowa, Siebenter Halbband: Claudius mons – Conficius, (Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1900), 295–296; Julius Jung, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*. (Innsbruck: Verlag der Wagnerischen Universitäts-Buchhandlung, 1894), 118. Опираючись на дані К. Ціхорія та німецького класичного філолога та епіграфіка Ернста Гюбнера (Ernst Willibald Emil Hübner – нім.) (*дуб.*: Ernst Hübner, “Das römische Heer in Britanien,” *Hermes. Zeitschrift für Classische Philologie*, hrsg. von Emil Hübner, Sechzehnter Band, (1881): 572–574.) Ё. Цінгерле відкидає зв'язок жертводавця з іншими Іспанськими когортами або через невідповідне розташування їхніх залог, або через те, що вони були “quingenariae” (кінний допоміжний підрозділ римської армії – 500 вершників).

³² Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (1904): 156. *Pop.*: Alfred von Domaszewski, “Die Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum 166 – 175,” *Neue Heidelberger Jahrbücher*; hrsg. vom Historisch-Philosophischen Vereine zu Heidelberg, Jahrgang V, (1895): 107–130; Alfred von Domaszewski, “Der Volkerbund der Marcomanenkrieges,” im Buch *Serta Harteliana*, (Wien: Verlag von F. Tempsky, 1896), 8–13; *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*, hrsg. Eugen Petersen, Alfred von Domaszewski, Guglielmo Calderini, Text-Band, (München: Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G., 1896), 122–123 S.

³³ Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 179.

пам'ятки слід шукати в Дакії, де стаціонувала I кінна тисячна когорта іспанців³⁴, і де був досить широко розвинутий культ Юпітера Доліхена³⁵.

Як загальний висновок вчений висунув дві можливі версії появи вотивної руки у Мишкові. Перша – воєнний трофей, привезений на терени Галицького Поділля в час великого нашествия германців і сарматів на Римську імперію, в тому числі й на Дакію у 166–171 рр. н. е.³⁶ Друга – випадковий імпорт, що, подібно як і келих з Більче-Золотого, потрапив сюди значно пізніше, орієнтовно в IV ст. н. е. у період Великого переселення народів³⁷.

Богдан Януш припускав, що мишківська знахідка є елементом оздоби або навіть божеством і була привезена в результаті торговельних відносин³⁸. Леон Козловський вважав її воєнним трофеєм, принесеним гетами з Дакії³⁹. Сільвіу Саньє був переконаний, що рука з Мишкова пов'язана з діями римської армії проти костобоків, або ж вона потрапила сюди як воєнна здобич⁴⁰.

Дослідники Олександр Бандровський та Микола Бандрівський, визначають хронологічні рамки пам'ятки 180–230 рр. н. е.⁴¹. Виходячи із наведеного ними

³⁴ Don Lusthaus, "Brązowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 181. *Pop.*: Conrad Cichorius, "Cohorc," im Buch *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wisowa, Siebenter Halbband: Claudius mons – Conficius, (Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1900), 295–296; Julius Jung, *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*. (Innsbruck: Verlag der Wagnerischen Universitäts-Buchhandlung, 1894), 118.

³⁵ Don Lusthaus, "Brązowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 181. Наприклад, на території колишньої Дакії артефакти пов'язані з культом цього сирійського божества, були знайдені в місцевостях Bilak (зараз с. Domne'ti), Kapjon (зараз с. Coplean), Vármező (зараз с. Свтру Cetrii), Napoca (зараз місто Cluj-Napoca), Apulum (зараз м. Alba Iulia), Ampelum (зараз м. Zlatna), Sarmizegetuza, Tibiscum (зараз м. Caransebe'), Cibinium (зараз м. Sibiu). *Див.*: Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 32–33, nr. 1–11; Albertus Henricus Kann, *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 37–40, nr. 6–18. Один із цих написів свідчить про жерця, який власним коштом відбудував храм Доліхена. *Див.*: *CIL*, III supplementum: *inscriptiones Orientis et Illyrici Latinarum supplementum*, ediderunt Theodorus Mommsen, Otto Hirschfeld, Alfredus von Domaszewski, Pars prior, (Berolini: Apud Georgium Reimerum, 1902), 1393, nr. 7760; Felix Hettner, *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 33, nr. 8; Albertus Henricus Kann, *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901), 38, nr. 11.

³⁶ Don Lusthaus, "Brązowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 181. *Pop.*: *The Scriptorae Historiae Augustae*, with an English translation by David Magiae, Volume I, (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1991), 186–187.

³⁷ Don Lusthaus, "Brązowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (1947): 181. *Pop.*: Włodzimierz Demetrykiewicz, Jozeph Zingerle, "Fund aus Ostgalizien," *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII. Zweite Heft, (1904): 152.

³⁸ Bohdan Janusz. *Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego*. (Lwów: Nakładem wydawnictwa polskiego, 1919), 143.

³⁹ Leon Kozłowski. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej*. (Lwów, 1939), 93.

⁴⁰ Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, "Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji," w książce *20 lat archeologii w Mastomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjaera i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 82.

⁴¹ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, "Поява пам'яток східносередземноморських культів на Придністровському Поділлі," *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 15.

варіанту прочитання напису, де знак V трактується як: “кінної п’ятисотенної”⁴², автори ототожнюють мишківську руку не з “І Флавія Ульпія римських громадян іспанців тисячною кінною когортою”, а з “І Іспанською вірною благочестивою кінною п’ятисотенною когортою” (“cohors I Hispanorum pia fidelis equitata quingenaria”)⁴³, що стаціонувала в таборі Ларгіана (castrum Largiana)⁴⁴. Факт появи посвяченої Юпітеруjs Доліхенові руки на Західному Поділлі вони пов’язують із перебуванням там вексиліцій (vexillationis) – військових кінних допоміжних загонів особливого призначення⁴⁵. Ще одним вагомим аргументом, який О. Бандровський і М. Бандрівський використовують, щоб підтвердити факт перебування римських військ в Західному Поділлі, є прямокутна цегла, знайдена в середині XIX ст. у цьому ж таки Мишкові. За словами науковців, на її бічній стороні наявний відбиток штампу зі скороченим написом “СОН.Х.МАUR”⁴⁶ (або “СОН.х.МIL.МАVR”⁴⁷).

Серед загальних висновків, які зробили О. Бандровський та М. Бандрівський, слід виокремити такий: “У першій половині III ст. н. е. (скоріш за все у другій його чверті) воїни Першої Іспанської і X-ої Мавританської когорт мали свій осідок (табір?) в околицях теперішніх Борщева та Заліщик і виконували функції, які поклалися на подібного роду з’єднання”⁴⁸.

Специфіка запропонованої гіпотези та особливість подачі матеріалу дає підстави для деяких коментарів. Стаття “Поява пам’яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі” значною мірою написана на основі Додатку № 2 кандидатської дисертації О. Бандровського “Взаємовідносини Римської імперії з племенами Карпатського регіону в I–III ст. н. е.”⁴⁹, а також опублікованої ним статті “До питання про роль допоміжних з’єднань на Дакійському лімесі”⁵⁰.

---

⁴² Див.: пункт I. 3. цього дослідження.

⁴³ Слід зазначити, що правильно назва цієї військової одиниці звучить: “І п’ятисота піша іспанців, послужна віддана когорта” (“Cohors [prima] Hispanorum [quingenaria peditata] pia fidelis”). Див.: Николай Иванович Соловьянов, Алексей Анатольевич Багузов, “Кельтиберы в римской армии на рейнско-германском лимесе,” *Манускрипт*, Том 13, Випуск 2, (2020): 63.

⁴⁴ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, “Поява пам’яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі,” *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 17.

⁴⁵ Там само, 18–19.

⁴⁶ Там само, 20.

⁴⁷ Олександр Генріхович Бандровський, “Свідчення про перебування римських допоміжних з’єднань у Подністров’ї,” *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*, Вип. 2, (1992): 43.

⁴⁸ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, “Поява пам’яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі,” *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 22.

⁴⁹ Олександр Генріхович Бандровський, *Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I – III вв. н. э.*: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.03 Всеобщая история. (Москва, 1988), 296–303.

⁵⁰ Бандровський Олександр Генріхович. “До питання про роль допоміжних з’єднань на Дакійському лімесі,” *З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету*, Вип. 27, (1992): 84–91.

Невідомо чому знак V у згаданій вище дисертації потрактований як “*equitata quingenaria*” (“кінна п’ятисотенна”)⁵¹. Адже він присутній на відбитках штампів на цеглах з римського військового табору в Орхею-Бістріцей (*Orheiu Bistriei*)⁵², де стаціонувала I тисячна когорта іспанців⁵³. Для прикладу можна також навести віднайдені молодшим науковим співробітником Львівського історичного музею Миколою Майорчаком дві паралелі серед римських епіграфічних пам’яток з Британії, де знак V трактується як “*milliaria*” (“тисячна”)⁵⁴.

Автори зазначають, що вперше зображення мишківської руки опубліковане у виданні: “*Przegląd archeologiczny. Lwów, 1976. Z. 1. Tabl. V, fig. 2*”⁵⁵. Там само мала б бути репродукція цегли зі штампом когорти мавританців (“*Przegląd archeologiczny. Lwów, 1976. Z. 1. Tabl. V, fig. 3*”⁵⁶). Однак той часопис взагалі не містить таблиць із зображеннями⁵⁷. Важливо, що на нього не робить посилання жоден інший дослідник цієї знахідки.

З точки зору Є. Колендо та Я. Тринковського⁵⁸ рука з Мишкова є одним із небагатьох прикладів встановлення “історії подій”, оскільки дає відповіді на проблему свого походження, як потрапила за межі лімесу і як дісталася місця виявлення. Вигравіруваний напис дозволяє ствердити, що це була пожертва, яку склав Юпітерові Долихенові помічник центуріона I тисячної когорти іспанців. Ця військова одиниця стаціонувала на терені Поролісської Дакії (*Dacia Prolissensis*)⁵⁹ в укріпленні Орхею-Бістріцей (*Orheiu Bistriei*). Очевидно, тут також

⁵¹ Александр Генрихович Бандровский, *Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I – III вв. н. э.*: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.03 Всеобщая история. (Москва, 1988), 296–297.

⁵² Евгений Сергеевич Ткач, “Костобоки в Маркоманских войнах,” *Revista Arheologica. Serie nouă*, Vol. IX, № 2, (2013): 91, рис. 5.

⁵³ Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 83–86, 89, rys. 5.

⁵⁴ *Roman Inscriptions of Britain (дали RIB): 968. Altar dedicated to Fortuna Conservatrix*, отримано доступ 15 лютого 2021, <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/968>; *RIB: 978. Building dedication to the Emperor Severus Alexander by First Aelian Cohort of Spaniards*, отримано доступ 15 лютого 2021, <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/978>.

⁵⁵ Микола Бандрівський, Олександр Бандровський, “Поява пам’яток східносередземноморських культів на Придністровському Поділлі,” *Україна в минулому*, Вип. 2, (1992): 9.

⁵⁶ Там само, 19.

⁵⁷ *Przegląd archeologiczny*, Rok I, Zeszyt I, 20 kwietnia 1876, (Lwów: Nakadem Towarzystwa archeologicznego krajowego, 1876). 32 s.

⁵⁸ Дослідники наводять доволі широкий перелік літератури, де згадується вотивна рука з Мишкова. Також тут можна ознайомитися із списком робіт з історії I тисячної когорти іспанців. Див.: Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 81–82.

⁵⁹ *Ibidem*, 79–80.

Іл. 1. Вотивна рука, посвячена Юпітерові Доліхенові з Мишкова. Україна (Львівський історичний музей, інв. № А-38410).

Іл. 2. Рука з Кетунеле. Румунія (за: Kolendo J., Trynkowski J. Rączka wotywna z Myszkowa... ryc. 4).

Іл. 3. Апогропеїчна рука з Катеринославської губернії
(за: Фармаковській Б. В. Бронзовая вотивная ручка...
Табл. XVI.).

Іл. 4. Апогропеїчна рука, поячена Сабазію з Аванша.
Швейцарія (за: Blinkenberg Ch. Darstellungen des
Sabazios... taf. III).

мала б перебувати вотивна рука, яку згодом знайшли у Мишкові⁶⁰. Виходячи із стилю виконання напису, а особливо форми літери “М” – V, Є. Колендо та Я. Тринковський гіпотетично визначають час її появи – друга пол. II – 40-ві рр. III ст. н. е.⁶¹

На їхню думку, вотивну руку вивезли з табірної святилища варвари як військову здобич⁶². Дослідники висувають два можливі варіанти нападу на римський військовий табір в Орхею-Бістріцей: 1) під час навали костобоків на Дакію у 167 р. н. е. або ж в ході якогось іншого походу в період Маркоманських війн; 2) у результаті набігів варварів на Дакію в кін. II – 40-х рр. III ст. н. е.⁶³

Отже, підсумовуючи аналіз історіографії з окресленого питання слід зазначити, що в наукових колах прийнятні є припущення, за яким мишківська рука пов’язується із нападом варварів на Римську Дакію. Найімовірніше, це могло статися в часі Першої Маркоманської війни (161–175). Думку про тривале перебування римських військових на північ від Карпат сприймають здебільшого скептично. Практично у всіх дослідників не викликає сумнівів зв’язок помічника центуріона Гая з I тисячною когортою іспанців. Натомість версію, що мишківська пам’ятка має стосунок до “I Іспанської вірної благочестивої кінної п’ятисотенної когорти” можна вважати недостатньо аргументованою і дискусійною.

II. Рука з колишньої Катеринославської губернії Російської імперії.

II.1. Обставини виявлення.

Пам’ятку закупив у 1900 р. Імператорський Ермітаж за посередництва Імператорської археологічної комісії у Є. О. Мигунової, про яку детальніша інформація відсутня. За свідченням цієї жінки, статуетку знайшли на території тодішньої Катеринославської губернії⁶⁴ (теперішня Дніпропетровська область).

II.2. Опис знахідки.

Згідно з описами дослідників історії Північного Причорномор’я Бориса Фармаковського та Марії Кобиліної фігурка виглядає так. Це – виконана з бронзи жіноча права рука висотою 17 см. Її пальці складені немов для благословення чи звернення до бога: вказівний і середній – підняті, два інші – пригнуті, великий палець відставлений у бік. З кінчика великого пальця проростає шишка пінії.

---

⁶⁰ Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjaera i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 79–80.

⁶¹ Ibidem, 84.

⁶² Jerzy Kolendo, Jan Trynkowski, “Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu rzymskiego w Dacji,” w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjaera i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 84–85.

⁶³ Ibidem, 85–86.

⁶⁴ Борисъ Владимировичъ Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губерніи,” *Извѣстія Императорской археологической коммисіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 118.

Рука оздоблена рельєфними зображеннями. Нижче долоні, на кисті, в півкрузі зображена лежача жінка, яка тримає біля лівої груді немовля, над нею – стоячи, (напевно хижий) птах. На самому півкрузі розташований невеликий столик, на якому лежать три невідомі предмети. Під великим пальцем наявні велика ваза (амфора), гілка дерева (напевно дуба) і жаба. Над гілкою зображена ящірка. Лівіше на пальці і над жабою проглядаються якісь предмети, що залишаються неідентифікованими. На тильній частині руки зображені: терези під вказівним і середнім пальцями, кірікейон (кадуцей) і змія, котра сповзає по двох пригнутих до долоні пальцях. За змією зверху – черепаха, а під нею – низка предметів, характер яких визначити важко. На своїй поверхні пам'ятка має дрібні вибоїни і коричневі плями⁶⁵ (**Лл. 3**). М. Кобиліна датує її III ст. н. е.⁶⁶. Описаний культовий предмет зберігається в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі.

П.3. До проблеми про сакральне призначення.

Такого або подібного типу руки є досить поширеними і віддавна згадуються у відповідній літературі. Наприклад, такі знахідки відомі з каталогів кінця XVII – XVIII ст., а саме з 1692⁶⁷, 1701⁶⁸ та 1762⁶⁹ рр.

Руки з різними додатками характерні для культів різних східних божеств, наприклад Сабазія чи Серапіса, однак вони не є повністю з ними пов'язані та, мабуть, мають свою окрему символіку⁷⁰. На подібних до катеринославської знахідки артефактах на вказівному та середньому пальці збоку долоні інколи може зображуватися погруддя Сабазія, як, наприклад, на руці із Національної бібліотеки у Парижі⁷¹, чи знахідці, опублікованій у праці Карла Шумахера⁷². Проте на іншій, майже аналогічній пам'ятці, що зберігалася в Старому музеї у

⁶⁵ Борись Владимирович Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губерніи,” *Извстия Императорской археологической комиссії*, Выпускъ 3-й, (1902): 118; Мария Михайловна Кобылина, *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э.* (Москва: Наука, 1978), 47.

⁶⁶ Там само, 47.

⁶⁷ R. P. Claude du Molinet. *Le cabinet de la bibliothèque de Sainte Genevieve...* (Paris: Chez Antoine Dezallier, 1692), 16, pl. 9, n° IX.

⁶⁸ Laurentio Begero. *Thesauri Regii et Electoralis Brandenburgici*, Volumen tertium. (Coloniae: Marchicae impressit Ulricus Liebpertus, typographus Regius & Electoralis Brandenburgicus, 1701), 404.

⁶⁹ *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*, Tome cinquieme. (Paris: Chez T. M. Tilliard, Libraire, Quai des Augustins à Saint Benoît, 1762), 176–177, pl. XLIII, ne I, II.

⁷⁰ Don Lusthaus, “Brazowa rączka wotywna z Myszkowa,” *Archeologia*, № 1, (1947): 172.

⁷¹ *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*, Tome cinquieme. (Paris: Chez T. M. Tilliard, Libraire, Quai des Augustins à Saint Benoît, 1762), 176–177, pl. XLIII, ne I, II; Ernest Babelon, J.-Adrien Blanchet. *Catalogue des bronzes des antiques de la Bibliothèque Nationale. Ouvrage illustré de 1.100 dessins par Saint-Elme Gautier.* (Paris: Ernst Leroux, éditeur, 1895), 460, n° 1064.

⁷² Karl Schumacher, *Großherzogliche Vereinigte Sammlungen zu Karlsruhe. Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen.* (Karlsruhe: J. Bielefeldes Verlag, 1890), Taf. XV.

Берліні⁷³, на тому ж самому місці бачимо бюст Серапіса⁷⁴. Відома також ще одна рука з Римського музею в Аванші (Avenches; раніше Aventicum) (невелике селище в кантоні Во, Швейцарія), на якій, окрім Сабазія, є ще три погруддя греко-римських богинь⁷⁵ (Лл. 4). Напевно опираючись на подібні дані Б. Фармаковський доходить слушного висновку: “не може підлягати сумніву, що загалом всі ручки представляють посвячення різним богам”⁷⁶.

На руці з Катеринославської губернії, як вже згадувалося вище, наявний стіл з дарами на честь божества, хоча зображення його самого відсутнє. Відповідно, ми не можемо відповісти на питання, якому саме богу вона була посвячена⁷⁷. Натомість відомо у зв’язку з якими подіями це сталося. Присутність на фігурці лежачої жінки з дитиною вказує, що такі руки жертвували жінки після пологів. Із народженням дитини пов’язані також жести і рельєфи цих рук⁷⁸. Зображення ящірки, черепахи, жаби, змії мали б відвертали згубну дію лихого ока, тому їх можна зустріти на різного роду амулетах⁷⁹. Подібні апотропеїчні функції також виконував птах, шишка пінії, амфора, гілка, кірікейон і терези⁸⁰, а також сам жест руки⁸¹.

⁷³ *Antikensammlung [Fr. 1333] Votivhand des Sabazios*, отримано доступ 18 березня 2021, <https://smb.museum-digital.de/index.php?t=objekt&oges=9663&cacheLoaded=true>.

⁷⁴ Laurentio Begero. *Thesauri Regii et Electoralis Brandenburgici*, Volumen tertium. (Coloniae: Marchicae impressit Ulricus Liebpertus, typographus Regius & Electoralis Brandenburgicus, 1701), 404; H. Blümner, “Amulett,” im Buch *Denkmäler der klassischen Altertums zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst und Sitte*, hrsg. August Baumeister, I Band (Abraxas – Ixion), (München und Leipzig: Druck und Verlag von R. Oldenbourg, 1889), 75, Abb. 75a–76b; G. Lafaye, “Fascinum, fascinus,” dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines... Tome deuxième. Deuxième patrie (F-G)*, (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1896), 985, fig. 2886.

⁷⁵ H. Meher, “Die Votivhand. Eine römische Bronze von Aventicum,” *Mitteilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Band XI, Heft 2, (1856): 49; C. Bursian, “Aventicum helvetiorum,” *Mitteilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Band XVI, Heft 4, (1869): Taf. XVIII; Christian Blinksberg, “Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes,” im Buch *Archäologischen Studien*, (Kopenhagen: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag; Leipzig: Otto Harrassowitz Buchhandlung, 1904), Taf. III–IV.

⁷⁶ Борись Владимировичь Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губернии,” *Извѣстія Императорской археологической коммисіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 119.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само, 119–120.

⁷⁹ Там само. *Pop.*: Jahn Otto, “Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten,” *Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*, Siebenter Band, (1855): 97–100, Taf. III; G. Lafaye, “Fascinum, fascinus,” dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines... Tome deuxième. Deuxième patrie (F-G)*, (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1896), 987, fig. 2887–2888.

⁸⁰ Борись Владимировичь Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губернии,” *Извѣстія Императорской археологической коммисіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 119–120; Jahn Otto, “Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten,” *Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe*, Siebenter Band, (1855): 97–100, Taf. III.

⁸¹ Борись Владимировичь Фармаковскій, “Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губернии,” *Извѣстія Императорской археологической коммисіи*, Выпускъ 3-й, (1902): 121.

Отже, на відміну від мишківської, катеринославська рука має чітко виражений апотропеїчний характер. Проте залишається відкритим питання: якому саме божеству вона була посвячена? Невідомим є й походження пам'ятки: наразі не можливо чітко сказати чи пов'язувати її з черняхівською культурою, чи з сарматами, які заселяли у III ст. н. е. цю територію. Можна допустити, що предмет міг також потрапити сюди з районів Північного Причорномор'я.

На думку більшості вчених, знайдена у Мишкові рука має чітко виражений вотивний характер. Дискусійною виглядає проблема її атрибуції. Найправдоподібніше пам'ятка не є рукою жертводавця, а є одним із елементів культової символіки Юпітера Доліхена. Не викликає сумніву запропонований О. Борманом варіант прочитання вигравіруваного на знахідці напису стосовно її прив'язки до I тисячної когорти іспанців. Ймовірно рука з'явилася на Західному Поділлі в кін. II ст. н. е. як військова здобич варварів. Щодо апотропеїчної руки з території Українського степу (кол. Катеринославської губернії), питання, якому саме божеству вона була присвячена і як потрапила у цей регіон, залишається відкритим. Загалом можна впевнено стверджувати, що культові руки потрапили на територію України випадково і не використовувалися на цих теренах з релігійною метою.

P.S. Автор висловлює подяку вчительці німецької мови Бродівської гімназії ім. І. Труша Іванні Гончар за допомогу в перекладі німецькомовної літератури.

BRONZE CULT HANDS OF ROMAN TIME FROM THE TERRITORY OF UKRAINE: ORIGIN AND SACRED PURPOSE (ACCORDING TO HISTORIOGRAPHY)

Andriy KORCHAK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Archaeology and Special Historical Studies
Universytetska Street 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: naum2109@ukr.net

Two bronze hands associated with the confession of oriental cults are very interesting archaeological items found on the territory of Ukraine. The first one comes from the village Myshkiv in Western Podillya, another – from the territory of the Ukrainian steppe. These artifacts are well studied by specialists in archeology, ancient history, theologians, but most of the works on this subject are written in German, Polish and Russian and, because of different reasons, are inaccessible to the Ukrainian reader. The main thesis of the article is an attempt to generalize diverse approaches, versions and concepts and to represent a relatively integral picture of the origin and religious purpose of these cult hands. The main idea of the article is to publish some quite new conclusions and clarifications made during the author's own research.

The author examines the history of the discovery of these monuments, indicates the places of their storage, presents detailed sculptural descriptions. While speaking about the hand from Myshkiv, the text of the inscription is clearly reproduced. Three different interpretations of this inscription, offered

in the works of T. Rybicki (ego), E. Bormann (a), M. Bandrivsky and O. Bandrovsky, are given, as well as their translations into Ukrainian.

The approaches of various scientists on the issue of the sacred purpose of the hand from Myshkiv were analyzed in the article. T. Rybicki considered that it is the top of a Roman military standard. According to J. Zingerle, it is the hand of a contributor who has made a dedication to Jupiter Dolichenus for his military success. But D. Lusthaus thinks it is a symbol of the deity himself, which was also served as the top. J. Kolendo and J. Trynkowski defended the opinion of using of this hand only for religious purposes in the sanctuary at Orheiu Bistriei. Figures from Cătunele in Romania and Kavarna in Bulgaria are considered to be similar. It is important that the last one has a figure of Victoria, which is absent on the hands from Myshkiv and Cătunele. Basing on the interpretation of the sign ⊗ engraved on the hand as – miliaria (the thousandth), T. Rybicki, E. Bormann, J. Zingerle, J. Kolendo and J. Trynkowski believe that it is “cohorsprima Flavia Ulpia Hispanorum miliaria equitat civium Romanorum”. Instead, M. Bandrovsky and O. Bandrovsky interpret this sign as “equitataquingenaria” (the five hundredth cavalry) and correlate it with “prima I Hispanorum pia fidelis equitata quingenaria”.

B. Farmakovsky's position about the appointment of a hand from the territory of the former Ekaterinoslav province is considered. His thought that such objects may be associated not only with Sabazios or Serapis, but also with the cults of other deities, has been proved. But there is no answer yet, whom exactly the hand from the territory of the Ukrainian steppe was dedicated. Instead, it is known that the cause of the donation was the childbirth of an unknown woman. B. Farmakovsky's characteristic of all available reliefs on the hand is presented. According to these arguments, the images of animals on the statuette had to turn away the harmful effects of the evil eye. Basing on this, the hand can be defined as a cult object that has an apotropaic character.

The results of the study include detailed analysis of historiography devoted to the study of bronze cult hands found in Ukraine, the involvement of a large amount of additional literature, the presentation of a number of images of similar monuments. The votive character of the Myshkiv hand and the apotropaic character of the Ekaterinoslav one is determined. There are many strong arguments in favour of the statement that the hand from Myshkiv has a direct connection with the thousandth cohort of Spaniards.

Keywords: bronze cult hands, Myshkiv, Jupiter Dolichenus, the thousandth cohort of Spaniards, dedication, votive and apotropaic objects.

REFERENCES

- Antikensammlung [Fr. 1333] Votivhand des Sabazios*, отримано доступ 18 березня 2021, <https://smb.museum-digital.de/index.php?t=objekt&oges=9663&cacheLoaded=true>. (in German and English)
- Bandrivskyi, Mykola, Bandrovskyi, Oleksandr. “Poyava pam'yatok skhidnoseredznomorskykh kultiv na Prydnistrovskomu Podilli,” *Ukrayina v mynulomu*, Vyp. 2, (Lviv, 1992): 5–26. (in Ukrainian)
- Bandrovskiy, Aleksandr. *Vzaimootnosheniya Rimskoy imperii s plemenami Karpat'skogo regiona v I – III vv. n. e.*: dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.03 Vseobshchaya istoriya. (Moskva, 1988), 388 s. (in Russian)
- Bandrovskyi, Oleksandr. “Do pytannya pro rol dopomizhnykh z'yednan na Dakiyskomu limesi,” *Z istoriyi starodavnosti i serednovichchya. Visnyk Lvivskoho universytetu*, Vyp. 27, (Lviv, 1992): 84–91. (in Ukrainian)
- Bandrovskyi, Oleksandr. “Svidchennya pro perebuvannya rymskykh dopomizhnykh z'yednan u Podnistrov'yi,” *Novi materialy z arkeolohiyi Prykarpattya i Volyni*, Vyp. 2, (Lviv, 1992): 43–45. (in Ukrainian)
- Becker, J. *Die Hedderheimer Votivhand*. (Frankfurt am Main: Druck von Carl Kruthoffer, 1861), 23. (in German)

- Becker, J. *Drei römische Votivhände aus den Rheinlanden mit den übrigen Bronzen verwandter Art zusammengestellt nebst einem Excursus über Thonbilder des Zeus Sabazios*. (Frankfurt am Main: im Selbstverlage des Vereins; 1862), 32 s. (in German)
- Begero, Laurentio. *Thesauri Regii et Electoralis Brandenburgici*. Volumen tertium. (Coloniae: Marchicae impressit Ulricus Liebpertus, typographus Regius & Electoralis Brandenburgicus, 1701), 505. (in Latin)
- Blinkenberg, Christian, “Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes,” im Buch *Archäologischen Studien*, (Kopenhagen: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag; Leipzig: Otto Harrassowitz Buchhandlung, 1904):66–128. (in German)
- Blümner, H. “Amulett,” im Buch *Denkmäler des klassischen Altertums zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst und Sitte*, hrsg. August Baumeister, I Band (Abraxas – Ixion), (München und Leipzig: Druck und Verlag von R. Oldenbourg, 1889): 75–77. (in German)
- Bursian, C. “Aventicum helvetiorum,” *Mitteilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Band XVI, Heft 4, (Zürich: In Commission bei S. Höhr. Druck von David Bürkli, 1869): 41–52, Taf. XIV – XXII. (in German)
- Calotoiu, Gheorghe. “Castrul ’i a’ezarea civilă romană de la Cătunele,” *Vertical*, 4 august 2010, отримано доступ 21 лютого 2021, <http://www.verticalonline.ro/castrul-'i-a'-ezarea-civila-romana-de-la-catunele>. (in Romanian)
- Cichorius, Conrad. “Cohors,” im Buch *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wisowa. Siebenter Halbband: Claudius mons – Conficius, (Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1900): 231–356. (in German)
- Demetrykiewicz, Włodzimierz, Zingerle, Joseph. “Fund aus Ostgalizien,” *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band VII, Zweite Heft, (Wien Alfred Hölder k. u. -k. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1904): 149–158. (in German)
- Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*, hrsg. Eugen Petersen, Alfred von Domaszewski, Guglielmo Calderini, Text-Band, (München: Verlagsanstalt F. Bruckmann A.-G., 1896), 128. (in German)
- Dilthey, K., “Drei Votivhände aus Bronze,” *Archäologisch-Epigraphischen Mitteilungen aus Oesterreich*, hrsg. O. Benndorf und O. Hirschfeld, Jahrgang II, Heft V, (Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold’s Sohn, 1878): 44–65. Taf. III und IV. (in German)
- Domaszewski, Alfred. “Der Völkerbund der Marcomanenkrieges,” im Buch *Serta Harteliana*, (Wien: Verlag von F. Tempsky, 1896): 8–13. (in German)
- Domaszewski, Alfred. “Die Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum 166–175,” *Neue Heidelberger Jahrbücher*, hrsg. vom Historisch-Philosophischen Vereine zu Heidelberg, Jahrgang V, (Heidelberg: Verlag von G. Koester, 1895): S.107–130. (in German)
- Domaszewski, Alfred. *Die Fahnen im römischen Heer*. (Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold’s Sohn, 1885), 82. (in German)
- Domaszewski, Alfred. *Die Religion des römischen Heeres*. (Trier: Verlag der Fr. Linz’schen Buchhandlung, 1895), 125. (in German)
- Dumitru, Tudor. “Câteva descoperiri din Dacia Inferiora,” *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Vol. II (1933–1935), (Cluj, 1936): 181–191. (in Romanian)
- Farmakovskiy, Boris. “Bronzovaya votivnaya ruchka iz Yekaterinoslavskoy gubernii,” *Izvestiya Imperatorskoy arkheologicheskoy kommissii*, Vypusk 3-y, (S.-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk, 1902): 118–121, Tabl. XVI. (in Russian)

- Heilderberger Akademie der Wissenschaften: Epigraphische Datenbank Heidelberg*,
отримано доступ 24 січня 2021, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058843>. (in German)
- Hettner, Felix. *De Iove Dolicheno*. (Bonnae: Typis Caroli Georgi, univ. typogr., 1877), 55. (in Latin)
- Hübner, Ernst. "Das römische Heer in Britannien," *Hermes. Zeitschrift für Classische Philologie*,
hrsg. von Emil Hübner, Sechzehnter Band, (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1881):
513–584. (in German)
- Ivleva, Tatiana. *Britons Abroad. The mobility of Britons and the circulation of British-made
objects in the Roman Empire: Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor aan de
Universiteit Leiden...* (Leiden, 2012), 454. (in English)
- Jahn, Otto. "Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten," *Berichte über die
Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig.
Philologisch-historische Classe*, Siebenter Band, (Leipzig: Bei S. Hirzel, 1855): 28–110,
III–V Taf. (in German)
- Janusz, Bohdan. *Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego*. (Lwów: Nakładem
wydawnictwa polskiego, 1919), 172. (in Polish)
- Jung, Julius. *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*.
(Innsbruck: Verlag der Wagnerischen Universitäts-Buchhandlung, 1894), 194 s. (in German)
- Kann, Albertus, Henricus. *De Iovis Dolicheni cultu*. (Groningae: Apud J. B. Wolters, 1901),
116. (in Latin)
- Kobylina, Mariya. *Izobrazheniya vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomor'e v
pervykh vekakh n. e.* (Moskva: Nauka, 1978), 216. (in Russian)
- Kolendo, Jerzy, Trynkowski, Jan. "Rączka wotywna z Myszkowa lupem pochodzącym z obozu
rzymskiego w Dacji," w książce *20 lat archeologii w Masłomęczu. II Goście*, red. J. Ilkjæra
i A. Kokowskiego, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998),
79–90. (in Polish)
- Kozłowski, Leon. *Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej*. (Lwów, 1939), 104. (in
Polish)
- Lafaye, G. "Fascinum, fascinus," dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et
Romaines...* Tome deuxième, Deuxième patrie (F-G), (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1896),
983–987. (in French)
- Lusthaus, Don. "Brazowa rączka wotywna z Myszkowa," *Archeologia*, № 1, (Wrocław, 1947):
169–184. (in Polish)
- Meher, H. "Die Votivhand. Eine römische Bronze von Aventicum," *Mittheilungen der
antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Band XI, Heft 2, (Zürich: im Verlage der Gesellschaft,
1856): 33–49. (in German)
- Molinet, R., P., Claude. *Le cabinet de la bibliothèque de Sainte Genevieve...* (Paris: Chez
Antoine Dezallier, 1692), 232. (in French)
- Przegląd archeologiczny*, Rok I, Zeszyt I, 20 kwietnia 1876, (Lwów: Nakładem Towarzystwa
archeologicznego krajowego, 1876), 32. (in Polish)
- Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises, Tome
cinquième*. (Paris: Chez T. M. Tilliard, Libraire, Quai des Augustins à Saint Benoît, 1762),
348. CXX pl. (in French)

- Reinach A. J. “Signa militaria,” dans le livre *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d’après...*, Tome quatrième, Deuxième patrie (R-S). (Paris: librairie Hachette et Cie 79, 1911), 1307–1325. (in French)
- Roman Inscriptions of Britain: 968. Altar dedicated to Fortuna Conservatrix*, отримано доступ 15 лютого 2021,
<https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/968>. (in Latin and English)
- Roman Inscriptions of Britain 978. Building dedication to the Emperor Severus Alexander by First Aelian Cohort of Spaniards*, отримано доступ 15 лютого 2021, <https://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/978>. (in Latin and English)
- Rybicki, Tomasz, “Zabytki rzymskie w Galicji,” *Przyjaciel Domowy*, Nr. 2, (Lwów, 13 stycznia 1863): 12–13. (in Polish)
- Schumacher, Karl. *Großherzogliche Vereinigte Sammlungen zu Karlsruhe. Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen*. (Karlsruhe: J. Bielefeldes Verlag, 1890), 231., XVIII Taf. (in German)
- Solovyanov, Nikolay, Batuzov, Aleksey. “Keltibery v rimskoy armii na reynsko-germanskom limese,” *Manuskript*, Tom 13, Vypusk 2, (Tambov: Gramota, 2020): 60–64. (in Russian)
- Tacheva-Khitova, Margarita. “Za bronzovata rmka na Dolikhen ot Bizone,” *Arkheologiya*, God XV, Kniga 2, (Sofiya, 1974): 23–27. (in Bulgarian)
- Tkach, Yevgeniy. “Kostoboki v Markomanskikh voynakh,” *Revista Arheologică. Serie nouă*, Vol. IX, № 2, (Chi’inău, 2013): 85–103. (in Russian)

УДК 398.43(477)(043.5)
ORCID ID: 0000-0001-7780-5876DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3678>

ВИБІР МАСТІ ХУДОБИ У ТРАДИЦІЙНОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНЦІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра етнологіївул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: volodymyr.halaychuk@lnu.edu.ua

У статті висвітлено традиційні уявлення українців щодо вибору масті худоби, яка буде “вестися” в господарстві. Констатовано, що іноді визначальним у цьому сенсі був емпіричний підхід. Водночас нерідко при виборі масті українці керувалися позараціональними мотивами: зверталися за порадою до “знахаря”, зважали на “уподобання” домовика чи його “окрас”, на колір ласки чи змії, яка мешкала на обійсті. Визначено, що важливу роль для забезпечення вдалого розведення худоби відігравали звичаї при “закладинах” та “входинах” у нове житло. З’ясовано, що добробут господарства в цілому і те, чи буде “вестися” у господаря худоба тієї чи іншої масті зокрема, українці пов’язували зі сприянням душ померлих, у тому числі домовика.

Ключові слова: масть худоби, домовик, ласка, “закладина”, “ходина”, душі померлих.

До недавнього часу тваринництво було одним із найважливіших аспектів традиційного селянського господарства українців. Цим, відповідно, зумовлена різноманітність прийомів та засобів щодо утримання худоби й догляду за нею, зокрема й виражених у сфері духовної культури.

Українці напрацювали доволі суттєвий арсенал позараціональних засобів, які використовували при купівлі худоби, першому вигоні на пасовище, лікуванні, злучуванні тощо. Усі вони були однаково важливі, оскільки забезпечували найбільш раціональне використання її ресурсу (в іншому разі альтернативою обтяжливому утриманню ставали продаж чи забій). Водночас чи не найвідповідальнішим вбачається початковий етап – етап добору “правильної” тварини, яка піде “на руку” господареві. Визначальною в цьому сенсі нерідко була її масть, яка, здавалось би, не має нічого спільного з силою, витривалістю, молочністю чи іншими практичними якостями.

У спеціалізованій літературі питання вибору масті домашніх тварин не було предметом самостійного дослідження, його торкаються лише принагідно, у зв’язку з іншими дотичними темами. Відтак вбачається доцільним розглянути цей важливий господарський аспект докладніше. *Мета* цієї публікації – з’ясувати причини того чи іншого вибору масті худоби у традиційному господарстві українців та семантику шерсті тварини крізь призму явищ духовної культури.

Насамперед потрібно зазначити, що масть чи певні особливості окрасу були основним критерієм для номінації тієї чи іншої тварини. За спогадами автора, на Кременеччині (Волинь) звиклими назвами корів були Чорна, Циганка (чорна), Раба, Красуля (якщо корова була пістрява), Лиса (з “латкою” на лобі), Норка (окрасу, як у норки), Вишньоха (вишневого відтінку) та ін. Те ж саме стосується й коней, – зазвичай це були Гнідки, Ворони, Сиві тощо.

У давнину масть визначала й назви волів: “От як корова – Кра’ снораба’, то – Чо’рнораба’. А віл – тоже, там, Лисий буде, Чо’ рноли’ сий, чи, там, тоже – Рабий” (с. Череваха Мнв. Влн.)¹. Із загального правила трапляються й винятки, найцікавішим з яких була традиція називати волів відантропонімічними іменами: “В мене’ батько тоже воли держев. Один Влас звався, сірий... Я вже, як в мене би’ чики родяця – тіки – Власко’ [називала]. Тіко Влас – да й годи. Хороше ім’я Влас [для вола]. Хто – Рабий, хто – Власом, ше якомь назвуть... То Влас був сірий, а той другий – чи Васько’ ... Вася. Васько’. Влас і Вася. В кого’ бики – тоді всі чоловічі імена були. А якщо коровки, то називали, тамка, чи Рабуля, чи Чере’ мха, чи Вишня, – тако видумують. [Коні] Ну, якщо рабий – то Рабий, білий – Білий... Чоловічими [іменами коней] не називали” (с. Бихів Лбш. Влн.)². Інтерес у цьому випадку викликає паралель імені Влас як найбажанішого для вола та імені християнського св. Власа – у народних уявленнях опікуна худоби.

Так чи інакше, можна стверджувати, що схоже до імени (точніше, клички), масть була своєрідним символічним еквівалентом самої тварини³.

Як правило, українці емпірично підбирали тварин тієї масті, яка “ведеться” у господарстві: “Масть підбирали, яка ведеця. От в нас – чорне не буде” (с. Чугалі Крм. Трн.)⁴, “Масть підбирали – то бачили, в кого яка ведеця. В нас то рижка ведеця” (с. Вербень Дмд. Рвн.)⁵, “Як у кого усьо рабе, то треба рабе і підбирати. Шоб одна масть була” (с. Кухче Зрч. Рвн.)⁶, “Прожили’ ви в хаті і корову купили, три годи чи чотири, а вона в вас шось – ну, пагано доїця, не заці’нює, – не пошла, знаця, масть, не йде, – другу хазяїн купляє. Якщо десять год ви поде’ ржали, чо’ рноря’ бу чи черво’ норя’бу, – о, це вже в вас іде вона по двору, як кажуть” (с. Гланишів Пр. Хм. Кв.)⁷, “Ну, если адну падержали, аднає’ масті, не пашла ладо’м, значить,

¹ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка), ф. Р 119, оп. 17, спр. 339-Е.

² Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 337-Е.

³ Див.: Елена Левкиевская, “Масть,” *Славянские древности: этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого 3: К (Круг)–П (Перепелка)* (Москва, 2004), 199.

⁴ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.

⁵ Там само, спр. 329-Е.

⁶ Там само, спр. 325-Е.

⁷ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – Архів ДНЦЗКСТК), спр. В. Галайчук – 2014а.

⁸ Там само, спр. В. Галайчук – 2018.

купаєм другу'ю, друго'ї масті” (с. Хмільниця Чрн. Чрн.)⁸, “Худобу тримали тої масті, в кого яка ведеця: в того чо'рнораба, в того білораба, в того рижжа, в того му'ра...” (с. Воронівці Хм. Вн.)⁹.

Подекуди перед купівлею худоби питали поради щодо масті у “знахорів”: “То знахорі так колись казали. Моїй матері казали, шо буде червона худоба йти, а біш ние'ка. Так і йшла. То знахорі тие, шо «Чорну книжку» [читають]. Чорнокніжники” (с. Бірки Лбш. Влн.)¹⁰. Самі приглядалися до певних прикмет: “Яку шерстыну найдешъ на пасци, прынисшы ййи съ церкви – такойи масты й *скоть* держы” (с. Вертіївка Нжн. Чрн.)¹¹.

При виборі масті худоби орієнтувалися на окрас кішки чи іншої тварини, побаченої у Чистий четвер: “Вибір масті худоби, який найчастіше визначають за домовиком чи окрасом ласки як домашньої опікунки, диктується іноді й кольором шерсти kota: якої масті кіт, собака тощо трапилися господареві під час обходу свого обійстя у Чистий четвер, такої масті потрібно тримати худобу” (Жт.)¹².

На Лемківщині масть худоби могли обирати за барвою вужа, який мешкав на господарстві: “Якої барви вуж в стайні чи домі ховається, такої барви худоба ведеться” (с. Ждиня Малопольського воев. РП)¹³.

Часто масть худоби добирали залежно від кольору ласки (“ласички”, “ласточки” тощо), яка мешкала на обійсті (“біля корови”, “в стайні”, “біля хати”, “на ґрунті”). Оскільки ласка – також тварина, то не позбавленим логіки було міркування, що коли біля хліва завелася саме такої масті ласочка, то й загалом ця масть “по хліву”: “А ласка – то є в хлівах. Вони є і жо'втокрасі, і чо'рнокрасі, то то воно не є погане, то кажуть, шо худоба буде така вестися, якої масті ласка” (с. Збруї Брд. Лв.)¹⁴, “Якої масті ласичка, така худоба веде сі. Є жо'втокраса, є чорня'вокраса” (с. Пороги Бгр. Ів. Фр.)¹⁵, “Одни казали, шо яка ласиці – така мас бути корова. То буде вести сі так. А як ласиці, тамека, біла, а корова чорна, то це, кажут, шо це не веде сі ця маржина” (с. Стопчатів Кос. Ів. Фр.)¹⁶, “Мовет, шо коло тої хати яка ла'сиця, така ся й худоба годує: чи чорна, чи жовта, чи яка” (с. Головецько Стс. Лв.)¹⁷, “Ну то то в хлівє вона більшинство. Вони є всякої [масті]. Але тра'дивиця: яка ласочка, таку тре'худобу держать. О. В нас була і раба

⁹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.

¹⁰ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.

¹¹ Борис Гринченко, *Изъ усть народа. Малорусскіе разказы, сказки и пр.* Б. Д. Гринченко (Черниговъ, 1901), 37.

¹² Александр Гура, “Кошка,” *Славянские древности: этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого* 2: Д–К (Крошки) (Москва, 1999), 639.

¹³ Bronisław Gustawicz, “Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody,” *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* V (Kraków, 1881), 169 (Materiały etnologiczne).

¹⁴ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 339-Е.

¹⁵ Там само, спр. 319-Е.

¹⁶ Там само, спр. 719-Е.

¹⁷ Там само, спр. 323-Е.

ласочка, і жовта така, то шось не велося. А сьо вже чорна стала, то стала вестися корова” (с. Голубне Брз. Рвн.)¹⁸, “Ласка – то, кажуть, яка вона масті’ – така худоба ведеця” (с. Видерта К. Каш. Влн.)¹⁹, “Яка ласочка, така буде вестися худоба. Така масть” (с. Варварівка Слв. Хм.)²⁰, “Якшо ласиця так є, там, рижа, чи біленька, то таку треба масть тримати корову. То добре тоді” (с. Пляшева Рдв. Рвн.)²¹, “Якшо та ласичка єсть, то ди’ві’ца, яка масть: чорна, значить, худобу треба держать чорну, якшо рижа, значить, рижу” (с. Дідковичі Крст. Жт.)²², “Все кажуть – яка ласичка, значить, таку корову держи, буде лучче корова йтися” (с. Стара Олександрівка Плн. Жт.)²³, “Як перший раз побачиши ласицю, якого цвсту, да кажуть, треба такого цвсту корову держать в хазяйстві” (с. Новопіль Чрн. Жт.)²⁴.

Так само й згідно з уявленнями білорусів: “Якой масці ласкі ў гаспадарци ведзецца, то такої масці живіна шихаваць будзе. Гето дазнана реч”²⁵. Вірили у цю прикмету й словаки²⁶.

Часто в Україні відзначають і зворотній зв’язок, мовляв, свою ласицю такої самої масті має нібито кожна корова: “Ласичка любить бути там, де худоба. Яка маржина краса, така і ласиця” (с. Білі Ослави Надв. Ів. Фр.)²⁷, “Вона така, як корова: як у тебе така корова – така ласиці” (с. Акрешори Кос. Ів. Фр.)²⁸, “Кажут, шо кожда корова має сво’ю ласицю. На’ть такої ма’сти, як корова, такої само’ї масти ласиці” (с. Спас Клм. Ів. Фр.)²⁹, “Де є корова, там є ласочка. І вона такої масти, як та худоби’нка” (с. Космач Бгр. Ів. Фр.)³⁰, “А є ласиці такі, шо маєте краси’сту корову – є красиста; маєте білу – є біла ласиця” (с. Соснівка Стс. Лв.)³¹, “О, ласиці є. Я знаю, шо старі люди казали, шо хто тримає корову, то ласиці майже не в кожного є така. І преподібна така, як корова” (с. Розгірче Стр. Лв.)³², “Якої масти є

¹⁸ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

¹⁹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.

²⁰ Там само, спр. 326-Е.

²¹ Там само, спр. 329-Е.

²² Там само, спр. 322-Е.

²³ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.

²⁴ Там само.

²⁵ Michał Federowski, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891 przez Michała Federowskiego* I: Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki (Kraków, 1897), 188.

²⁶ Інна Швед, *Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика* (Брест: Альтернатива, 2010), 345.

²⁷ Jan Falkowski, *Północno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny* (Lwów, 1938), 82.

²⁸ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.

²⁹ Там само, спр. 719-Е.

³⁰ Там само, спр. 327-Е.

³¹ Там само, спр. 320-Е.

³² Там само, спр. 721-Е.

корова в стайні, то такої масти в домі тримаєця ласочка” (с. Соколя Бск. Льв.)³³, “Хто має кілька худобини – стілько є ласиць. І корова буде черво’нокраса, і вона червонокраса. Кожна корова має свою ласицю, і яка корова, така ласиця. І бити її не можна, бо корова здохне” (с. Панькова Брд. Льв.)³⁴.

Вбачають навіть зв’язок між кольором ласки і мастю теляти, яким отелиться корова: “Яка є масть [ласки] – такі телята корова буде мати” (с. Великосілля Стс. Льв.)³⁵, “Видиш першу ласицю, та яка вона є, то таке ся вродит теля” (с. Мшанець Стс. Льв.)³⁶, “Ласочка є для худоби така, ну, яка на подвір’ю, яка в стайні є ласочка, значит, таке сі народит теля, яку вона має масть” (с. Пороги Бгр. Ів. Фр.)³⁷.

Трапляються уявлення, що ласка шкодитиме тій корові, масті якої незлюбила: “Ласка – це де корова більшиство є. От, вона злюбила таку масть, і то дуже добре. Ну як незлюбить – кажуть, і молоко може виссать, шо хоч може” (с. Ксаверівка Чрн. Жт.)³⁸.

У цьому сенсі ласку іноді ототожнюють з домовиком: “Дамави’к и ла’сачка – то адина’ми. [А чому іноді не любить?] Масьть, мо не па двару’: ла’сичка е’сли чо’рна, чо’рнага каня’палю’бит, е’сли бе’лая, то бе’ый конь па двару’. Хазя’ин дамавика’кали’ба’чит, лн жэ зна’е, яка’я у него’масть па двару’вяде’цца, тако’го и каня’купля’е. [Пам’ятаю, батько мій говорив матері]: «Пае’дем, ку’пим каня’гнедо’го, у нас ла’сичка така’я и така’я, така’я у нас масьть вяде’цца»” (с. Старі Яриловичі Рпк. Чрн.)³⁹.

Непоодинокі випадки, коли вибір масті українці пов’язують саме з домовиком, звертаючи увагу на його окрас: “Рідко який двір, в кого заведеть ся, зійде на все найдисто, счасливо. Не знатно спершу, яка масть буде по двору, а яка ні, яка домовику підхожа, яка ні. Поживе чоловік, випробує на ділі, що до всякої всячини, от тоді вже і видно стане, чого йому держатись”⁴⁰, “Думовик. [...] Воно – як худомбина. Воно може бути і собака, і кіт, і яка-небудь пташка, – то яке воно на цвєт, таку худобу купляють [...] то вона ведеця” (с. Малий Скнит Слв. Хм.)⁴¹, “То колись так казали: який домовик (шоб пубачити домовика, якого цвєту: чи рабий, чи чорний) – то держати таку корову, і то тоді дуже добре її гудувати, який думувик, – і буде вестися”

³³ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.

³⁴ Там само, спр. 330-Е.

³⁵ Там само, спр. 320-Е.

³⁶ Там само, спр. 323-Е.

³⁷ Там само, спр. 319-Е.

³⁸ Там само, спр. 708-Е.

³⁹ Александр Гура, Ольга Терновская, Светлана Толстая, “Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу,” *Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования* (Москва, 1983), 121–122.

⁴⁰ Марко Грушевський, “З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський,” *Пам’ятки України* 2 (2002), 135.

⁴¹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.

⁴² Там само.

(с. Малий Скнит Слв. Хм.)⁴², “Якесь таке, каже, велике, каже, лежить, таке кошлате. А шо воно таке? Домовік якийсь... Яку масть, таку вже, каже, треба худобу держать” (с. Поліське Брз. Рвн.)⁴³, “Мати моя небожка, бувало, каже – пушила на гору по пашу – о, вже там домовий спав: місце таке, кубло вилежане. Домовий в кожній хаті є, на гори десь. [...] Домовий, кажуть, такий, як кіт, в віді kota, масті такої сірої. І треба – який домовик, таку худобу брати, то така рука ведеця. То добре, як домовик в хаті є. Це всьо їдно, як якась сімняни’на” (с. Малий Скнит Слв. Хм.)⁴⁴.

Побачити, якого окрасу домовик, можна було після Страсної служби чи й будь-якого дня опівночі на горищі хати:

– “Діти лякали – ціхо, бо зара домовий при’їде. Кажут, шо він в кожній хаті є. Його не бачать, але в кожній хаті довжон буть он. Будьто на горі. Колись мой батько розказував, шо така пословіця була, шо в Великодній четвер правиця, і той вогонь принесеш – ідеши на гору’ дивитися – то будьто об’явиця він там – от то казав батько, шо яка масть буде на йому’, то така худоба ведеця. Вон не вреднючий, вон у кожнім домі мусить бути в палатах. В кожного хазяїна. То не нечиста сила” (с. Видерта К. Каш. Влн.)⁴⁵.

– “Колись, кажут, як на Новій рок, то не мона лезти на гору, бо домовик там лежить. На покуті вон лягає, і не мона, кажуть, лезти на гору, бо злякаєця. На Но’вій рок як вечерають. Віле’я. То кажуть, шо не мона лезти на гору’. Ну, Щодруха. [...] Якесь таке... Якесь таке, каже, велике, каже, лежить, таке кошлате. А шо воно таке? Домовік якийсь... Яку масть, таку вже, каже, треба худобу держать. [...] Домовік. Кажуть, лягає на покуті. Але ж хто його полезе побачить?” (с. Поліське Брз. Рвн.)⁴⁶.

– “Домовик сидить на чердаку. Його можна побачити вночі. Якої він масті, таку заводи породу – поїде на пользу. Він ховається за лежаком або стояном. Кажуть, шо в Чистий четвер якщо полізеши на горище о дванадцятій годині ночі, то побачиши домовика – он покажется” (с. Червона Зірка Плс. Кв.)⁴⁷.

– “Говорили, шо треба на го’ру лезти і побачить, якій домовік, яка масть на домовіку. Таку корову держат. Буде добра корова. Ото таке розказували. Це треба у церкву йти, і взят свечку, і прине’сти ту свечку, шоб вона не потухла, і з тою свечкою лезти на го’ру. Ну, мой батько казав, шо вон лазив. Вон такий, шо не боявсе...” (с. Грезля Плс. Кв.)⁴⁸.

– “Домовік? Чо’ – вон добре, вон же зла не робіт, вон охрanyaє. Даже кажут, як хоч, у дванадцять часов ізлезь на го’ру, в нас одна баба казала,

⁴³ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

⁴⁴ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.

⁴⁵ Там само, спр. 321-Е.

⁴⁶ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

⁴⁷ Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 37.

⁴⁸ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

осюди на го'ру, да, ка', подивіс у дванадцять часов – лежіт там домовік: якоє мастє' – значить, таку треба корову мать, заводить, шоб була в хадзайстві добре. Але чи правда, чи неправда? Ві заставте, шоб хтось залез на гору да дивівса того домовіка... Ну, в любій день, о дванадцять часов ночи, таке в нас одна баба казала" (с. Тараси Плс. Кв.)⁴⁹.

У білоруській демонологічній традиції сприятливу масть домовик визначав безпосередньо: "В деяких господарів не ведеться худоба якої-небудь шерсти, і хто бажає купити яку небудь тварину, той повинен покласти на ніч уривок паперу з хлібом-сіллю в хліві на стовпі, в який вставляється ворот. Тоді домовик (*домовикъ*) прийде вночі і покладе шерстинку такого кольору, який він любить, і якщо господар виконає його бажання, то худоба в нього буде вестися"⁵⁰.

Вподобану худобу домовик доглядає, підгодовує, вичісує. Якщо худоба "не ведеться", пояснюють це тим, що домовик не любить такої масті. Тварину негодної масті домовик мучить, заплутує їй волос; така худоба постійно закаляна, худне, зводиться: "Дамави' к коняку будэ гоняц, ночь и гриву заплете, што век не расплетеш. Нада держать скатину, яку дамави' к залю'бе – он любить рыжу и белу. А туды Литва – Беларуссия, так там рябые. Тут рыжих любит, а там рябых" (с. Хоробичі Грд. Чрн.)⁵¹, "Йон же хазяїн всему' дому. Якишо дамавічок незлюбіть, дак в дваре не будеш держать, не вдержіш. [...] Не любіць... Ну, як не панравіцца ему цвет худоби. Ілі чорне, ілі те... дак не заведзеш. Так, як от і в мене' в дваре: чорна худоба в мене' не ведецца. Зво'діть нада. (А по чому знали, яку худобу купляти? – В. Г.) Ну, дак па жызні узнаш тади ж" (с. Мощенка Грд. Чрн.)⁵², "У мене' чорна не три'малася корова. В мене' і коти чорні не тримаюцца при дворі, і худоба не трималася. Воно не йде по двору, понімаеш? Незлюбив, мо', домовик. Воно, синок, чи правда, чи Бог його знає. Може, то так і з природою з'язане. Шось же таке в природі єсть" (с. Черевач Чрн. Кв.)⁵³, "Тоже цей домовік, тоже... Як заплутає – саміє вузли. Наче там хто ноч сядєв. Я – конюхом була шеснадцать год. Другого коня як заплутає... Оце заганяеш у кошару – грива гарна розчесана, а вранци – самі вузли нав'язаніе... Ото прийду – пощупаю-пощупаю, да кажу – ну шо тебе робити? Шо це таке? Хто це тебе його зробів? Гледи – через день, через два – таке розчесане,

⁴⁹ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014а.

⁵⁰ Павелъ Шейнъ, "Матеріалы для изучения быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края, собранные и приведенные въ порядокъ П. В. Шейномъ," III: Описаніе жилища, одежды, пищи, занятій; препровожденіе времени, игры, вѣрованія, обычное право; чародѣйство, колдовство, знахарство, лѣчение болѣзней, средства отъ напастей, повѣрья, суевѣрья, примсты и т. д., *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ* LXXII 4 (Санктпетербургъ, 1902), 310.

⁵¹ *Славянские мифологические персонажи*: CD-ROM. Информационная система для изучения славянской мифологии; руководитель проекта Е.Е. Левкиевская (АОЗТ "ЭТС", 2002), № 657.

⁵² *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2018.

⁵³ Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

таке гарне, якби дествітельно то хто розчискою чи гребешком розчесав... Або – корові... От, другу масть незлюбіт, і ото на йой – хоч мило гребі, і пе' на стоїт. Так їє вимучит за ноч. Дак ото казали, що треба убити чепляти ворону. На криші. Оце я таке чула. Начеб вон ворону боїце. Незлюбів домовік етого коня, і ото вон так заплетав. А як розчесана, дак матка каже – о, то вже вон його полюбів, і ото вже розчеше” (с. Королівка Плс. Кв.)⁵⁴.

За матеріялами з Чернігівщини, домовик не любить сірої масті: “Ночувавъ у насъ недавно онушныкъ – казавъ, що де йому тилькы не траплялось ночувать, то домовыкъ зачепае усюды його сирого коня. Чы винъ такъ його улюбовывъ, чы хто його знае. Такъ позапутуе що ночи грыву, що и не думай расплутаты. Та выдно и скотына чувствуе домовыка, бо иноди такъ уся ажъ у поту, та ажъ дрижыть” (Чрн. пов.)⁵⁵, “Одному чоловіку довелось бачити, як домовий катавсь верхом на сірій коняці. Як сів Домовий на неї верхом – вона спротивилась, стала брикати і скинула Домового. Розізлився домовий за теє, взяв оглоблю і начав гатить тую коняку по спині, приказуючи: «А я таких коней не люблю!» З того часу сірі коні лічуться поганими, їх Домовий не любить” (с. Вертіївка Нжн. Чрн.)⁵⁶.

Не відрізняються у цьому сенсі й народні уявлення білорусів: “Полюбив хлівник господарів, сподобався йому підбір масті тварин – він вигладжує і чистить кожну худобину, а коням навіть заплітає гриви і хвости, носить любимчикам воду домашніми відрами, тихцем поцупленими з сіней і з-під накриття, загущує корм, не допускає до шкоди одним тваринам від інших та ін. У протилежному випадку він войлочить, навіть вищипує шерсть, гриви і хвости скручує в ковтуни, тривожить уночі, галопуючи на тварині у хліві, доки тварина не знесиліє”⁵⁷, “Домовик, за словами народу, виявляє свою владу і над тваринами домашніми, особливо над кіньми. Говорять так: якщо він незлюбить коня якої-небудь масті, то почне переслідувати його, мучити, по ночах їздити на ньому верхи, чи ганяє його горами з вечора до світанку, поки не проспівает півень. Потерпіла тварина після такої гонки на ранок виявляється мокрісінькою, ніби вийшла з води”⁵⁸.

Схожі уявлення про стосунок домовика (або ж хлівника) до худоби віддавна вже зафіксовано й у російській демонологічній традиції: “Домовой, чи дсдушко домовой, вірять, що у всякому домі живе *чортъ*, під іменем *домоваго*, він

⁵⁴ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014а.

⁵⁵ Борис Гринченко, *Изъ усть народа. Малорусскіе рассказы, сказки и пр.* Б. Д. Гринченко, 111.

⁵⁶ Василь Кравченко, “Етнографичні матеріали, зібрані В. Кравченком на Воляні та по сумежних губерніях. З передмовою М. Гладкого,” *Труды Общества Изслдователей Воляни V* (Житомиръ, 1911), 21 (Проза).

⁵⁷ Николай Никифоровскій, *Нечистики. Сводъ простонародныхъ въ Витебской Бслоруссіи сказаній о нечистой силс* (Вильна, 1907), 55.

⁵⁸ Павелъ Шейнь, “Матеріалы для изучения быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края, собранные и приведенные въ порядокъ П. В. Шейномъ,” III..., 310.

ходить в домі по ночах у подобі людини, і коли полюбить яку худобу, то її всяко відгодує, а буває не полюбить, то худоба зовсім схудне і переведеться, що називається *не ко двору*. Говорять, що він тим коням, котрих любить, заплітає на гриві коси і підкладає сіно, завиває також і мужикам в бородах коси, котрих любить; але котрих не любить коней, у тих розплітає, і майже всю гриву висмикує, також ніби підбиває коней під ясла, від чого кінь підіймає в конюшні великий стукіт, іноді ж знаходять його у великому поту, або милі”⁵⁹, “При виборі для купівлі корови, бика чи коня належить дивитися і на колір шерсті їх, – “*по двору*” це колір чи ні. Це засноване на тому, що *хозяинушко* любить і доглядає худобу тільки улюбленого кольору, і поселяни вже знають з досвіду і сімейних заповідей уподобання домовика в цьому випадку. Худоба не “*по двору*” скоро хирлявіє, нидіє і помирає; в стійлі її вічний безлад: сіно викинуте з ясел, пійло не зачеплене або розлите: так виявляється невдоволення домовика, а ознака його любові – здоровий вигляд тварини, порядок і чистота; шерсть завжди пригладжена, а гриви коней заплетені в коси”⁶⁰, “*Домовой* буває в кожному домі. Живе він переважно на дворі і має стосунок більше до худоби, ніж до господаря. Зовнішність домовика така ж, як у господаря дому: якщо господар чорнуватий, то і домовик-брюнет. Господарі намагаються купити худобу відповідної масті, тому що домовик не любить тварин, забарвлених в інший колір, що різниться з його кольором. Селяни кажуть, що домовик, якщо незлюбив корову чи коня, може замучити їх. Тому, коли тварина починає без видимої причини хиріти, кажуть: “Вона не по двору”, тобто домовик незлюбив її” (Покровський пов. Володимирської губ.)⁶¹. На Пермщині, щоб домовик не мучив коней, “купають коней одної шерсті, яка ведеться в домі, тобто яку любить *буканушко*”⁶².

Не сподобатись домовикові може тварина, масть якої відрізняється від кольору волосся господаря, і за уявленнями з Полісся: “*А то ше, кажуть, і якийсь домовік є. До масте треба брать: який хазяїн – така і корова, бо домовіку не понравица*” (с. Думинське Овр. Жт.)⁶³. Варто зазначити, що такого ж окрасу, як господар, буває й сам домовик: “Домовик [...] виглядає як людина

---

⁵⁹ Михайль Чулков, *АБЕВЕГА русских суевсрій, идолопоклоннических жертво-приношений, свадебных протонародных обрядов, колдовства, шеманства и проч. Сочиненная М. Ч* (Москва, 1786), 190.

⁶⁰ Василий Верещагин, “Извлечение из замѣток о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи,” *Карманная книжка для любителей землевѣдснїя издаваемая отъ Русскаго Географическаго Общества* (Санктпетербургъ, 1848), 313.

⁶¹ Иван Костоловскій, Василий Чернышевъ, “Примсты и повѣрья. Ив. Костоловскаго и В. Чернышева,” *Живая Старина: Периодическое Изданіе Отдѣленія Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго общества год 11, вып. III–IV, отд. V* (С. Петербургъ, 1890), 136.

⁶² Александръ Зыряновъ, “Суевѣрность простолюдиновъ Далматовской волости Шадринскаго округа [Пермской губерніи],” *Зеленинь Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества 3* (Петроградъ, 1916), 1011.

⁶³ *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.

у шерсті тої масті, яким був колір волосся того господаря. Якщо показується чорним, то до біди (до смерті) у сім'ї” (сміт Солоне Днп.)⁶⁴.

По суті, варіантом цього уявлення є те, що домовикові не до вподоби масть, що не відповідає кольорові волосся сім'ї. За словами Л. Шевченко, найяскравішим пережитком родового опікуна у нас є т. зв. “домовик”, “хазяїн”, “дедо”, – “Він грає важну роллю у всіх віруваннях, звязаних з хатою. Домовик буває добрим патроном родини, від нього залежить добробут господарства, він може вибирати, «уподоблять» масть, любить білу, чорну, рябу, яку і підтримує; тоді він оброслий шерстю і зветься не домовик, а хазяїн. Коли-ж він г о л и й, то приносить нещастя, невдачі і нужду, тоді скотина гине, пропада і кажуть: Домовик не злюбив (Із спогадів малих літ знаю, коли в батьків гинула ряд-під-ряд чорна скотина, то батько казав: треба завестись рябим скотом, бо сем'я білява, тому домовик не любить чорної скотини)” (Йдеться про с. Шевченкове (на той час с. Кирилівка) Звенигородського р ну Черкаської обл.)⁶⁵.

Зрідка трапляються відомості, що коли домовик незлюбив худобину, її належало “перепродати”: *“Шо ж рабить? Каня купів: жолоб... мокра каняка. За ніч [домовик] вимучить на нст, – не по хлеву. Каже – возьміть перепрадайте. От пришла так, а як перепрадать? Ворожка каже. Матка питає вже. А вони кажуть – знаєте шо? Напечіть булочок, і м'їлки гроши – по п'ять копійок (ото ж калишинеє, таке м'єдние), шоб було у ту, булочку, а тоді будете єсти, дак усім давайте. Хто прийде – винесе – каму вона попаде вже, та булочка. Як та булочка попаде хазяїну – хазяїн бере вже цю каняку купляє у того. А може, камусь і чужому попаде. До тоже те вже, шоб перепрадать, до тоді вже так за тие вже гроши, беруть якась полою, а гроши – в пелену, і тоді беруть, виводить уже батько з хлева, а ця людина, шо шо це вже ж гроши... Дак попалося матці. Дак мама уже взяла ціє гроши, да вже батьку дає гроши, – заплатила. Та перепродай, а тоді пошов конь. А то не любів домовік! Мусили перепрадать: батьку не йде на руку вон, а матці пашло. В подолку гроши, батька бере веровочку, каня виводить, а мати вже бере платить гроші, і перекупили, перетарговали, – пошло”* (с. Термахівка Івн. Кв.)⁶⁶.

Зазвичай же худобу “не по масті” намагалися замінити: “Як ізлюбить домовік коня, док юн його вічеше, вігледить і отут зов'є йому в гріві... тие, ко... коси тие зов'є так, шо ти ніяк не расплетеш. А як не любить, док юн його оце зо нуч вігоняє. І там, пока ти не змініш, юн його вігоняє, шо прідеш ти, док ін мокри весь. І робица неякі, і хозяїн бере, док перемініює другу масць. Як другу масць віменює, уже злюбить домовік – он його вігледить, вічеше”⁶⁷.

⁶⁴ *Домашній архів автора*, повід. А. Терещенко в 2020 р. зі слів Терещенко Н., 1949 р. народж.

⁶⁵ Людмила Шевченко, “Звичаї, звязані з закладами будівлі,” *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської*, в. о. секретаря Культурно-Історичної Комісії, вип. 1/2 (Київ, 1926), 87–88.

⁶⁶ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 1998.

⁶⁷ *Говірка села Машеве Чорнобильського району 1: Тексти*; Уклад. Ю. І. Бідношя, Л. В. Дика (К.: Довіра, 2003), 45–46.

Аналогічно в такому випадку робили й білоруси: «Хлівник розбірливий у смаках: декотрий не любить вороних, декотрий сірих, декотрий двоохильних коней; усі ж вони терпіти не можуть рябих («стрикатих», «лаплених»): на таких він зазвичай в'їжджає у хлів, якщо тільки доти не було його там і – псує всю худобу»⁶⁸, «Коли послідовними зусиллями не вдається відвести корів і телят, то зрозуміло, що хлівне місце вибране не *по-ше'рсті*, або ж при будові хліва накладено закляття. У цьому випадку треба помінати своє теля на одній статі ровесника і вже більше не силкуватися відводити породу від попередніх корів» (с. Махирово Полоцького пов., 16 червня 1879 р.)⁶⁹.

Так само міняли коня, що прийшовся «не по двору», росіяни. Цим, як зауважував В. Даль, користали недобросовісні кучери, які мали свій відсоток від баришника. Загалом же «*домовой* любить особливо вороних і сірих коней, а частіше всього ображає солових і буланых»⁷⁰. Вибір масті при цьому поширювався не лише на худобу. Скажімо, чалдони вірили, що домовик обирав і колір kota на господарстві: «якщо кіт *по-дому*, він буде жити, а якщо не *по-хозяину* – не буде жити – він пропаде або піде. [...] Російські старожили рахувалися зі «смаками» *домового*, догоджали йому зміною «масті» тварини»⁷¹. Також росіяни Хакасько-Мінусінського краю практикували символічний перепродаж тварин, при чому «покупец» обов'язково давав «продавцеві» яку-небудь монетку⁷².

Щоб худоба «велася», при закладах хліва подекуди на підвалини (на «пудошву») клали по вуглах трохи шерсті: «*Як хлів – то тож на подошву клали капейки і шерсть із кожуха. Стригли із кожуха трохи шерсті і – по ву'глах дати. На всі вугли клали капейки і шерсть. Шерсть – щоб скотина велася. А капейки – ну, мол, за місце пла'тиш*» (с. Щитинь Лбш. Влн.)⁷³, «*Мій свекор був майстром. То він, як уже строїв хліва, то він ходив по корова'х і брав шерсть: з чорно-работі, з чорної, лисої корови, з рижої корови. І закладав десь туди в подвалину, щоб велася корови'*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)⁷⁴.

---

⁶⁸ Николай Никифоровский, *Нечистики. Сводъ протонародныхъ въ Витебской Бслорусіи сказаній о нечистой силс*, 55.

⁶⁹ Николай Никифоровский, *Протонародныя примсты и повсрья, суевсрныя обряды и обычаи, легендарныя сказанія о лицахъ и мсстахъ. Собраль въ Витебской Бслорусіи К. Я. Никифоровскій* (Витебскъ, 1897), 150.

⁷⁰ Владимиръ Даль, «О повѣрьяхъ, суевѣрьяхъ и предразсудкахъ русскаго народа,» [Даль В.] *Полное собраніе сочиненій Владимира Даля (казака луганскаго)*: Первое посмертное полное издание, дополненное, свѣренное и вновь просмотренное по рукописямъ, 10: I. Похождения Вольдамура и его аршета. II. Очерки и статьи (С. Петербургъ, 1898), 301–302.

⁷¹ Евгений Прищепа, *Традиционные представления русских старожиллов Хакаско-Минусинского края о духах – хозяевах дома, леса и о народной магии: монография* (Красноярск: КГТУ, 2006), 47–48.

⁷² Там же, 50.

⁷³ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2015.

⁷⁴ *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.

Схоже робили при закладах чи обмащуванні хати: *“Як ставлять хату, заливають фундамент, треба брать шерсть, ладан і гроши. Оце всі три, і заливають в угол хати. Шоб водилася скотина – шерсть; шоби... ладан... – не було еті саме (“нечистого”. – В. Г.); і гроши – шоб водилися. Шерсть – любу шерсть ложать. Ну, яка в вас буде”* (с. Гланишів Пр. Хм. Кв.)⁷⁵, *“У перший вальок умішують шерсть з худоби всякої, піря з птиці всякої, пашні будліякої і часом і свяченого чого, як от ладанцю, дарничку, паски то-що, це все про ту худобку, щоб велась, дбасть ся та про почесність господи”*⁷⁶.

На противагу, пильнували, аби майстри бува не заклали під підвалини хати прядку волосся людини: *“Дивися, шоб не заложили, де строїця, ко’си. Любое людини. От – ти зло маєш – ко’сив прадь – строїця хата, закладка, – і пудклади там, де у’гол буде, то ка’ут, коси закладали. Ото пудложат, і тобе буде хана. Ото прозіваєш – хто ворогує, пудложит пуд хату ото коси, і ото тобе... Бо я знаю, шо як мі... в нас строїлася хата, баба Христя казала, дак вони, каже, ми... я, каже, дочко, дивилася осталася – як хтось сердитий да тобе пудкладе под у’гол, як будеш строїця, та пудкладе тобе шось пагане, – до будеш тлет, тлет, так, тля’чою, і... не вмреш, а так і здохнеш”* (с. Шкнева Плс. Кв.)⁷⁷. У цьому сенсі привертають увагу відомості з історико-етнографічної Волині, де у давнину для смерти ворога практикували такий обряд: *“Волос ворога і кістку мерця закопати разом на могилі, неодмінно на сході сонця у Велику п’ятницю; або: взяти яйце без шкаралупи в мішечок, викопати ямку під кутним, де образи, вуглом хати ворога і, зі словами: “полосе, полосе, на тобі волоси и мію душу”, роздушити те яйце”*⁷⁸. Привертають же вони увагу у багатьох аспектах. Насамперед – звертання *“полосе...”*, швидш за все, є пере-крученим *“полозе”* і скеровує до уявлень про так звану *“домашню змію”*. Крім того, обіцянка *“віддати душу”*, висловлена від імени ворога, скеровує до уявлень про *“домашнього чорта”*, так само, як і використання *“яйця без шкаралупи”*, тобто *“виливка”* (зрідка його ототожнюють зі *“зноском”*; також воно нагадує яйце *“гадини”*). І нарешті, сам *“заклад”* робили під покутнім вуглом, куди зазвичай клали й пожертву для душ померлих чи домовика. Додамо, що саме підвалини стабільно згадуються у контексті локуса домашнього духа. Як приклад – у російській традиції зафіксовано відомості про *“покарання дворовушка господарем дому”*, – для цього господар *“тиче по всьому двору вилами в перші від землі колоди”*⁷⁹.

⁷⁵ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014а.

⁷⁶ Марко Грушевський, *“З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський”*, 133.

⁷⁷ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014б.

⁷⁸ Михайль Кривошапкинъ *“О Вольни и Минскомъ Полѣсьи”*, Зеленинь Д. К. *Описание рукописей Ученого Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества* 1 (Петроградъ, 1914), 295.

⁷⁹ Евгеній Кичинь, *“Разныя замстки въ этнографическомъ отношеніи по Кадниковскому уѣзду [Вологодской губерніи]. 1847 г.”*, Зеленинь Д. К. *Описание рукописей Ученого Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества* 1 (Петроградъ, 1914), 203.

Вовна як “заклад” побутувала у багатьох районах України. В широкому розумінні її використання на “засновинах” дослідники трактують як символ багатства: “Серед предметів, які як будівельну жертву східнослов’янські народи клали в підвалини (або ж під стовпи чи в фундамент) будівлі, найчастіше трапляються вовна, зерно і гроші, причому останні, на думку А. Байбурина, дублюють семантику двох попередніх символів – багатства, родючості”⁸⁰. І хоча трапляється мотивація закладання вовни (шерсти) у зруб тим, “щоб в хаті було тепло” (у даному випадку актуалізується побутовий аспект – герметизація вінців зрубу), у більшості випадків їх закладали саме для того, “щоб худоба велася в цьому домі”⁸¹.

Крім вовни, подекуди закладали навіть пир’я курки чи шерсть kota: “*Не знаю, ну ранше із куриці пир’я, із kota, із корови, – і тоді отако його у щось закидали і замазували у вуглі в главному. У главному вуглі отам на хаті ж одне, а одне у вуглі. Хреста прибивають, і коло хреста... Хрест із дерева був обов’язково, і замазують його. [Це] На добре. А як до вас прийде недобра людина, і тоді нишком замаже там на хаті [щось], ти й не знатимеш, – і тоді тобі не везе*” (с. Добраничівка Ягт. Кв.)⁸².

Заслужують на увагу випадки, коли закладали не просто вовну, а вовну (чи інші предмети) певного кольору. Зокрема, на Гуцульщині закладали чорну й білу вовну: “Коли вже підвалини на всіх 4 кінцях зарубані, перетинає стельмах рейцар на 4 часті і кидає по одному кусневи по усіх чотирох углах із середини, надто сипле у вуглі сьвяченої води і кладе там хліба, соли, сиріої білої і чорної вовни”⁸³. На Бойківщині “в карби, де трам на трамі опирає ся, кладуть крейцарь на четверо розрубаний в чотирьох углах по одній четвертині і чорного єдвабу, а біда не приступить, а також, щоби чорна худоба множила ся. [...] кладуть також [...] крейду і вугля, щоби всяка худоба множила ся і біла і чорна”⁸⁴.

Як бачимо, колір “закладу” мав сприяти розведенню худоби відповідної масті. Як паралель до наведеного можна також навести відомості з Калужчини, де “під основу житла закопують живих kota і собаку тієї масті, якої бажають мати худобу”⁸⁵.

Відповідь на питання, як використання вовни при закладах будівлі сприяє вдалому розведенню худоби, потрібно шукати у сутності самого поняття так званої “будівельної жертви”. У її потрактуванні повністю поділяємо думку

---

⁸⁰ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 189. Див. також: Альберт Байбурин, *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян* (Ленинград, 1983), 66.

⁸¹ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 208–209.

⁸² *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014а.

⁸³ Володимир Шухевич, “Гуцульщина” 1, *Материяли до українсько-руської етнології II* (Львів, 1899), 89.

⁸⁴ Михайло Зубрицький, “Будинки і майстри,” *Житє і Слово: Вістник літератури, історії і фольклору III* (Львів, 1895), 73.

⁸⁵ Александр Гура, “Кошка,” 639.

авторитетного дослідника будівельної обрядовості українців Р. Сілецького, який бачить у “закладі” умилювання померлих: “Що стосується будівельної жертви в українців, [...] то вона виникла в дохристиянські часи, коли предки українського народу споруджували землянкове та півземлянкове житло. [...] Технологія його спорудження передбачала заглиблення в землю, що, відпо-відно до індоєвропейських вірувань, неминуче порушувало спокій мешканців підземного потойбічного світу – мерців. [...] Відтак їх задобрювали в традиційний для спілкування з померлими спосіб – приносили в жертву найцінніше – передовсім їжу (м’ясо, хліб тощо), а згодом – гроші, поміщаючи їх в землю, де перебували мерці. [...] Отже, будівельна жертва має маністичне походження і є, відповідно до існуючої класифікації, умилювальним обрядом, своєрідним викупом у мерців за порушення меж і спокою підземного потойбіччя”⁸⁶.

Справді, функцію пожертви для душ померлих, зокрема для домовика, на етапі закладин житла часто виконують хліб-сіль та гроші, що нагадує момент “закупляння місця” з похоронно-поминальної обрядовості: “*Капа’ли, клали пудваліни, стовби тіє закопували... Шось киди’ли, я не знаю. Соль і хліб, чи шось таке. Дак не в ямку, а просто у загарожі. Ну, чи на пудваліну лажилі, чи посеред хати лажилі. Хліб лажилі, і су’ль. А хто його знає, для чого*” (с. Паришів Чрн. Кв.)⁸⁷, “*Як хати робили тоде, ото угли, дак клали грош³. Ставіли... ставіли хлібину, ложили. О. До це було. Як хата закладаєця, закладаєця обізательно... ру’бель. На... де буде ікона, закладаєця туди хліб і гроші. Свечку запалюють. Як хата закладаєця, стережи, шоб токі’дніє гроші положили, хлібина, свечка шоб горела і бутилка води шоб стояла. Под пудвал. Там, де саме стройка, [на] стандарт, да. Под угло. Так і оставляли. То на добре. Вода розливалася. Ллеця вода, там, де закладалася... оце розлилася... А свечку потуши’т і десь положи’т тако в хаті... А хліб роздат, шоб велося хазяйство. Целу хлібину. Роздали – там, по курам... хто поєсть... верейчики – хай все єдят. [Для чого] А то Господь його знає. То вже був доладній цей, шо по хата’х знає” (с. Шкнева Плс. Кв.)⁸⁸.*

Донині у пам’яті респондентів зберігаються й уявлення про “криваву” будівельну пожертву. Як приклад, розповідь про позбавлення від хвороби з Полісся: “*Колись моя мати заболела... Оце вже ж ми построїлис, і по-мойому, як робіли закладини, це вже подваліни як робіли, – нічого ніде не положили, на вуглу. Там у нас одна була бабка, а бабка каже, там, сусєдці своїй: “Скажи Тетяні, нехай вона зарубає курку, м’ясо з’єст, а голову нехай закопає на вуглу”. На вуглу на цьом, покуті, де ікона стоїт. (А для чого так? – В. Г.) Вона – жінка, значіт – курку. Ну, я знаю? Наверно, шоб*

⁸⁶ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 226–227.

⁸⁷ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014б.

⁸⁸ Там само.

не померла. Я так думаю. Бо вона ще й сюда пріехала да тут трі года чи чотири жила... трі шось із чимось. [...] Значіть, нада. Шось же люди знають" (с. Шевченкове Плс. Кв.)⁸⁹.

Є всі підстави стверджувати, що шерсть (вовна) на закладах символізувала безпосередньо худобу, ймовірно, стала її безпосереднім еквівалентом під час заникання поширеного у слов'ян у давніші часи явища "кривавої жертви".

На користь зв'язку колористики предметів будівельного "закладу" зі світом померлих свідчить також те, що вовну (іноді визначеного кольору) подекуди клали й у домовину покійникові: "Під голову дають усе трошка білої вовни овечої: "аби му ни твердо лижъити, аби душьи его була така біла-чиста, як воўна"⁹⁰, "У деревище кидають цукру, васильку, вовни"⁹¹.

Попри інші можливі варіанти мотивації, дослідники пояснюють використання вовни у похоронній обрядовості аналогічно до "закладу": "щоб у сім'ї залишалось багатство, велася худоба"⁹².

На те, чи вестиметься худоба у господарстві, істотний вплив мав і такий важливий ритуал як "входини" у нове житло. У цьому випадку ритуально значущими для українців були такі тварини, як кіт (рідше собака), півень, курка та ін.⁹³ При цьому залучення kota подекуди мотивували власне наявністю шерсті: "Перед вселенням вперед впускають в хату kota, бо він – у шерсті, щоб худоба велась" (с. Любимівка Вшг. Кв.)⁹⁴.

Варіанти вибору kota чи іншої тварини для "входин" в українців можуть відрізнятися, однак найчастіше до хати на ночівлю пускали тварину чорної масті: "Вхо'дицина, як у другу' хату переходет. Ну, свого' ката. Чорного, ше даже кажуть, треба пустить. Їк вон там буде, то й добре. Шо пагане – дак на його' буде. На того' ката вже асяде" (с. Лельов Чрн. Кв.)⁹⁵.

Попри апотропеїчну функцію чорної барви (мовляв, "чорне бере на себе все зле", "сатану відганяє"), визначальним може бути і її сприятливий вплив на господарство: "Казали, шо пустити чорного kota" (с. Велика Кам'янка Клм. Ів. Фр.)⁹⁶, "На входини перше мав зайти чорний собака, бо кажут, шо чорний кіт, чорний собака – це щісливі" (сmt Чернелиця Грд. Ів. Фр.)⁹⁷.

---

⁸⁹ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 20146.

⁹⁰ Антін Онищук, "Похоронні звичаї й обряди в селі Карлові, Снятинського повіта," *Етнографічний збірник XXXI–XXXII* (Львів, 1912), 245 (прим.).

⁹¹ Володимир Шухевич, "Гуцульщина" 3, *Матеріали до українсько-руської етнології V* (Львів, 1902), 248.

⁹² Анна Плотникова, "Шерсть," *Славянские древности: этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого 5: С (Сказка)–Я (Ящерица)* (Москва, 2012), 576.

⁹³ Див.: Тацяна Валодзіна, Людміла Дучыц, Сяргей Санько, "Певень," *Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўан.* (Мінск: Беларусь, 2004), 370; Александр Гура, "Кошка," 638–639.

⁹⁴ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 342.

⁹⁵ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 20146.

⁹⁶ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.

⁹⁷ Там само, спр. 713-Е.

Чорного kota взагалі вважали сприятливим для господарства: “Кажут, як чорний кіт в хаті є, то дуже ся веде господарка” (с. Великосілля Стс. Льв.)⁹⁸, “Наперед у нову хату загоніт kota. Будь-якого. Може, там іке нечисте, може шо. Шоб людина сама не йшла, а шоб перше кіт переначував. Це, кажут, дуже добре коло хати чорний кіт. Чорна курка... Це, каже, хто за'їде в подвір'ї, подивици – ну, кіт бігає чьорний... І вже той негатив уже... не буде нічьо в подвір'ю чи у хаті” (с. Видинів Снт. Ів. Фр.)⁹⁹.

Інші натомість пускали “не чорного, а сіренького, рябенького, – шоб живе було в хаті” (с. Орджонікідзе Плс. Кв.)¹⁰⁰.

Дехто акцентував на тому, що тварина якраз не має бути чорною: “Господар пускав першого kota до хати. Лиш не чорного. Кіт виганяє усе погане з хати. Там ше ніхто не жив, ніхто не знає, як буде дальше” (с. Видинів Снт. Ів. Фр.)¹⁰¹, “Перше, як уходьє, ки'дают ко'та, але 'би не чьорного. Кіт – так як він є друг ваш. Люди жиют з котєчої і з псечої пайки, тому грїх не дати їсти ко'тови або псови” (с. Прутівка Снт. Ів. Фр.)¹⁰².

Іноді на масть kota не зважали: “Kota кинути вперед до хати, аби сі ве'ло” (с. Копачинці Грд. Ів. Фр.)¹⁰³, “На ухо'дини ко'та вікідали перший раз до хати. Який би був, 'би був кіт. Потім уже господар” (с. Стопчатів Кос. Ів. Фр.)¹⁰⁴, “В но'ву хату, куда вселяєсьє, першого kota пускать. А ку'т покаже, в'обшем, яка обстановка в хаці: чи йон пу'йдзе свободно, чи б'дзе єро'шицса, – значиць, шо-то не все в парадкі” (с. Машеве Чрн. Кв.)¹⁰⁵, “Kota, кажуть [пускали]. Ну-у-у... кот більши такий хазяйственний чи шо він... такий приятель хазяїна” (с. Бобер Чрн. Кв.)¹⁰⁶, “В нас толькі як переселяюцца, дак там беруть kota да першого кідають у хату. Шоб хозяйство велось чи шось такево. Свого' котіка” (с. Денисовичі Плс. Кв.)¹⁰⁷, “На перехіцину першого котика пускали, шоб не було нечистого в хаті. То як котик походить, то вже не буде” (с. Жолоби Крм. Трн.)¹⁰⁸.

У с. Оленіно (К. Каш. Влн.) перед “входинами” кидали kota чи півня, при цьому воліли, шоб кіт був на три масті: “В нас казали, шо треба, кіт шоб три масті був. Ну, шоб панувало в сім'ї. Шоб, як то кажуть, як от празнік три дні, так ото кажуть, шо на всі дні шоб в сім'ї от... бо сім'я – чоловік, жінка і дітки. Отак казали. Шоб вілося по сім'ї. Шоб трохмастьовий кіт

⁹⁸ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 342.

⁹⁹ *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.

¹⁰⁰ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 342.

¹⁰¹ *Архів ЛНУ ім. Івана Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само, спр. 713-Е.

¹⁰⁴ Там само, спр. 719-Е.

¹⁰⁵ *Архів ДНЦЗКСТК*, спр. В. Галайчук – 2014б.

¹⁰⁶ Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само, спр. 324-Е.

був. Де має шось статися, щоб не було на людях, а допустім, на животному. Шоб на півньові чи на котові. Шоб шо має бути на сім'янину... [те окошилось на тварині]"¹⁰⁹. Нерідко саме триколірну кішку вважають найбільш сприятливою для господарства: "Трохколірна кіточка – добре коло хати. Прибуточок є. Кажуть, шо добре в господарци" (сmt Чернелиця Грд. Ів. Фр.)¹¹⁰.

Якщо взяти до уваги ту роль, яку відігравав колір тварини – ритуального суб'єкта (чи шерсти як її символічної заміни) при "закладинах" і при "входинах", чи колір ласки, яка водиться на обійсті, то очевидно, що поєднання трьох кольорів на домашній кішці справді найоптимальніше, оскільки передбачає, що у господаря вестиметься худоба різної масті. У віруваннях білорусів строката худоба безпосередньо була пов'язана з так званим "хлевніком": "Яким би сильним і хорошим не був *стрика'тий*, чи *пьяльосий* (строкатий, у смуги. – *К. Н.*) кінь, але тримати його в господарстві незручно, як тому, що він перепсує масть домашніх тварин, так ще й тому, що вслід за таким конем у хліві з'являється *хлявні'к*" (с. Махірово Полоцького пов., в 1879 р.)¹¹¹.

У контексті сказаного не зайвим буде зауважити, що за уявленнями українців і домовик міг бути "голим" чи "волохатим", при цьому як сприятливу ознаку сприймали саме "волохатість": "І колись казали мої дід з бабою. На чердак поліз... по-моєму, дід мій. Батько. Дед Іван. Шо полез на чердак... по-моєму, хрещена моя розказувала, а там – як домовик лежить на чердаку. То кажуть, якщо побачиш голого, такого роздітого, то це погано. Буде к бідності. А якщо побачиш, шо він лахматий, так тоді буде к добру" (с. Мартиновичі Плс. Кв.)¹¹².

Вже починаючи від моменту "входин" трапляються звертання до домовика, щоб оберігав худобу, при цьому актуалізується якраз ознака "волохатости": "На входчину господар, впускаючи на ніч у нову хату kota і півня, приказував: "Хазяїн-батюшка, хазяйка-матушка, корми, напувай, рукавичкой гладь, шоб усе добре велось!" [...] Так приказують і тоді, коли вперше у хлів вводять корову" (с. Білорочовичі Олв. Жт.)¹¹³. Прохання "гладити рукавичкою" найпевніше ґрунтується на опозиції *голий / волохатий*: буквально це означає погладити "не голою" рукою, забезпечивши тим самим здоров'я і добрий приплід.

Варто зазначити, що схожі прохання здебільшого стосуються ситуації, коли у господарстві з'являлася нова живність. Такі примовки особливо часто трапляються на Східному Поліссі: "Парасьонка нада не витрушувать,

---

¹⁰⁹ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.

¹¹⁰ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

¹¹¹ Николай Никифоровский, *Простонародныя примѣты и повѣрья, суевѣрные обряды и обычаи, легендарныя сказанія о лицахъ и мѣстахъ. Собралъ въ Витебской Бслоруссіи К. Я. Никифоровскій*, 146.

¹¹² Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

¹¹³ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 358.

расказуютъ люди, а отак берьош, шоб он вилез, і: “Хазяїн лахматий, прімі маю детку в сваю хату. Шоб здаровенька була і велі’кенька расла”. Эта отак-от выпускали, і эта самое... Эта тут бабкі так казалі” (с. Кам’янська Слобода Нг. Сів. Чрн.)¹¹⁴, “Дамавик ахраняє весь скот ва дваре. Када привозять дадому, там, чи сабачку, чи котіка, чи каровку, чи авечечку, чи парасятко, то нада взять і паказать дамавіку. Сказать: «Батюшка дамавой, вот тебе, хазяюшка мой радной, махнатий зверь на багатий дверь. Кармі, сматрі, рукавічкай гладь»” (Нг. Сів. Чрн.)¹¹⁵.

Щодо такого роду “молитов” до домовика, то вони могли бути запозиченими від росіян-старообрядців, поселень яких на Поліссі було чимало (водночас це зовсім не означає запозичення звичаю в цілому). Для порівняння – відомості середини ХІХ ст. з Архангельщини: “Уводячи щойно куплену худобу в стійло, строго дотримуються наступного обряду: низько кланяються, звертаючись до кожного з чотирьох кутів хліва чи стійла, і приговорюють: «Вотъ тебѣ, хозяинъ, мохнатый звѣрь; моего (чи мою) такого-то (кличка худоби) люби, пой да корми!»”¹¹⁶, “Коли переходять в новий дім чи на нову квартиру, насамперед вносять образ і діжу з розчиненим тістом, а потім kota, власне для домового, приговорюючи: «Вотъ тебѣ, хозяинъ, мохнатый звѣрь на багатый дворъ»”¹¹⁷, “Купивши худобинку, селянин молиться разом з продавцем Богу, творить молитву Ісусову, три рази обводить кругом себя коня, не сміючи тримати вуздечки голими руками, і говорить: «Вотъ тебѣ, хозяинушко, мохнатый звѣрь на богатый дворъ; пой, корми, рукавичкой гладь»”¹¹⁸.

Очевидно спорідненим з попередніми є і весільний звичай зі Псковщини, де, згідно з рукописом 1848 р., після вінчання весілля з піснями їхало в дім жениха; батьки, зустрічаючи молодих, кидали на них ячмінь і хміль, кажучи: “Махнатый звѣрь на богатый дворъ, молодымъ князьямъ да богато жить”¹¹⁹.

З уявленнями про домовика, співвіднесеними з переходом у нове житло, пов’язаний і весільний ритуал українців. Згадуючи про широко розповсюджений звичай, за яким молодого або молоду зустрічає на порозі нової хати жінка в

¹¹⁴ Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.

¹¹⁵ Там само, спр. Н. Лещенко – 2017.

¹¹⁶ Василий Верещагин, “Извлечение изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губернии,” 313.

¹¹⁷ Там же, 314.

¹¹⁸ Петръ Ефименко, “Матеріали по этнографіи русскаго населенія Архангельской губернии. Собранные П. С. Ефименкомъ” 2: Народная словесность, *Извѣстія Императорскаго Общества Любителей Естествознанія Антропологии и Этнографии* ХХХ, вып. 2: Труды Этнографическаго Отдѣла Императорскаго Общества Любителей Естествознанія Антропологии и Этнографии при Московскомъ университетѣ, кн. 5, вып. 2 (Москва, 1878), 158.

¹¹⁹ Іоаннъ Загорскій, “Географическія, статистическія и этнографическія свѣдѣнія, относящіяся до восточной части Порховскаго уѣзда [Псковской губернии], прилегающаго къ Новгородской губернии,” *Зеленинь Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества* 3 (Петроградъ, 1916), 1131.

смушевій шапці і в кожусі наверх вовною, Л. Шевченко зазначила, що “в Олевськiм районі, на Полісся, довелось мені почути цікаве пояснення про цю весільну дію, що з чужим родом приходить і його патрон, який може бути голий: щоб він в такiм разі оступився, жінка вособляє свого багатого, оброслого вовною «хазяїна», якого чужий бідний злякається і втече!”¹²⁰

Узагальнюючи викладене вище, можна стверджувати, що майже всі аспекти, які стосуються вибору масті домашніх тварин, насамперед великої рогатої худоби та коней, виявляються пов’язаними з уявленнями про посмертне існування душі і вірою в те, що душа померлого предка може як завадити, так і посприяти нащадкам у веденні господарства.

Найяскравіше ця ідея виражається у тому, що худобу намагалися добирати для свого двору тієї масті, яку, як вірили, нібито має й домовик. Саме така худоба “вестиметься”, “прийдесть по двору”, “пiде на руку” господареві. В іншому разі домашній дух її мучитиме і користи з неї буде мало.

Незлюбити домовик може також худобу, яка контрастує з кольором волосся господаря. Водночас варто нагадати, що й “окрас” домовика, за уявленнями, відповідає саме такому кольору. Це закономірно, адже домашній дух та господар у певному сенсі є родичами.

Залежність масті домашніх тварин від кольору ласки, яка живе на обійсті, перебуває у тій самій площині, що й у випадку з домовиком. У стосунку до худоби їх іноді навіть ототожнюють. Крім того, ласка є мешканкою підземного хтонічного світу в окресі обійстя, що наближує її до місця перебування душ “своїх” померлих. Зрештою, ласка – також тварина, а відтак природно, що коли біля хліва завелася саме такої масті ласочка, то й загалом ця масть “по хліву”. У цьому сенсі ідеальною твариною для господарства можна вважати триколірну кішку, яка засвідчує, що тут вестиметься худоба різної масті.

Очевидно пов’язаний з уявленнями про домовика і зафіксований на Лемківщині варіант добору масті худоби за окрасом змії, яка локалізується в окресі обійстя (по суті, так званої “домашньої змії”).

Масть тварини, по суті, була аналогом її імені, своєрідним еквівалентом. Цю семантику зберігає і шерсть (вовна), яку українці звикло використовували як будівельний “заклад”. Закладання шерсти чи вовни у даному випадку можна трактувати як своєрідну пожертву душам “своїх” померлих для забезпечення добробуту, насамперед сприяння у тваринництві. Шерсть (вовна) чи інші предмети конкретного кольору забезпечували, відповідно, вдале розведення тварин тієї чи іншої масті, як-от крейда – білої, а вугілля – чорної.

Потракування будівельного “закладу” як символічної жертви (яка, ймовірно, замінила жертвування безпосередньо тварини) душам покійних підтверджується випадками тотожного використання шерсти у поховальній обрядовості.

---

¹²⁰ Людмила Шевченко, “Звичаї, зв’язані з закладами будівлі,” 87–88.

Семантика офірності відіграє суттєву роль і на такому ритуально значущому етапі будівельної обрядовості як “входини”. Проте у цьому випадку функції “засідича”, тварини, яку пускали в житло на ночівлю ще до того, як туди увійдуть люди, значно ширші. Зокрема, така тварина виконує ще й функцію полазника та апогропейчну. Різною є й мотивація здійснення тождних, на перший погляд, дій: чорного kota пускали першим у нову хату тому, що “він – у шерсті, щоб худоба велась”, але також і тому, що “чорний кіт сатану відганяє”, і щоб “як має в новій хаті щось статися сім’янину, то щоб окошилось на котові”. Водночас подвійна, потрійна і т. д. семантизація є ординарним явищем у сфері духовної культури.

Отже, як загальний висновок можна констатувати, що питання вибору масті домашніх тварин у контексті світоглядних уявлень українців є значно глибшим, аніж з погляду раціональної прагматики. Схоже до переважної більшості інших аспектів традиційного селянського господарства, спостерігаємо його глибинний зв’язок з маністичними мотивами: те, яка худоба “вестиметься” на обійсті, залежало не лише від доброго з нею обходження, але насамперед від того, чи сприятимуть їй душі померлих предків і, як наслідок, чи сприятиме їй домовик.

Умовні скорочення:

Влн. – Волинська обл.: К. Каш. – Камінь-Каширський, Лбш. – Любешівський, Мнв. – Маневицький р н;

Вн. – Вінницька обл.: Хм. – Хмільницький р н;

Днп. – Дніпропетровська обл.;

Жт. – Житомирська обл.: Крст. – Коростенський, Овр. – Овруцький, Олв. – Олевський, Плн. – Пулинський, Чрн. – Черняхівський р н;

Ів. Фр. – Івано-Франківська обл.: Бгр. – Богородчанський, Грд. – Городенківський, Клм. – Коломийський, Кос. – Косівський, Надв. – Надвірнянський, Снт. – Снятинський р н;

Кв. – Київська обл.: Вшг. – Вишгородський, Івн. – Іванківський, Плс. – Поліський, Пр. Хм. – Переяслав-Хмельницький, Чрн. – Чорнобильський, Ягт. – Яготинський р н;

Лв. – Львівська обл.: Брд. – Бродівський, Бск. – Буський, Стр. – Стрийський, Стс. – Старосамбірський р н;

Рвн. – Рівненська обл.: Брз. – Березнівський, Дмд. – Демидівський, Зрч. – Зарічненський, Рдв. – Радиви-лівський р н;

Трн. – Тернопільська обл.: Крм. – Кременецький (Крем’янецький) р н;

Хм. – Хмельницька обл.: Слв. – Славуцький р н;

Чрн. – Чернігівська обл.: Грд. – Городнянський, Нг. Сів. – Новгород-Сіверський, Нжн. – Ніжинський, Рпк. – Ріпкинський, Чрн. – Чернігівський р н.

THE CHOICE OF CATTLE COLOR IN THE TRADITIONAL ECONOMY OF UKRAINIANS THROUGH THE PRISM OF SPIRITUAL CULTURE

Volodymyr HALAICHUK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ethnology
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: volodymyr.halaychuk@lnu.edu.ua

The article highlights the traditional ideas of Ukrainians about the choice of cattle color that and clarifies the semantics of the use of animal hair in construction ceremonies.

The study is based on both published and field ethnographic materials of the authors from Polissya, historical and ethnographic Volhynia, Boykivshchyna, Hutsulshchyna, Pokuttya.

It is stated that sometimes the empirical approach was decisive in choosing the color of cattle. At the same time, Ukrainians were often guided by irrational motives, choosing cattle that were favorable for the economy: they sought the advice of a “healer”, took into account the “preferences” of the hobgoblin or its “color”, the color of the weasel or snake that lived on the household. It is important that the weasel and the snake in many parts of Ukraine are also identified with the domestic spirit – the hobgoblin. As a rule, the best animals for breeding were those whose color corresponded to the hair color of the host, the color of the hobgoblin, the weasel, and/or the domestic snake.

It was determined that the customs of “the construction start” and “entrance to a new house” played an important role in ensuring successful cattle breeding.

In “construction start” the wool of some certain color was used as a “building sacrifice”. The interpretation of “zaklad” in the building as a symbolic sacrifice (which probably replaced the sacrifice directly by the animal) to the souls of the deceased is confirmed by the cases of identical use of wool in funeral rites.

It was found out that the well-being of the farm and whether the owner would “keep” cattle of one color or another, Ukrainians associated with the assistance of the souls of the dead, including the hobgoblin.

Keywords: color of cattle, hobgoblin, weasel, “zakladchyny”, “vkhodchyny”, souls of the dead.

REFERENCES

- Bayburyn, A. *Zhylyshche v obryadakh y predstavleniyakh vostochnykh slavyan* (Leningrad, 1983) [in Russian].
- Chulkov, M. ABEVEGA russkikh suyeveriy, idolopoklonnicheskikh zhertvoprinosheniy, svadebnykh prostonarodnykh obryadov, koldovstva, shemanstva i proch. Sochinennaya M. CH. (Moskva, 1786) [in Russian].
- Dal', V. “O pover'yakh, suyeveriyakh i predrazsudkakh russkago naroda,” [Dal' V.] *Polnoye sobranie sochineniy Vladimira Dal'ya (kazaka luganskago): Pervoye posmertnoye polnoye izdanie, dopolnennoye, sverennoye i vnov' prosmotrennoye po rukopisyam*, 10: I. Pokhozhdeniya Viol'damura i yego arsheta. II. Ocherki i stat'i (S. Peterburg, 1898): 291–428 [in Russian].
- Falkowski, J. *Pólnocno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny* (Lwów, 1938) [in Polish].
- Federowski, M. *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891 przez Michała Federowskiego I: Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Stonięga, Lidy i Sokółki* (Kraków, 1897) [in Polish].

- Gura, A. “Koshka,” *Slavyanskye drevnosti: etnolinhvystycheskyy slovar pod red. N. Y. Tolstoho 2: D–K (Kroshky)* (Moskva, 1999): 637–640 [in Russian].
- Gura, A., Ternovskaya, O., Tolstaya, S. “Materialy k polesskomu etnolingvisticheskomu atlasu,” *Polesskiy etnolingvisticheskiy sbornik : Materialy i issledovaniya* (Moskva, 1983): 49–153 [in Russian].
- Gustawicz, B. “Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody,” *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej V* (Kraków, 1881): 102–186 (Materyjały etnologiczne) [in Polish].
- Hovirka sela Masheve Chornobylskoho rayonu 1: Teksty; Uklad. Y. I. Bidnoshyya, L. V. Dyka (K.: Dovira, 2003) [in Ukrainian].
- Hrushevskyy, M. “Z zhyttya selyan na Chyhyrynshchyni. Podav Marko Hrushevskyy,” *Pamyatky Ukrayiny 2* (2002): 127–135 [in Ukrainian].
- Hrynchenko, B. *Yz ust naroda. Malorusskie razskazy, skazky y pr.* B. D. Hrynchenko (Chernyov, 1901) [in Russian].
- Kichin, Ye. “Raznyya zametki v etnograficheskoy otnoshenii po Kadnikovskomu uyezdu [Vologodskoy gubernii]. 1847 g.,” *Zelenin D. K. Opisanie rukopisey Uchenago Arkhiva Imperatorskago Russkago Geograficheskago Obshchestva 1* (Petrograd, 1914): 202–205 [in Russian].
- Kostolovskiy, I., Chernyshev, V. “Primety i pover’ya. Iv. Kostolovskago i V. Chernysheva,” *Zhivaya Starina: Periodicheskoye Izdanie Otdeleniya Etnografii Impera-torskago Russkago Geograficheskago obshchestva god 11, vyp. III–IV, otd. V* (S. Peterburg, 1890): 133–136 [in Russian].
- Kravchenko, V. “Etnografichni materialy, zibrani V. Kravchenkom na Volyni ta po sumezhnikh guberniyakh. Z peredmovoyu M. Hladkoho,” *Trudy Obshchestva Izsledovateley Volyni V* (Zhytomyr, 1911) [in Ukrainian].
- Krivoshapkin M. “O Volyni i Minskom Poles’i” *Zelenin D. K. Opisanie rukopisey Uchenago Arkhiva Imperatorskago Russkago Geograficheskago Obshchestva 1* (Petrograd, 1914): 291–300 [in Russian].
- Levkiyevskaya, Ye. “Mast’,” *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar pod red. N. I. Tolstogo 3: K (Krug)–P (Perpelka)* (Moskva, 2004) [in Russian].
- Nikiforovskiy, N. *Nechistiki. Svod prostonarodnykh v Vitebskoy Belorussii skazaniy o nechistoy sile* (Vilna, 1907) [in Russian].
- Nikiforovskiy, N. *Prostonarodnyya primety i pover’ya, suyevernnyye obryady i obychai, legendarnyya skazaniya o litsakh i mestakh. Sobral v Vitebskoy Belorussii K. YA. Nikiforovskiy* (Vitebsk, 1897) [in Russian].
- Onyshchuk, A. “Pokhoronni zvychai i obryady v seli Karlovi, Snyatynskogo povita,” *Etnohrafichnyi zbirnyk XXXI–XXXII* (Lviv, 1912) [in Ukrainian].
- Plotnikova, A. “Sherst,” *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar pod red. N. I. Tolstogo 5: S (Skazka)–YA (Yashcheritsa)* (Moskva, 2012) [in Russian].
- Prishchepa, Ye. *Traditsionnyye predstavleniya russkikh starozhilov Khakassko-Minusinskogo kraya o dukhakh – khozyayevakh doma, lesa i o narodnoy magii: monografiya* (Krasnoyarsk: KGTU, 2006) [in Russian].
- Siletskiy, R. *Tradytsiyna budivelna obryadovist ukrainsiv: monohrafiya* (Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011) [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. “Zvychayi, zvyazani z zakladyamy budivli,” *Pervisne hromadyanstvo ta yoho perezhytty na Ukrayini: naukovyy shchorichnyk za redaktsiyeyu Kateryny Hrushevskoyi, v. o. sekretarya Kul’turno-Istorychnoy Komisiyi, vyp. 1/2* (Kyiv, 1926): 87–95 [in Ukrainian].

- Sheyn, P. "Materialy dlya izucheniya byta i yazyka russkago naseleniya Severo-Zapadnago kraya, sobrannyye i privedennyye v poryadok P. V. Sheynom" III: Opisanie zhilishcha, odezhdy, pishchi, zanyatiy; preprovozhdenie vremeni, igry, verovaniya, obychnoye pravo; charodeystvo, koldovstvo, znakharstvo, lechenie bolezney, sredstva ot napastei, pover'ya, suyever'ya, primety i t. d., Sbornik Otdeleniya russkago yazyka i slovesnosti Imperatorskoy Akademii nauk LXXII 4 (Sanktpeterburg, 1902) [in Russian].
- Shukhevych, V. "Hutsul'shchyna" 1, Materialy do ukraiyins'ko-rus'koyi etnol'ogiyi II (Lviv, 1899) [in Ukrainian].
- Shukhevych, V. "Hutsul'shchyna" 3, Materialy do ukraiyins'ko-rus'koyi etnol'ogiyi V (Lviv, 1902) [in Ukrainian].
- Shved, Y. Slovatskyy folklor: formy, zhanry, poetyka (Brest: Al'ternatyva, 2010) [in Russian].
- Slavyanskiye mifologicheskiye personazhi: CD-ROM. Informatsionnaya sistema dlya izucheniya slavyanskoy mifologii; rukovoditel proyekta Ye. Levkiyevskaya (AOZT "ETS", 2002) [in Russian].
- Valodzina, T., Duchyts, L., Sanko, S. "Peven," Belaruskaya mifalohiya: Entsylaped. slomn. (Minsk: Belarus', 2004): 370–372 [in Belarussian].
- Vereshchahyn, V. "Izvlachenie yz zametok o pover'yakh y suevernykh obychayakh zhyteley Arkhanhel'skoy guberniy," Karmannaya knyzhka dlya lyubiteley zemlevedeniya izdavaemaya ot Russkago Geografycheskago Obshchestva (Sankt-Peterburh, 1848) [in Russian].
- Yefimenko, P. "Materialy po etnografii russkago naseleniya Arkhangel'skoy gubernii. Sobrannyye P. S. Yefimenkom" 2: Narodnaya slovesnost', Izvestiya Imperatorskago Obshchestva Lyubiteley Yestestvoznaniya Antropologii i Etnografii XXX, vyp. 2 : Trudy Etnografycheskago Otdela Imperatorskago Obshchestva Lyubiteley Yestestvoznaniya Antropologii i Etnografii pri Moskovskom universitete, kn. 5, vyp. 2 (Moskva, 1878) [in Russian].
- Zagorskiy, I. "Geografycheskiya, statistycheskiya i etnografycheskiya svedeniya, odnosyashchiyasya do vostochnoy chasti Porkhovskago uyezda [Pskovskoy gubernii], prilegayushchago k Novgorodskoy gubernii," Zelenin D. K. Opisanie rukopisey Uchenago Arkhiva Imperatorskago Russkago Geografycheskago Obshchestva 3 (Petrograd, 1916): 1130–1132 [in Russian].
- Zubrytskyy, M. "Budynky i maystry," Zhytye i Slovo: Vistnyk literatury, istoriyi i folkloru III (Lviv, 1895): 71–75 [in Ukrainian].
- Zyryanov, A. "Suevernost prostolyudynov Dalmatovskoy volosty Shadrynskago okruha [Permskoy guberniy]," Zelenyn D. K. Opysanie rukopisey Uchenago Arkhiva Imperatorskago Russkago Geografycheskago Obshchestva 3 (Petrograd, 1916): 1011–1012 [in Russian].

УДК [392/393:257.2](=17):930.2

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3676>

ORCID ID: 0000-0002-4285-4835

PAGANISM OF THE BALTS: SACRED SITES, TEMPLES AND SACRIFICE SITES

Rimantas BALSYS

Lithuanian Culture Research Institute

58 Saltoniskiu str., Vilnius

LT-08105, Lithuania

e-mail: Rimantas.Balsys@LKTI.lt

It has been noted by many scholars that in order to understand a people's history, customs, folklore, folk music, folk art, architecture, literature, theater, art and any other area of culture, one must first learn of their religion and mythology.

Based on written sources known today, as well as findings and published work from other academic disciplines (linguistics, folklore, ethnology, archaeology and others), it can be stated that the main features of Baltic paganism should be considered the following: a) an abundance of hierarchically and functionally different gods, b) the ancestor cult, c) open sacred sites with an eternal flame or one kindled during rituals, d) communal rituals performed by servants of the cult in order to confirm the cosmic order or the welfare of members of the community, e) the expression of godly powers and a return connection to the gods via mediums, and hence a deep respect for nature, and f) a conception of the afterlife as reward for loyalty to the gods and their established order.

This article is dedicated to one of important elements of Baltic paganism, namely, characterizing the sacred buildings, sacred sites and sacrificial sites.

Keywords: Paganism, Balts, Sacred sites, temples, sacrifice sites.

Introduction. The pre-Christian sacred sites of the Balts, i.e., cult and sacrifice sites, were called *alkai* (singular *alkas*). What follows is how the terms *alkas*, *alka* and *aklavietė* are defined in the book *Religijotyros žodynas* [Dictionary of Religious Studies] published in 1991¹. There are actually several definitions in the Lithuanian dictionary for the lexeme *alkas* and its variant forms *alka*, *alkai*, *alkė* *elkas*, *elka*, *elkė*: a) a site on a mountain where burnt sacrifices were performed; b) a sacrifice; c) an idol, a god; d) an ancient Lithuanian sacred site; e) a hill overgrown with trees; f) a manor estate; g) grave mounds, mountains of giants; h) a small forest, woods, grove². The Lithuanian language is full of other words which preserve the ancient traditions of sacrifice: *alkakalnis* – a sacrificial (*alka*, *auka*) mound; *alkakapis* – the grave of a sacrifice/victim (*alka/auka*); *alkakmenis* – a sacrificial stone.

---

¹ *Religijotyros žodynas*. Romualdas Petraitis, ed. (Vilnius: Mintis, 1991), 16.

² *Lietuvių kalbos žodynas. Vol. I*. J. Kruopas, ed. (Vilnius: Mintis, 1968), 102, 103; *Lietuvių kalbos žodynas. Vol. II*. J. Kruopas, ed. (Vilnius: Mintis, 1969), 1125.

Lithuanian *alka*, *alkas*, *elkas* are cognate with Latvian *elks*, meaning an image of the god, an idol or simply an object of worship³, just as Lithuanian *alkūnė*, “a joint in the middle of the hand; a protuberance in a forest, field or meadow; a twist or turn in a road or river” is cognate with Latvian *elkonis* and Prussian *alkunis*⁴. E. Fraenkel and later Vilius Pėteraitis noted Lithuanian *alkas* and Latvian *elks* are allied with words conserved in other Indo-European languages (Gothic *alhs*, “sacred edifice”, Old English *ealh* “self-defense, protection”, Sanskrit *arĉa* “idol” and others). This leads to the conclusion that the ancient meaning of words with the root *alk-* might have been connected with self-protection and defense, and later expanded to include sites where sacrifices were made for safety, and protected, or “safe”, cult sites⁵. In that case, in terms of the ancient religion of the Balts, *alkas* would not have meant exclusively a mountain or hilly location, but also a turn in a river or other body of water, a protuberance (a peninsula or cape), a bend (dip), a large stone, and so on.⁶ Nonetheless this sort of conclusion can only be made with the reservation that only a few toponyms with the root *alk-* are to be found in the lists of historical Prussian placenames (Alkehen, Alken)⁷.

Vykintas Vaitkevičius was the first to define the terms *šventvietė*, *šventykla*, *alkas* which until then had been used synonymously, without any clear differentiation. A *šventvietė* is a natural ritual site; *šventykla* includes not just natural or artificial elements, but necessarily buildings, and *alkas* is suggested for more generic use as a term to

---

³ K. Mūlenbacha *Latviešu valodas vārdnīca, redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Sēj. I.* (Rīgā, 1923); *Latviešu valodas vārdnīca (A–Ž). Atbildīgā redaktore Dainavīte Guļevska* (Rīga: Avots, 1987), 210.

⁴ *Lietuvių kalbos žodynas. Vol. I.*, 106; B. H. Топоров, *Прусский язык. Словарь. Т. I.* (Москва: Наука, 1975), 72–74; Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. Vol. I* (Vilnius: Mokslas, 1988), 67–68; Dalia Pakalniškienė, Audronė Kaukienė, Jūratė Laučiūtė. *Baltų kalbų žodynas (A). Res Humanitariae. Vol. IV* (Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2008), 21–22; *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II.* Norbertas Vėlius, ed. (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001), 659–660; Actually Fraenkel rejects a connection between *alkas* and *alkūnė* (see: Ernst Fraenkel. *Litauisches Etymologisches wörterbuch. Bnd I.* Heidelberg–Göttingen, 1962, 8).

⁵ Ernst Fraenkel, *Litauisches Etymologisches wörterbuch. Bnd I*, 7; Vilius Pėteraitis, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai. Jų kilmė ir reikšmė* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997), 48–49; Dalia Pakalniškienė, Audronė Kaukienė, Jūratė Laučiūtė. *Baltų kalbų žodynas (A)*, 21–22.

⁶ The religious custom, as among the Gallic druids, of considering groves sacred despite the lack of any temples, among other matters, led Philippus Callimachus Buonaccorsi, writing in the 15th century, to the conclusion the Balts originated among the Gauls (see: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, Norbertas Vėlius, ed. (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996), 601, 603; Gintaras Beresnevičius, *Palemono mazgas. Palemono legendos periferinis turinys. Religinė istorinė studija* (Vilnius: Sapnų sala, 2003), 23).

⁷ *Baltische Ortsnamen in Ostpreußen. Hydronymia Europaea. Sonderband III.* Bearbeitet von Grasilda Blažienė (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005), 16–17, 307–308; Jurgis Gerulis, *Die altpreußischen Ortsnamen: gesammelt und sprachlich behandelt von Georg Gerullis* (Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, 1922), 8–9; Vilius Pėteraitis, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai*, 48–49.

describe a *šventvietė* as a site of sacrifice and as a cult site, differentiating it from natural sites and objects held sacred⁸. If we agree upon this formulation and usage of the terms, we're still left with a problem. The written sources of the 16th–17th centuries contain much information about sacrifices and rites dedicated to the elder gods and performed on the peasant's farm or in the farm buildings themselves (in the *jauja* (a grain-drying shed or section of the barn), in the sauna, in fields under cultivation and elsewhere). None of the terms mentioned previously seem appropriate to these rites because all of the former describe a site for rituals outside the farm, in the natural environment, operating continually or when required. Here, on the other hand, we are speaking of locations for rituals (e.g., a stone in the *jauja*, hidden from the view of non-believers by straw) which function continually as well, but also about a very specific place set up or built for a specific rite (the fireplace in the *jauja*, straw spread on the clay floor of the *jauja*, grain placed in the middle of the barn, a table covered with straw, and so on) which after the performance of the rite is either disassembled or hidden in order not to arouse suspicion on the part of the tireless guardians of Christianity. I propose calling these temporary worship sites on peasant farms (in the *jauja*, farmhouse, sauna, cultivated fields, etc.) described in 16th–17th century sources *aukvietės*.

It is to be expected this suggestion will encounter criticism, if only for the fact that the word *auka* is considered a neologism by some linguists and mythologists, a new word allegedly coined by S. Daukantas, seeking a replacement for the foreign borrowing *afiera*, *apiera*.⁹ It is doubtful, despite frequent claims made in the past and now, that Daukantas did make this word up. In the earlier writings of Bretkūnas we find the word *aukoti*, “to make a sacrifice to the gods”.¹⁰ If Lithuanians already knew the verb *aukoti*, then the noun *auka* “that which is sacrificed, that is, an object, farm animal, agricultural product” should cause no surprise (compare *auka* ?! *aukoti*; *nauda* → *naudoti*, *rauda* → *raudoti* and so on). Furthermore, this word is recorded in toponyms and hydronyms with the root *auk-*: Aukupė, Aukupis, Aukrakštis¹¹, Auksūdis, Auksūdys¹², Aukai, Auklapiai¹³. We therefore have to agree with B. Savukynas, who says the first element in these hydronyms is related to Lithuanian *auka*¹⁴. J. Palionis, it seems, finally put the whole dispute to rest in 1989, demonstrating

---

⁸ Vykintas Vaitkevičius, *Alkai. Baltų šventviečių studija* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2003), 10–11.

⁹ See: K. Būga, *Rinkiniai raštai. Vol. I* (Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958), 355–357; Ernst Fraenkel, *Litauisches Etymologisches wörterbuch. Bnd I*, 25; Vykintas Vaitkevičius, *Alkai. Baltų šventviečių studija*, 22–23.

¹⁰ *Lietuvių kalbos žodynas. Vol. I*. Atsakingasis redaktorius J. Kruopas (Vilnius: Mintis, 1968), 477.

¹¹ Aleksandras Vanagas, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas* (Vilnius: Mokslas, 1981), 52.

¹² Marija Razmukaitė, Auksodė ar Aukūdys, *Švyturys* 2 (1989): 32.

¹³ Vilius Pėteraitis, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai*, 58–59.

¹⁴ Bronys Savukynas, Ežerų vardai. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3 (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960), 298.

rationally that Daukantas could not have been the author of the word *auka*. He based this on examples from the *Contiones litvanice*, a collection of sermons from the beginning of the 18th century: “*Praszau jusu way-kialiay mana, te-gul miayle Wieszpates die-wa szyr-dij jusu kaip didžiausia auka, batay tasay zynsius nuog musu bus jam wdzie-cznas...*” [“I beseech you, o children of mine, let [there be] the love of God in your hearts as the greatest *sacrifice*, so that the *zynis* might...”]¹⁵. The linguist Aleksas Girdenis agrees with Palionis. Doubting, with good reason, the relationship of the lexeme *auka* with the verbs *aukauti*, *aukoti* “to lift, to swing, to lull to sleep”, he derives *auka* from the Old Lithuanian **avikà*, “sheep”¹⁶. The arguments and conclusions in these articles seem sufficient not just for rehabilitating the lexemes *auka*, *aukojimas*, but also all compound lexemes with the *auk-* element such as *aukuras* (*aukakuras*), *aukakalnis* and *aukakmenis*. In this context the use of the term *aukvietė* seems completely permissible and conceptually sound.

1. Sacred places (*Šventvietės*)

Šventvietės, i.e., naturally formed sites for rituals, are referenced by the very first authors to write about the lands of the Balts, including Adam of Bremen¹⁷, Pope Innocent III¹⁸, Oliver von Paderborn¹⁹, Peter von Dusburg²⁰ and Jan Długosz²¹. G. Beresnevičius is of the belief that “this information shows clearly that these sorts

---

¹⁵ Jonas Palionis, Zur, Wörter *aukà* ‘Opfer’ und *aukó-ti* ‘opfern’, *Zeitschrift für Slawistik* 34: 10–212.

¹⁶ Aleksas Girdenis, Lie. *aukà* – iš **{au/ikaë}* ‘avis’, *Baltistica* 41 (2006): 375–378.

¹⁷ Adam of Bremen writing about Semibians and Prussians in 1075 mentions that “even until today” in their lands “it is not allowed to visit groves and springs which, in their opinion, visits by Christians would pollute” (see *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 190–191).

¹⁸ Pope Innocent III in his bull of 1199 notes the Livonian tribes, among their other heresies, give “the honor due God” to “leaved trees” (see *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 201–203).

¹⁹ Oliver von Paderborn (ca. 1220) states: “They believed in groves, which no axe dare touch, and whose springs and trees, mountains and hills, cliffs and valleys were worshipped” (see *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 224–225).

²⁰ Petras Dusburgietis 1326 metų “Prūsijos žemės kronikoje” rašo: “...Jie turėjo šventųjų miškų, laukų ir vandenių, kur niekas nedrįso nei medžio kirsti, nei žemės dirbti, nei žuvauti...” (*Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 344).

²¹ Jan Długosz writing in the first half of the 15th century about the adoption of Christianity in Lithuania says Jagiello (Jogaila) ordered the “cutting down and destruction of the groves and forests, held by them to be untouchable”. Długosz again: “[They] worshipped many forests as completely sacred and inviolable. To enter them and desecrate them, to cut down a tree or to tear off a leaf, meant to lose one’s head. The demon murdered or wounded some part of the body of the vandal of leaf or tree” (see *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 551, 557, 572). The same Długosz: in those forests families and each house had their own fireplace assigned to them in which they used to burn the bodies of all their dead householders and loved ones. ... As if that weren’t enough, every first day of October in all the aforementioned groves in Samogitia the greatest festival was held to which men and women from throughout the land thronged. ... Each brought to his own altar his sacrifice to the pagan gods, first of all to the god whom they call Perkūnas in their language”. (*Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 559–560; 580–581).

of sacred groves were off-limits to practical activities, and were entered on holy days and for the performance of worship. They were, simply put, cult sites”²². They might have been referred to as “the dwelling places of the gods” by adherents of the pre-Christian religion. In this regard, Enea Silvio Piccolomini tells the story of how, during the Christianization of Lithuania when the sacred groves were put to the axe, “gaggles of women, mourning and grieving, came to Vytautas to complain of the cutting of the sacred woods and the confiscation of the abode of the gods, where they customarily always prayed to a god for stopping the rain, or for sun, and who now no longer knew where they should seek their god, deprived of his house”²³.

The linguistic data, and especially toponyms, essentially confirm the information from the written sources. There is an abundance of oikonyms, hydronyms, demonyms and oronyms in the historical lands of the Balts (Alkakalniai; Alkos, Maldu, Perkūno, Dievo, Saulės kalnai; Šventupiai, Šventežeriai, Perkūno, Velnio, Laumės akmenys; Šventgirės; Velnio raistai, akivarai; Perkūnkiemiai, Perkūnakaimiai, Romainiai and etc. and etc.) witnessing to the large number of such sacred sites and the rather dense network they formed²⁴.

After the introduction of Christianity, the destruction of sacred places and buildings and the confiscation of the “houses” of the gods, some these ritual sites were transferred to more distant and inaccessible locations, lesser-known to outsiders, foreigners and followers of other religions. Nonetheless the knowledge that the former locations were sacred was passed down via folklore (legends, traditions, stories) and, to some extent, through customs (the St. John’s Eve, or Midsummer’s Night Eve, bonfires, for example, on top of the old sites of sacrifice and worship on sacred hills). There are many traditions, legends and tales about the sacred fire kept lit, the sacrifices made and the worship of the elder gods, ancient temples which had formerly stood and had sunk into the earth itself on these sacred hills; about sacred lakes and rivers and their guardians and gods; about sunken treasure and its guardians; about stones with impressions from the feet of Velnias, Laumė and Maria; about special groves and

---

²² Gintaras Beresnevičius, *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas* (Vilnius: Aidai, 2001), 15.

²³ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 592, 595.

²⁴ See: Georg Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen : gesammelt und sprachlich behandelt von Georg Gerullis* (Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, 1922); Aleksandras Vanagas, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas* (Vilnius: Mokslas, 1981); Vilius Pėteraitis, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai. Jų kilmė ir reikšmė* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997); Norbertas Vėlius, *Mitinės lietuvių sakmių būtybės. Laimos. Laumės. Aitvarai, kaukai. Raganos. Burtininkai. Vilkolakiai* (Vilnius: Vaga, 1977); Norbertas Vėlius, *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė* (Vilnius: Vaga, 1987); Vyckintas Vaitkevičius, *Alkai. Baltų šventviečių studija* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2003); Marija Razmukaitė, *Lietuviški tradiciniai vietovardžiai: Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos*. Main list compiled by Marija Razmukaitė, reverse lists compiled and prepared for publication by Aistė Pangonytė (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002); *Vietovardžių žodynas*. Compiled by: Aldonas Pupkis, Marytė Razmukaitė, Rita Miliūnaitė (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002).

²⁵ Bronislava Kerbelytė, *Lietuvių liaudies padavimai* (Vilnius: Vaga, 1970); Bronislava Kerbelytė, *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas. Vol. III. Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės*.

forests and specific trees, and others²⁵. Analysis of these texts reveals traces of religious changes (e.g., different variations with different explanations of the origin of footprints in rocks: one set of texts says they were made by Velnias/Laumė, while another group of texts claims Christ/Maria made them, and so on). It is a regular phenomenon in religious transformation that older sacred sites are converted to sites used by the Christian cult. In this way chapels and sacred posts appear at the sacred sites and special trees are distinguished with the images of the saints²⁶.

Despite the changes underway, the status of the former sacred sites has been ever more frequently confirmed by archaeological investigations beginning in the first half of the 20th century and especially those of the last several decades. These studies have provided results which clearly correlate with the written sources and linguistic and folklore material²⁷. Vytautas Urbanavičius, who investigated sacred sites with stones with depressions in them in the 1970s, for example, states that all of these sites were distant from the settlements of their time, were located in forests, swamps and river valleys²⁸, and everywhere there were fireplaces (*aukurai*) located next to or under the stones, fireplaces usually containing pottery shards, animal bones and other material²⁹. The striking fact here is that most of these sacred sites are dated to the 16th–18th century period, when Lithuania and Samogitia (*Žemaitija*) had already been officially Christian for two to three hundred years. This shows that many of the sacred sites (especially those set in places difficult to access) appeared, as has been said previously, after the razing of the formerly legal communal houses of worship–pagan temples–and sacred sites during and after the introduction of Christianity.

The information provided by the early sources and the evidence collected and conclusions made by linguists, folklorists, archaeologists and ethnologists tend to give

---

Padavimai. Legendos (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002); Bronislava Kerbelytė, *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas. Vol. IV. Pasakojimai. Anekdota. Oracijos* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2009).

²⁶ Vytautas Daugudis, Pagoniškujų šventyklų Lietuvoje klausimu. *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra. Istoriniai ir teoriniai aspektai* (Vilnius: Academia, 1992), 64; Vyckintas Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės* (Vilnius: Diemedis, 1998); Vyckintas Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės: Aukštaitija* (Vilnius: Diemedis, 2006); Vyckintas Vaitkevičius, *Alkai. Baltų šventviečių studija* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2003).

²⁷ Petras Tarasanka, *Pėdos akmenyje. Lietuvos istoriniai akmenys* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958); Vytautas Daugudis, Pagoniškujų šventyklų Lietuvoje klausimu, 50–77; Algirdas Girininkas, Apie Stajėtiškio aukų akmenį, *Liaudies kultūra* 3 (1994): 8; Rimutė Rimantienė, *Akmens amžiaus žvejai prie Pajūrio lagūnos. Šventosios ir Būtingės tyrinėjimai* (Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005); Vladas Žulkus, *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje* (Vilnius: Versus Aureus, 2004), 179–193; Gintautas Zabiela, *Lietuvos medinės pilys* (Vilnius: Diemedis, 1995).

²⁸ These stones with depressions in them were actually discovered at farm sites and former illage settlements, but Daugudis believes these stones were brought to the farmsteads in the 19th and earlyth centuries (Vytautas Daugudis, Pagoniškujų šventyklų Lietuvoje klausimu, 58–59).

²⁹ Vytautas Urbanavičius, *Senujų tikėjimų relikvai Lietuvoje XV–XVII amžiais: pagoniškos šventvietės XVI–XVII amžiais*. Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija T. 3 (60) (Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 1977), 83.

the impression that all of our ancient sacred sites were the wanton creation of wild nature, chosen because of one dominant or several elements which were associated with the idea of the *axis mundi*. These elements, as already noted, were the mound/hill, the tree, the stone, and a body of water surrounded by groves of somehow special and exceptional trees (usually oaks). Besides these natural sacred sites, which were likely considered sculptured by the gods themselves and sites through which the gods not only expressed themselves, but if need be could also be accessed by humans, the Baltic tribes also had temples.

2. Temples

The written sources don't speak of just one temple for all the separate Baltic tribes. S. Grunau writes about the *Heiligenbeil* site, where there was an oak, a sacred flame was kept eternally burning, sacrifices were burnt and an idol of the god *Curcho* stood³⁰; Peter von Dusburg writes about the Romova worship complex which was located in the center of the Nadruva region; Augustinus Rotundus (second half of the 16th century) about the temple of Perkūnas in Vilnius; Maciej Strykowski about a temple on the Nevėžys River in Samogitia; and Wigand von Marburg in the 14th century tells of a Lithuanian pagan temple which held at least sixty people, and of a "holy man" (perhaps a *žynis*, the general office of the pagan hierophant, or priest, among Balts?) caught by the crusaders³¹. Archaeological investigations in recent decades have shown there were many more temples, i.e., cult sites with ritual edifices. The most notable are Bačkininkėliai in the Prienai region, Imbarė and Kurmaičiai in the Kretinga region, the Birutė complex in Palanga, and Raizgiai and Sauginiai in the Šiauliai region, among many more³².

Here we'll concentrate upon the last two cult sites, Romava and the temple to Perkūnas, which, appropriately enough for such sites, were established "in the very heart", "in the middle of the treacherous [Prussian] nation", "on the summit of the highest hill", i.e., in the exact center. The center, the middle, the "navel" of the world, as demonstrated in the history of religions of different peoples, is a rather significant

---

³⁰ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. II*, Norbertas Vėlius, ed. (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001), 113.

³¹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. I*, Norbertas Vėlius, ed. (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996), 467, 469.

³² Vytautas Daugudis, Pagoniškujų šventyklų Lietuvoje klausimu, 53. Vykintas Vaitkevičius, *Alkai. Baltų šventviečių studija*, 225–231.

³³ It was, of course, on "the navel of the world" which is, we understand, the very center of the earth, that, according to Plato, the god Apollo taught the people. In ancient Greece such a location is the city of Delphi, where the Delphi oracle consecrated to Apollo was established. The omphalos stone guarded here was likely a deified meteorite (compare with *Perkūno pirštai*, the fingers of Perkūnas). The navel of the world (the center) was also important in Judaism and Christianity. The oldest information from the Bible points to Mount Gerizim in Samaria (see also the Gospel according to St. John, chapter 4, internet webpage: http://biblija.lt/index.aspx?cmp=reading&doc=Biblija_RKK1998_Jn_4), with the center later relocated to Jerusalem. The prophet Ezekiel says: "Thus saith

designation³³, in that it was through the temple standing in this center that connection was possible with the heavens and underworld, with the gods and goddesses residing in those realms and with the spirits of the ancestors³⁴.

2.1. Romava

2.1.1. Written Sources

Peter von Dusburg was the first to provide information about Romava in 1326: “Fuit autem in medio nacionis hujus perverse, scilicet in Nadrowia, locus quidam dictus Romow, trahens nomen suum a Roma, in quo habiabat quidam, dictus Criwe, quem colebant pro papa, quia sicut dominus papa regit universalem ecclesiam fidelium, ita ad istius nutum seu mandatum non solum gentes predictae, sed et Lethowini et alie naciones Lyvonie terre regebantur”³⁵. [“There was now in the midst of this perverse nation, that is, in Nadruva, the place called Romava (Romow), taking its name from Rome, where lived a man called the Krivis (Criwe), whom they worshipped instead

---

the Lord GOD; This is Jerusalem: I have set it in the midst of the nations and countries that are round about her” (Ezekiel 5:5). In the apocrypha the navel of the world is indicated even more clearly as the mountain upon which the Temple of Jerusalem is built. The Old Testament tradition carried over and became entrenched in Christianity, where the navel of the world became Golgotha, which the gospels claim was the site of the Crucifixion of Christ. In the latter part of the 17th century the Russian traveller V. Polozov visited Palestine and wrote: “After visiting the sepulchre of the most holy, I went to take a look at the navel of the world. In this Church of the Resurrection of Christ there is next to the navel of the world a small crack [leading] underground, about as wide as a man” (see Э. Г. Чумаченко, Путешествие В. В. Полозова по странам Ближнего и Среднего Востока в 70-е годы XVII в., *Палестинский сборник* 15 (1966): 221). In many myths and legends the navel of the world (the center) is the venue where cosmogony takes place. One Talmud tract says: “he Most Holy One created the world like an embryo. As the embryo grows from the navel, so God began to create the world by the navel and from there it spread out in all directions” (Mircea Eliade, *Myth of the Eternal Return* (London, 1955), 16). It is noteworthy that in the earliest myths the world is constructed from murdered giants and the first ancestors (Puruša, Ymir). The continuity of this idea in legends about Adam is visible. In the writings of mediaeval authors such as the 11th century text penned by the Syrian M. bar-Keti it is said that after his death Adam was laid to rest in Jerusalem, the center of all lands. When Noah was preparing for the Flood and built his Ark, he dug up the bones of Adam and took them with him. After the Flood Noah divided up the remains of Adam to his sons at the same time he was dividing up the lands of the earth and assigning them to his sons (Charles William Wilson, *Golgotha and the Holy Sepulchre* (London, 1906), 164). This text demonstrates how myths about the first ancestor are connected directly with the settlement of new lands (defeat and colonization). Akin to the topic under discussion is the legend ascribed to the Old Prussians of Brutenis and Videvutis. According to Prussian law, the gods grant land, and when travelling to visit the “kind gods”, that is, before entering the funeral fire, Brutenis and Videvutis divide up and grant all lands to their heirs: Lithppffo, Saymo, Sudo, Naydro, Scalawo, Nathango, Bartho, Galyndo, Warmo, Hogga, Pomeso and Chelmo (see *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*, 96–103).

³⁴ Mircea Eliade, *Šventybė ir pasaulietiškasumas*. Translated to Lithuanian from French by Petras Račius (Vilnius: Mintis, 1997), 28; Mircea Eliade, *Amžinojo sugrįžimo mitas: archetipai ir kartotė*. Translated to Lithuanian from French by Petras Račius (Vilnius: Mintis, 1996), 18–19.

³⁵ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 334.

of the pope, and just as his Holiness the Pope rules the universal church of the faithful ... so, too, to the Krivis's will and word not only do these tribes adhere, but Lithuania and all the tribes of Livonia are ruled by him as well"]³⁶.

Based on this primary source, Romava was later referenced by Nikolaus von Jeroschin, Jan Długosz, Mathias de Miechow (Maciej Miechowita), Lucas David, Simon Grunau, Caspar Hennenberger, Martin Cromer (Martinus Cromerus), Alessandro Guagnini (Alexander Gugninus), Jonas Bretkūnas, Matthaëus Praetorius and other chroniclers. The information about the most important Prussian religious center in works by these authors largely agrees, although there are differences. Initially they might appear insignificant and arising due to linguistic differences or writing styles. There is, however, a different viewpoint. It shouldn't be discounted that different information could be the result of the authors (or at least some them) using a different source, now lost to us, and stories told by contemporaries. For that reason (i.e., the differences encountered), it is meaningful to go over, at least partially, information about Romava from those who were writing in the 14th–17th centuries.

Nikolaus von Jeroschin translated Długosz's work into German in 1340, and translated the Latin passage "...locus quidam dictus Romow" as "dî stat dî hîz Rômowe",³⁷ i.e., "the city, called Romuva"³⁸.

Jan Długosz (15th cent.) puts for the year 997 (most likely using the work of Nikolaus von Jeroschin): "...speciale habens idioma, a Latino tamen aliquantum derivatum et quod cum Lithuanico habet concordantiam aliquam et paritatem, eosdem o que paene deos, ritus et sacra eadem unum vertum et eundem summum sacrorum pontificem apud civitatem eorum pro metropoli habitam Romowe vocatam residentem, a Roma intitulatam..."

"[The Prussians] had their own distinct language, originating in Latin, related to Lithuanian and similar to it, had almost the same customs and rites and had one true

---

³⁶ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 344. Peter von Dusburg also mentions naval attacks by the *komtur* of Ragnit into the lands of the "Lithuanian king". It is said that during one such raid they "burnt down the village called Romainiai, which according to their traditions they considered holy..." R. Batūra believes this was a site on the left bank of the Nieman River, across from Raudondvaris, which really was a Lithuanian sacred site. Romainiai was also the name of the sacred forest stretching between the Nieman and Nevėžys Rivers (see: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 355). And here in this very same Romainiai Maciej Strykowski locates the Romava also mentioned by Peter von Dusburg: "And the Lithuanians and Samogitians, as soon as they grown into a large nation, elected for themselves a separate bishop whom they honored as we do the Pope now, and established a new Rome in Samogitia, perhaps as early as Palemonas or Publius Libo, on the Nevėžys River, and they called that city Romove (Romowe), or Romainiai (Romnove) (see: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*, 543). V. Vaitkevičius doesn't reject the possibility the main sacred site of the Balts was removed from conquered Prussia and relocated to Romainiai (Vyckintas Vaitkevičius, Raktas Romuvai, *Liaudies kultūra* 6 (2003): 23).

³⁷ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 358.

³⁸ For more on the translations of this text, see: Rolandas Kregždys. *Baltų mitologemų imologinis žodynas. Vol. I.: Kristburgo sutartis* (Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012), 24.

senior *žynis* [sacred *pontifex*] of rituals, resident in the most important city of their state, called Romowe, named after Rome”³⁹. (translated to English from the Lithuanian translation by Daiva Mažiulytė).

Mathias de Miechow in his work “Tractate on the Two Sarmatias” published in 1517⁴⁰ writes: “this quadrilingual nation during the time of idol worship had one grand *žynis* (hierophant) whom they called Krivis. He lived in the city of Romuva (Romouae), which received its name from Rome...” This was basically how the text is translated to Russian in the publication of this work by S. Anninsky (Аннинский) in 1936⁴¹. Incidentally, Anninsky notes Mathias de Miechow made use of the works by Peter von Dusberg and Nikolaus von Jeroschin.

Simon Grunau also describes this temple among events recorded for the year 521, but gives it two different names, Rikojatas (Rickoyto) and Romuva (Romowo): “Do irst Bruttene im mit seinen götthin eine sonderliche wonunge baute. Der götthin woren 3, Patollo, Patrimpo, Perkūno, die stunden in einer eichen, dy 6 elen dicke war. Diese eiche und die wonung des crywen adir kyrwaidens mit allen seinen waidolotten, das woren priester, sie nantten Rickoyto”. [“Initially special houses were built for Brutenis and his gods. There were three gods: Patulas, Patrimpas and Perkūnas, [and] their abode was an oak with a width of six uolektys [the uolektis is an archaic unit of measurement roughly equivalent to 66–71 cm, so the oak was something like 12 feet wide]. They called this oak tree and the houses of the *krivis* or *krivaitis* with all his *vaidilučiai*, those being his clerics, ‘Rikojotas’ (Rickoyto)”] (translated by Sigita Plaušinitis)⁴².

---

³⁹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 545–546, 565–566.

⁴⁰ Maciej Miechovita, *Tractatus de duabus Sarmatis Europiana et Asiana et de contentis in eis*, 1517.

⁴¹ Этот четвероязычный народ во времена идолопоклонства имел одного великого жреца, которого звали Криве. Жил он в городе Ромове (Romouae), названном так по имени Рима (Матвей Меховский, *Трактат о двух Сарматиях*. Пер. и комм. С. А. Аннинского (Москва, Ленинград: Изд-ство АН СССР, 1936), 94–112.

⁴² *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*, 54, 92. In another section of the same work Grunau treats this temple more comprehensively: “The large, broad, tall oak tree in which the devil carried on his deception and which contained idols of the gods was always green, in winter and summer (I think this was a work of deception by the devil), and the crown of the oak up so high was wide and the leaves so thick that it didn’t allow a drop of rain through. And around on all sides there were these beautiful curtains hung, one or three paces from the oak, some seven uolektys high. No one was allowed to go in there except the *krivaitis* and the senior *vaidilučiai*, and if someone came [wishing to make a sacrifice] then those curtains were pulled back. And the oak was divided into three equal sections in each of which, without comparing the opening intentionally made for that purpose, the idol of a god stood, and had his sign opposite him. The Perkūnas idol had one section, as said earlier, and his sign was, that the fire of oak fuel was kept continually burning, night and day, and if through ineptitude someone allowed the fire to go out, the guilty *vaidilutis* was killed and himself sacrificed on the fire. The idol of Patrimpas had the second section, and his sign was a snake, nursed on milk by the *vaidilučiai* and kept in a large cauldron always covered with sheaves of grain. The third, the idol of Patulas, had the third portion, and his sign was the mask of a person, a horse and a cow, and sometimes, during their festivals, animal fat was burned in their honor. On all sides around the *vaidilučiai* lived in tents” (*Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*, 104).

Describing the events of the year 1113 and how Bolesław with a large army invaded Prussia and put the Prussian temple to the flame along with all its gods, S. Grunau at this point provides both names, Rikojotas (Rickoyot) and Romuva (Romowo). In the same entry Grunau says the Prussians quickly rebuilt their sacred complex Rickoyot, or Romewo⁴³.

Caspar Hennenberger mainly relies upon information from S. Grunau and provides no new information about the temple. He was chiefly concerned with where this sacred complex might have been located in Prussia. Maintaining the view that this sort of temple would have to have been located “in the center of the land”, he claims the place the ancient Prussians called Rikojotas (Rickoyot), or Romuva (Romove), where the oak tree of the devil with the three gods stood, would have been near Patoliai, “in the center of Notanga, where the monastery of the Holy Trinity is now”⁴⁴.

Neither does Martin Cromer provide new information about the Prussian temple complex. The only passage which excites interest is his chapter retelling the story of the burning down of the Prussian temple. Here Romovè (Romoue) is called a castle: “His ergo Boleslaus rex bellum intulit, et per Culmensem tractum, qui Polonicae ditionis erat, hostiles terras ingressus, agros vastat: Razinum, Romoue, et Balgam arces nullo negrocio capit et incendit: uicos et pagos diripit”. Martynas Kromeris taip pat naujų žinių apie prūsų šventovę nepateikia. Atkreiptinas dėmesys nebent į skyrių kuriame perpasakojama informacija apie prūsų šventyklos sudeginimą. Romovè (*Romoue*) čia vadinama pilimi: “His ergo Boleslaus rex bellum intulit, et per Culmensem tractum, qui Polonicae ditionis erat, hostiles terras ingressus, agros vastat: Razinum, Romoue, et Balgam arces nullo negrocio capit et incendit: uicos et pagos diripit”. [“So now King Bolesław attacked the Prussians in the Kulm territory as well, which belonged to Poland, and having made belligerent ingress into the Prussian lands, he ravaged them; he laid siege and took effortlessly the Razina, Romovè and Balga castles, and burnt them down; and pillaged the villages and farms”] (translated by Eugenija Ulčinaite)⁴⁵.

Alessandro Guagnini (also relying on works from earlier authors) wrote in his work that the Prussians built a church and house for their gods and called this palace Romava (Romowe): “i bogom swym zbudowali kościół i mieszkanie jedno pod wielkém dębem, barzdo piękne i kosztowne, i nazwali on gmach Romove”⁴⁶. [“...and to their gods built a church and a lodge under the great oak, very beautiful and lavish, and called this building Romove”].

Strykowski also puts the Romava (Romnowe) of the Prussians in a city (*Romnowe miasto pruskie*)⁴⁷.

---

⁴³ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*, 68, 69, 105, 106.

⁴⁴ *Ibid.*, 335, 336, 346, 347.

⁴⁵ *Ibid.*, 417, 421.

⁴⁶ *Ibid.*, 479, 491.

⁴⁷ *Ibid.*, 510, 543.

It should be noted that although these authors use the works of others (especially Grunau's), they describe the temple complex differently. So Romava is not merely an undefined location (a land, a forest plot), but also a castle, a city and a palace.

2.1.2. The Name of the Temple

Only one name for the temple complex, Romava (*Romow*), is recorded in Dusburg's chronicle. In works by Grunau and those who followed him, the name Rikajotas (*Rickoyott*, *Rickoyot*) appears together with Romava (*Romow*). This chronicler says Rikajotas and Romava are names of one and the same place, the temple. In a description of the Christians' march from Gnesen (Gniezno) to Prussia in 1113, it says they "went to Rikojotas (Rickoyott), or Romuva (Romowo), and here they burned down the buildings of the *krivaitis* with all his *vaidilučiai*, and cast the idols of the gods Patulas, Patrimpas and Perkūnas into the fire..." Grunau says again that Rikajotas and Romuva are the same place, stating the Prussians worked feverishly and "restored Rikojotas, or Romava", and set up new idols⁴⁸. Caspar Hennenberger equates Rikajotas with Romava⁴⁹.

The name of this temple has been subject to etymological speculation since the end of the 17th century. At the present time we can offer at least five different explanations for the origin of the name Romava.

1. Matthaeus Praetorius (latter half of the 17th century). Pretorijus was interested in the etymology of the name of the temple early on. He thought the name came from the Prussian words known to him (or at least overheard by him) "*Romiu*, *Rombiu*, *Rombothi*". These words, he said, meant "to grow" in the Old Prussian language. Therefore, Praetorius argued, the name of the temple complex derived from the gnarled, strangely over-grown old oak standing in the midst of the temple complex⁵⁰.

2. Martynas Liudvikas Gediminas Rėza (Ludwig Rhesa) (1819). Rėza was the first to suggest Romava was related to the Lithuanian words *romas*⁵¹, *ramus*: "This word, it seems, should be sought in the Lithuanian language, which shares many features with the Old Prussian language. *Romas* and *ramus*, Lithuanian adjectives, have the meaning of peace and calm. Therefore *Roma weta* means a calm and quiet place [*vieta* means "place" in Lithuanian]"⁵². A whole series of linguists followed and

---

⁴⁸ Ibid., 105–106.

⁴⁹ Ibid., 346.

⁵⁰ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. III*, Norbertas Vėlius, ed. (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003), 230.

⁵¹ Not only is *romas* (modern Lithuanian *romus*) well testified in the old written monuments, but so are *romė* "peace", *romėti* "to become peaceful" and *romybė* "humility, humbleness" (see: *Lietuvių kalbos žodynas. Vol. XI*. K. Ulvydas, ed. (Vilnius: Mokslas, 1978), 826–828).

⁵² Ludwig Rhesa, *De religionis christianae in Lithuanorum gente primordiis. Pars altera*. (Regiomonti, 1819), 15.

expanded upon Rēza's etymology, including Kazimieras Būga, Jānis Endzelīns, Julius Pokorny,⁵³ Pranas Skardžius⁵⁴, Vytautas Mažiulis and others.

Agreeing with Rēza that the name of Romava originated from Lithuanian *romus*, Būga further notes that *romava* might have been a generic term as well, i.e., the name of any Prussian sacred site⁵⁵ (and this would explain the abundance of toponyms with the roots *rom-*, *ram-*, *rim-* in the lands inhabited by the Balts).

Mažiulis believes Romowe, the name of the Prussian religious center, comes from the Prussian word *ramava*, "a place characterized by calm and quiet". He proposes lithuanianizing the placename as *Romava*⁵⁶.

This etymology for the temple (which is perhaps the most popular) hasn't passed without criticism. For instance, Pēteris Šmits, while not disputing the etymology of the Prussian temple itself, nonetheless expresses doubts regarding its semantic foundation, saying it is difficult to imagine a holy silence in rituals of sacrifice during that period, and that what would be much more expected would be "eating, drinking, dancing and happy song, rather than solemn prayer in the midst of solemn silence"⁵⁷.

3. Kazimieras Jaunius, Kazimieras Būga (1908) Jaunius, seconded later by Būga, proposed deriving the name of Romava from *ruome* (cognate with Lithuanian *rėmuo*, "frame"), meaning a fireplace. Thus Romava would be the place "where the sacred fire is kindled"⁵⁸. Later, Būga rejected this idea and cast his support in favor of Rēza's hypothesis instead.

4. Vyktas Vaitkevičius (2003). Vaitkevičius, disregarding the position taken by recognized linguists, formulated the hypothesis that the name of the Prussian temple is related to Germanic *rum-*, "an open place, a field". He argued in favor of this by pointing out that the version of the name with the element Rum- (Rumowe) appears first in primary sources from the 14th century⁵⁹, and that this placename might be compared with the small settlement of Roma (*Rumum*) on the island of Gotland⁶⁰.

5. Rolandas Kregždys (2009). Kregždys tends to discount the etymologies put forth by Būga and other linguists, calling the methods which have been employed until now for etymologizing the toponym questionable, and saying they are all based upon the primary root **rām*, which could not have given rise to the variation **Rmm-*. Kregždys's premise is that "Prussian *Romow* is a borrowing from Germanic, received via Polish: Polish *rum* 'der Platz; der Raum, der freyer Raum' (< from MHG *rûm* and

⁵³ J. Pokorny, *Indogermanisches etimologisches Wörterbuch*. Bern u. (München, 1959), 864, 874.

⁵⁴ Pranas Skardžius, *Rinktiniai raštai. Vol. I*. Albertas Rosinas, ed. (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996), 21, 34.

⁵⁵ K. Būga, *Rinktiniai raštai. Vol. II*. Zigmantas Zinkevičius, ed. (Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959), 32–33.

⁵⁶ Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. Vol. IV*, 32.

⁵⁷ Pēteris Šmits, *Latvių mitologija. Iš latvių kalbos vertė Dainius Razauskas* (Vilnius: Aidai, 2004), 124.

⁵⁸ K. Būga, *Rinktiniai raštai. Vol. I*, 167–169; K. Būga, *Rinktiniai raštai. Vol. II*, 32–33.

⁵⁹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. I*, 320.

⁶⁰ Vyktas Vaitkevičius, *Raktas Romuvai, Liaudies kultūra* 6 (2003): 15.

MLG *rūm* ‘Raum’) + Prussian suffix *-av-, i.e., the gender should be reconstructed as *Rmma vC«, which indicates not just “some” place, but a fortified castle/city with the residence of the pagan bishop”⁶¹.

The etymology of the other names for the Prussian temple (*Rickoyto*, *Rickoyoto*, *Ryckoyot*, *Rickoyott*, *Rickoiot*) encountered in the writings of Grunau and later writers at least partially supports Kregždys’s hypothesis.

In Grunau’s chronicle, as noted, the name varies: *Rickoyto*, *Rickoyoto*, *Ryckoyot*, *Rickoyott*, *Rickoiot*. In works by later authors it does as well: *Rickaito*, *Rykoiot*, *Rickoyot*, *Rickojothi*. Despite the variations, according to Būga, Rikojotas is a secondary name for the city of Romuva, or, Rikajotas is an epithet for Romuva, and [it] is formed from the stem *rikaj-* ‘Herr’ and the collective suffix *-o-ta*-⁶². Thus *Rickoyto*, *Rickoyoto*, *Ryckoyot*, *Rickoyott*, *Rickoiot* and so on are the seat of the priests, or *rikynas* in Lithuanian, which means, roughly, a collection of bishops/priests. Mažiulis, agreeing with Būga on the major points, provides the Prussian words *rikautvei* – to govern, to order, *rickawie* – governs, orders, *riki* kingdom, *rikis* lord, master⁶³. Prussian *rikis* is cognate with Lithuanian *rikis*, *rykys* king, ruler, *rykė* state, kingdom.⁶⁴ Both Prussian *rikis* and Lithuanian *rikis*, *rykys* should be treated as borrowings of the German *rick*. Even Būga thought so, saying the Lithuanian words *rykys* “ruler, king and *rykė* “state were popularized by Daukantas, who used them frequently in his writings. The loanword *rikis*, *rykys* was easily adopted into Lithuanian because of phonetic and semantic similarities with Lithuanian *rykauti*, *rikiuoti* to draw up, to form, to put in order as a series. It seems the Lithuanian hydronyms Rikinė and Rikupis and the Prussian hydronym Rigkegarwen should be considered allied with these words⁶⁵.

Reconsidering the information from the sources and the nuances of their translation into Lithuanian (the Prussian sacred complex is called a city, a castle and a palatial building); agreeing with Kregždys’s hypothesis; comparing it with the secondary name

---

⁶¹ Rolandas Kregždys, *Baltų mitologemų etimologinis žodynas. T. I: Kristburgo sutartis* (Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012), 37, 38; Rolandas Kregždys, Pr. *Romow* pagal Petro Dusburgiečio “Prūsijos žemės kronika“ ir kitos istorinės interpretacijos iki mūsų laikų (toponimo etimologinė analizė, lokalizacija). *Senovės baltų kultūra* 8 (2009): 120–184.

⁶² K. Būga, *Rinkiniai raštai. Vol. I*, 160, 165. In a work he wrote in 1900, Antoni Mierzyński reasons that the Prussian infix -ot-, corresponding to the Lithuanian -uot-, was only used in personal names (see: Antoni Mierzyński, *Romowe* (Poznań: Drukarnia dziennika poznańskiego), 1900). For that reason he receives well-founded criticism from Būga, who presents a plethora of Prussian (Byoten, Jagoten, Megothen). Lithuanian (Pušalotas, Baidotai, Aleksotas) and even Latvian (Babāte, Trikāta) examples which show the infix -ot- was just as popular in the construction of toponyms and hydronyms as it was for the construction of personal names.

⁶³ Vytautas Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. Vol. IV*, 21–26.

⁶⁴ *Lietuvių kalbos žodynas. Vol. XI*, 604.

⁶⁵ Georg Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen*, 142; Aleksandras Vanagas, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, 277; Vilius Pėteraitis, *Mažoji Lietuva ir Tvanksta prabaltų, pralietuvių ir lietuvininkų laikais* (Vilnius: Mokslas, 1992), 146.

of the temple (*Rickoyto, Rickoyoto, Ryckoyot, Rickoyott, Rickoiot*) showing that it was the residence of the secular as well as spiritual power, or at least a place of meeting and consultation; and considering that archaeologists have long ago disproved the idea the Balts did not have permanent and/or fortified temple sites⁶⁶, it is possible to expand the field of search for this all-important Prussian center (religious or secular?), with a greater focus upon the castles built by the German Christian crusaders' Order on the sites of former Prussian castle complexes (cf. the temple of Perkūnas on the site of the current Vilnius Cathedral).

2.1.3. Location of the Temple

The location of the temple concerned both the authors of the primary sources and 16th–17th century authors who rewrote or at least used those primary sources, i.e., the information from Peter von Dusburg and S. Grunau.

Dusburg, as previously noted, said Romava was in Nadruva. Caspar Hennenberger wrote that the location which the old Prussians called Rikojotas, or Romuva, where the oak of the devil with three deities stood was near Patoliai (Patollen), in the center of Notanga, where the monastery of the Holy Trinity is now⁶⁷.

Alessandro Guagnini writes the oak tree with the three deities must have stood in a place where, in his time, the city *Heiligenpeyhel*, or Šventapilė, is built⁶⁸, i.e., in Varmia⁶⁹.

Jonas Bretkūnas, apparently based on Guagnini, says Šventapilė (Heiligenbeil)⁷⁰ was known formerly as Rikojotas (Rykoiot), and that there was an idol of the god *Curcho* which had stood there as well⁷¹.

Matthaeus Praetorius was convinced this temple stood upon Silver Hill near Gumbinē (Gumbinnen)⁷², because this site was still very much revered by the

⁶⁶ See: Romas Batūra, Petro Dusburgiečio Kronika: epocha, šaltiniai, tendencija, reikšmė. Paaikškinimai. Petras Dusburgietis. *Prūsijos žemės kronika* (Vilnius: Vaga, 1985), 355–359.

⁶⁷ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*, 346–347.

⁶⁸ *Ibid.*, 346–347.

⁶⁹ Jurgis Mališauskas objects to this, citing a lack of data which could allow placement of the religious center in Varmia (see: Jurgis Mališauskas, *Vėjas iš Aistmarių* (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004), 116).

⁷⁰ Šventapilė (Lith. *Šventapolis*, German *Heiligenstadt*, *Heiligenbeil*, Polish *Świętomiejsce*, Russian *Хайльгенбайль*, and now since 1947 renamed *Мамоново*) is a small town in what is now the southwest portion of the Kaliningrad oblast near the Russian border with Poland, 48 km. south of Kaliningrad city. The city was founded by the Order of the Cross in 1301 on the site of the ancient Prussian holy site (or castle?) *Swentomest* which had been put to the torch (see: Vilius Pėteraitis, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai*, 398–399).

⁷¹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*, 314.

⁷² Gumbinē (German *Gumbinnen*, renamed since 1946 Russian *Гусев*) is a city in the southeastern part of the Kaliningrad oblast about 25 km. east of Įsrutis (German Insterburg, since 1946 renamed Russian Черяхово) next to the Rominta River (German Rominten) where it becomes the Pisa (Pissa) River, one of the tributaries of the Prieglius River (German Pregel) It is believed the place was called Pisakiemis from the 13th to 15th century (see: Vytautas Šilas, Henrikas Sambora, *Mažosios Lietuvos kultūros pėdsakai Kaliningrado srityje* (Vilnius: Mintis, 1990), 85).

Nadravians living right there, many stumps of oaks of surprising size are still to be found, many finds have been unearthed [there]: spurs, pieces of armor, many pieces of pounded and coiled silver and gold and these finds included the bones of many people and animals⁷³.

Thus we have three different locations within the historical lands of the Prussian tribes given by authors writing in the 14th to 17th centuries:

- a) Nadravia (Długosz, Praetorius),
- b) Natanga (Hennenberger, Cölestin Myslenta (Celestyn Myslenta, Mislenta, Mislenski),
- c) Varmia (Guagnini, Bretkūnas).

Almost all authors who have written on the topic have tried to establish the exact location of Romava, beginning in the early 19th century with the German historian Johannes Voigt⁷⁴ and continuing into the present. Among those providing significant information, arguments and insights on the location of the temple are Max Toeppen (Töppen)⁷⁵, Antoni Mierzyński⁷⁶, Romas Batūra⁷⁷, Jurgis Mališauskas⁷⁸, Nijolė Laurinkienė⁷⁹, Vykintas Vaitkevičius⁸⁰ and many other researchers from the second half of the 19th century to the 21st century.

Vykintas Vaitkevičius in his article Raktas Romuvai [the Key to Romuva] has summarized almost all hypotheses by those attempting to assign a geographical location to Romuva⁸¹. He lists four main sites in different East Prussian lands where scholars have attempted to locate the old Prussian temple complex:

- 1) Heiligenbeile (now Mamonovo) near the Vistula Lagoon (Frische Nehrung) in Varmia;
- 2) In the environs of Romyčiai (German Romitten, now Slavyanovka) in Notanga/Natanga. The proposed site of the temple is located further on in Patoliai (German Patollen, now Osokino), where the Order established the monastery of the Holy Trinity. See Hennenberger;
- 3) Around Romsdorf (Polish Romankowo) in Bartia;
- 4) Around Romainys (German Romehnen) on the Semba Peninsula⁸². Voigt proposed this location early on, based on the placenames *Romehnen* and *Romayn*

---

⁷³ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Vol. III, 231.

⁷⁴ *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens* / von Johannes Voigt (Königsberg, 1827), 639–641.

⁷⁵ I. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen* (Gotha, 1858), 26–27.

⁷⁶ А. Ф. Мержински, Ромов: Археологическое исследование. *Труды X археологического съезда* 1 (1899) : 1–9.

⁷⁷ Romas Batūra, Petro Dusburgiečio Kronika, 355–359.

⁷⁸ Jurgis Mališauskas, *Vėjas iš Aistmarių*, 107–119.

⁷⁹ Nijolė Laurinkienė, Šventovė Prūsijoje baltų ritualų ir mitologinės tradicijos kontekste, *Senovės baltų kultūra. Nuo kulto iki simbolio* (Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002), 33–55.

⁸⁰ Vykintas Vaitkevičius, Raktas Romuvai, *Liaudies kultūra* 6 (93), (2003).

⁸¹ *Ibid*, 14–33.

⁸² *Ibid*, 15.

there⁸³.

This list needs to be expanded based on the rich and broad history of the search for this temple complex:

5) The lower river valley of the Auksinė (Auxinne, German Goldfliess, now Golubaya) in Nadravia. The first source testifies to Romuva having been here. Later authors (V. Frederick first of all) base their speculations on the placenames Romanuppen and Kreywutschen.

6) From the 13th century, on Romainys hill near the confluence of the Nevėžys and Nieman Rivers (Vaitkevičius's hypothesis).

If the main argument revolved around the abundance and distribution of mythonyms with the roots *rom-*, *ram-*, *rim-*, then the temple would have to have been in Nadravia, because this is where most of these sorts of toponyms have been found⁸⁴. But this isn't sufficient. We would be on much firmer ground and discussions on the true location of the Prussian temple complex would stop were archaeological studies to confirm the information gleaned from the written sources and linguistic studies. We hope such studies will be made in the future. Findings from diggings at the temple of Perkūnas in Vilnius mentioned earlier are very promising in this regard.

2.2. The Temple of Perkūnas

Two authors provide original information on the temple of Perkūnas which stood in Vilnius: Augustinus Rotundus and Jan Długosz. The former (in the second half of the 16th century) described the temple in detail: In Vilnius, where now stands the cathedral church, there grew an ancient grove of oaks, consecrated to the gods of the idolators. There where the small Vilija [creek] meets the great river [Neris], right next to the forest stood a grand temple made of masonry to the thundering Jupiter-Perkūnas, or thunder god, built by Grand Duke Geireimundas in 1285. Its length was 150 uolektys, its width 100 uolektys, and its height 15 uolektys. But above it had no roof; leading to it was a single entrance from the side of the great river; next to the wall across from the entrance was a shrine in which all sorts of rarities and important sacred things were kept. Underneath that shrine there was a cellar, where the sacred snakes, toads and so on were kept, Above the shrine there was a platform which soared 16 *uolektys* above the walls of the temple. On the platform itself stood a wooden idol of the god which had been brought from the sacred forests of Palanga...⁸⁵ Augustinus Rotundus goes on to describe the former sacrificial altar, where a fire burned continuously day and night and sacrifices of livestock were made; he mentions

---

⁸³ Jurgis Mališauskas, *Vėjas iš Aistmarių*, 107.

⁸⁴ Georg Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen: gesammelt und sprachlich behandelt von Georg Gerullis* (Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, 1922); Aleksandras Vanagas, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas* (Vilnius: Mokslas, 1981); Vilius Pėteraitis, *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai. Jų kilmė ir reikšmė* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997).

⁸⁵ *Baltu religijos ir mitologijos paltiniai. Vol. II*, 464–465.

the supreme *krivis* (*Criven Criveyto*), his residence, his tower/observatory, and details the primary functions of the *krivis*.

Jan Długosz, writing about one century prior and providing valuable information about the destruction of the old religion and objects associated with it, including temples, in large part confirms the information Rotundas provides: King Vladislav ordered the fire, which they considered eternal and which in the capital Vilnius, the heart of the country, their *žynys*, called *Znič* in their language (who gave to those praying religiously to the deity and wanting to know the future answers allegedly whispered in his ear by the deity himself), who tended and kindled the fire, extinguished while the barbarians watched. The king ordered the temple and sacrificial altar, where they brought their sacrificial offerings, pulled down, and to cut down and desecrate the groves and forests they considered inviolable, and further to kill and exterminate the snakes... Describing in the next chapter where and how the Cathedral was built in Vilnius, Długosz affirms: “they placed the great altar in the place where the fire of the pagans was kindled, erroneously believed to be eternal...”⁸⁶

Despite the detailed description of this temple of the Eastern Balts and testimony from other sources, the correctness of the information Augustinus Rotundus provided was long doubted. It was believed the description of the Vilnius temple was the product of the fertile imagination of a romantic historian of Lithuania and mythologist, Teodoras Narbutas⁸⁷. Nonetheless, archaeological studies and the conclusions drawn from them over recent decades have shown the information about the temple in Vilnius may be considered reliable. According to historians and archaeologists the Vilnius Cathedral truly was built approximately between January of 1386 and February of 1387 on the site of the pagan temple which had stood there until then⁸⁸. Archaeological data also confirm discrete details of the temple described in Augustinus’s chronicle⁸⁹. Furthermore, Maciej Strykowski describes the temple in a similar way (although it is possible he was recycling Augustinus’s description). The only difference is the information concerning the idol of Perkūnas itself. Strykowski says Gediminas built a stone rather than a wooden idol of Perkūnas (Perkun or Piorun), but that the stone idol was a large flint stone, from which the priests kindled fire, holding it in their hand⁹⁰.

---

⁸⁶ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Vol. I, 551–552, 554, 572, 574.

⁸⁷ Rimantas Jاسas, Augustinas Rotundas 1520–1582 (see: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Vol. II, 451).

⁸⁸ For more, see: Napoleonas Kitkauskas, Albertas Lisanka, Sigitas Benjaminas Lasavickas, Perkūno šventvietės liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje, *Kultūros barai* 12 (1986): 51–55; Napoleonas Kitkauskas, *Vilniaus pilys: statyba ir architektūra* (Vilnius: Mokslas, 1989), 115–125; Vytautas Urbanavičius, Vilniaus Perkūno šventovės klausimu. *Iš baltų kultūros istorijos* (Vilnius: Diemedis, 2000), 19–25; Kešutis Katalynas, Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai, *Kultūros paminklai* 6, (2000): 213–215; Vykintas Vaitkevičius, *Alkai. Baltų šventviečių studija*, 209–210.

⁸⁹ Napoleonas Kitkauskas, Albertas Lisanka, Šventykla Vilniaus žemutinėje pilyje (see.: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Vol. II, 455–460).

⁹⁰ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. Vol. II, 558.

It is generally and almost unanimously admitted by historians, religious scholars and mythologists that this temple conformed to the criteria for being a venue for the state cult at that time and that it would have been a significant part of the complex of residential castles of the Lithuanian dukes.

ЯЗИЧНИЦТВО БАЛТІВ: СВЯТИНІ, ХРАМИ ТА МІСЦЯ ЖЕРТВОПРИНОШЕНЬ

Рімантас БАЛСИС

Інститут дослідження культури Литви
Салтоніскі 58, Вільню, LT-08105, Литва
e-mail: Rimantas.Balsys@LKTILT

Багато вчених відзначали, що для того, щоб зрозуміти історію народу, звичаї, фольклор, народну музику, народне мистецтво, архітектуру, літературу, театр, мистецтво та будь-яку іншу сферу культури, потрібно спочатку дізнатися про його релігію та мітологію.

На основі відомих на сьогодні письмових джерел, а також знахідок і опублікованих робіт інших наукових дисциплін (лінгвістики, фольклору, етнології, археології та інших) можна стверджувати, що основними рисами балтійського язичництва слід вважати такі: 1) велика кількість ієрархічно та функціонально різних богів; 2) культ предків; 3) відкриті священні місця з вічним вогнем або запаленим під час ритуалів; 4) общинні ритуали, які виконуються служителями культу, щоб підтвердити космічний порядок чи добробут членів спільноти, 5) вираження божественних сил і зворотного зв'язку богами через медіумів, отже, глибока повага до природи, і 6) уявлення про загробне життя як нагороду за вірність богам і покору встановленому порядку.

Студія присвячена одному з важливих елементів балтійського язичництва, саме характеристики сакральних споруд, сакральних місць і місць жертвоприношень.

Ключові слова: язичництво, балти, святині, капища, жертвоприношення.

REFERENCES

- Baltische Ortsnamen in Ostpreußen. Hydronymia Europaea. Sonderband III.* Bearbeitet von Grasilda Blažienė. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005. [in German].
- Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. I.* Norbertas Vėlius, ed. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. [in Lithuanian].
- Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. II.* Norbertas Vėlius, ed. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001. [in Lithuanian].
- Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. III.* Norbertas Vėlius, ed. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003. [in Lithuanian].
- Batūra, Romas. Petro Dusburgiečio Kronika: epocha, šaltiniai, tendencija, reikšmė. Paaiškinimai. Petras Dusburgietis. *Prūsijos žemės kronika.* Vilnius: Vaga, 1985. 355–359. [in Lithuanian].
- Beresnevičius, Gintaras. *Palemono mazgo. Palemono legendos periferinis turinys. Religinė istorinė studija.* Vilnius: Sapnų sala, 2003. [in Lithuanian].
- Beresnevičius, Gintaras. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas.* Vilnius: Aidai, 2001. [in Lithuanian].
- Būga, K. *Rinktiniai raštai. Vol. I.* Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958. [in Lithuanian].
- Būga, K. *Rinktiniai raštai. Vol. II.* Zigmas Zinkevičius, ed. Vilnius: Politinės ir mokslinės

- literatūros leidykla, 1959. [in Lithuanian].
- Chumachenko, E. G. Puteshestviye V. V. Polozova po stranam Blizhnego i Srednego Vostoka v 70-e gody XVII v. *Palestinskiy sbornik* 15 (1966). [in Russian].
- Daugudis, Vytautas. Pagoniškujų šventyklų Lietuvoje klausimu. *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra. Istoriniai ir teoriniai aspektai*. Vilnius: Academia, 1992. [in Lithuanian].
- Eliade, Mircea. *Amžinojo sugrįžimo mitas: archetipai ir kartotė*. Translated to Lithuanian from French by Petras Račius. Vilnius: Mintis, 1996. [in Lithuanian].
- Eliade, Mircea. *Myth of the Eternal Return*. London, 1955. [in English].
- Eliade, Mircea. *Šventybė ir pasaulietiškumas*. Translated to Lithuanian from French by Petras Račius. Vilnius: Mintis, 1997. [in Lithuanian].
- Fraenkel, Ernst. *Litauisches Etymologisches wörterbuch. Bnd I*. Heidelberg–Göttingen, 1962. [in German].
- Gerullis, Georg. *Die altpreußischen Ortsnamen: gesammelt und sprachlich behandelt von Georg Gerullis*. Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, 1922. [in German].
- Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens / von Johannes Voigt*. Königsberg, 1827. [in German].
- Girdenis, Aleksas. Lie. *aukà* – iš *{au/ikaē} ‘avis’. *Baltistica* 41 (2006). [in Lithuanian].
- Girininkas, Algirdas. Apie Stajėtiškio aukų akmenį. *Liaudies kultūra* 3 (1994). [in Lithuanian].
- Jasas, Rimantas, Augustinas Rotundas 1520–1582. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*. Norbertas Vėlius, ed. (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001. [in Lithuanian].
- K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca, rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. *Sēj. I*. Rīgā, 1923. [in Lithuanian].
- Katalynas, Kęstutis. Vilnius XIII amžiuje. Mitai ir faktai. *Kultūros paminklai* 6, (2000). [in Lithuanian].
- Kerbelytė, Bronislava. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas. Vol. IV. Pasakojimai. Anekdota. Oracijos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2009. [in Lithuanian].
- Kerbelytė, Bronislava. *Lietuvių liaudies padavimai*. Vilnius: Vaga, 1970. [in Lithuanian].
- Kerbelytė, Bronislava. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas. Vol. III. Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002. [in Lithuanian].
- Kitkauskas, Napoleonas, Albertas Lisanka, Sigėtas Benjaminas Lasavickas. Perkūno šventvietės liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje. *Kultūros barai* 12 (1986). [in Lithuanian].
- Kitkauskas, Napoleonas. *Vilniaus pily: statyba ir architektūra*. Vilnius: Mokslo, 1989. [in Lithuanian].
- Kitkauskas, Napoleonas, Albertas Lisanka, Šventykla Vilniaus žemutinėje pilyje. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Vol. II*. Norbertas Vėlius, ed. (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001. [in Lithuanian].
- Kregždys, Rolandas Pr. Romow pagal Petro Dusburgiečio Prūsijos žemės kroniką“ ir kitos istorinės interpretacijos iki mūsų laikų (toponimo etimologinė analizė, lokalizacija). *Senovės baltų kultūra* 8 (2009). [in Lithuanian].
- Kregždys, Rolandas. *Baltų mitologemų etimologinis žodynas. T. I: Kristburgo sutartis*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012. [in Lithuanian].
- Kregždys, Rolandas. *Baltų mitologemų etimologinis žodynas. Vol. I.: Kristburgo sutartis*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012. [in Lithuanian].
- Latviešu valodas vārdnīca (A–Ž). Atbildīgā redaktore Dainavīte Guļevska. Rīga: Avots, 1987.

- [in Lithuanian].
- Laurinkienė, Nijolė. Šventovė Prūsijoje baltų ritualų ir mitologinės tradicijos kontekste. *Senovės baltų kultūra. Nuo kulto iki simbolio*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002. [in Lithuanian].
- Lietuvių kalbos žodynas. Vol. I*. Atsakingasis redaktorius J. Kruopas. Vilnius: Mintis, 1968. [in Lithuanian].
- Lietuvių kalbos žodynas. Vol. I*. J. Kruopas, ed. Vilnius: Mintis, 1968. [in Lithuanian].
- Lietuvių kalbos žodynas. Vol. II*. J. Kruopas, ed. Vilnius: Mintis, 1969. [in Lithuanian].
- Lietuvių kalbos žodynas. Vol. XI*. K. Ulvydas, ed. Vilnius: Mokslas, 1978. [in Lithuanian].
- Mališauskas, Jurgis. *Vėjas iš Aistmarių*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004. [in Lithuanian].
- Mažiulis, Vytautas. *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. Vol. I*. Vilnius: Mokslas, 1988. [in Lithuanian].
- Mažiulis, Vytautas. *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. Vol. IV*. Vilnius: Mokslas, 1997. [in Lithuanian].
- Mekhovskiy, Matvey. *Traktat o dvukh Sarmatiyakh*. Per. i komm. S. A. Anninskogo. Moskva, Leningrad: Izd-stvo AN SSSR, 1936. [in Russian].
- Merzhinskiy, A. F. Romove: Apxeologicheskoye issledovaniye. *Trudy X arkheologicheskogo syezda 1* (1899). [in Russian].
- Mierzyński, Anton. *Romowe*. Poznań: Drukarnia dziennika poznańskiego, 1900. [in Polish].
- Pakalniškienė, Dalia, Audronė Kaukienė, Jūratė Laučiūtė. Baltų kalbų žodynas (A). *Res Humanitariae. Vol. IV* (Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2008). [in Lithuanian].
- Palionis, Jonas. Zur, Wörter *aukà* 'Opfer' und *aukó-ti* 'opfern'. *Zeitschrift für Slawistik* 34, 1989. [in Lithuanian].
- Pėteraitis, Vilius. *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai. Jų kilmė ir reikšmė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. [in Lithuanian].
- Pėteraitis, Vilius. *Mažoji Lietuva ir Tvanksta prabaltų, pralietuvių ir lietuvininkų laikais*. Vilnius: Mokslas, 1992. [in Lithuanian].
- Pokorny, J. *Indogermanisches etimologisches Wörterbuch*. Bern u. München, 1959. [in German].
- Razmukaitė, Marija. Auksodė ar Aukūdys. *Švyturys* 2 (1989). [in Lithuanian].
- Razmukaitė, Marija. Lietuviški tradiciniai vietovardžiai: Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos. Main list compiled by Marija Razmukaitė, reverse lists compiled and prepared for publication by Aistė Pangonytė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002. [in Lithuanian].
- Religijotyros žodynas*. Romualdas Petraitis, ed. Vilnius: Mintis, 1991. [in Lithuanian].
- Rhesa, Ludwig. *De religionis christianae in Lithuanorum gente primordiis*. Pars altera. Regiomonti, 1819. [in Latin].
- Rimantienė, Rimutė. *Akmens amžiaus žvejai prie Pajūrio lagūnos. Šventosios ir Būtingės tyrinėjimai*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2005. [in Lithuanian].
- Savukynas, Bronys. Ežerų vardai. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960. [in Lithuanian].
- Skardžius, Pranas. *Rinktiniai raštai. Vol. I*. Albertas Rosinas, ed. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. [in Lithuanian].
- Šilas, Vytautas, Henrikas Sambora. *Mažosios Lietuvos kultūros pėdsakai Kaliningrado srityje*.

- Vilnius: Mintis, 1990. [in Lithuanian].
- Šmitas, Pėteris. *Latvių mitologija*. Iš latvių kalbos vertė Dainius Razauskas. Vilnius: Aidai, 2004. [in Lithuanian].
- Tarasenka, Petras. *Pėdos akmenyje. Lietuvos istoriniai akmenys*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958. [in Lithuanian].
- Toeppen, Ī. *Historisch-comparative Geographie von Preussen*. Gotha, 1858. [in German].
- Toporov, V. N. *Prusskiy yazyk. Slovar. T. I*. Moskva: Nauka, 1975. [in Russian].
- Urbanavičius, Vytautas. *Senųjų tikėjimų relikvai Lietuvoje XV–XVII amžiais: pagoniškos šventvietės XVI–XVII amžiais*. Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija T. 3 (60). Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 1977. [in Lithuanian].
- Urbanavičius, Vytautas. *Vilniaus Perkūno šventovės klausimu. Iš baltų kultūros istorijos*. Vilnius: Diemedis, 2000. [in Lithuanian].
- Vaitkevičius, Vykintas. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2003. [in Lithuanian].
- Vaitkevičius, Vykintas. *Raktas Romuvai. Liaudies kultūra*, 6 (2003). [in Lithuanian].
- Vaitkevičius, Vykintas. *Senosios Lietuvos šventvietės*. Vilnius: Diemedis, 1998. [in Lithuanian].
- Vaitkevičius, Vykintas. *Senosios Lietuvos šventvietės: Aukštaitija*. Vilnius: Diemedis, 2006. [in Lithuanian].
- Vanagas, Aleksandras. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1981. [in Lithuanian].
- Vėlius, Norbertas. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987. [in Lithuanian].
- Vėlius, Norbertas. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės. Laimos. Laumės. Aitvarai, kaukai. Raganos. Burtininkai. Vilkolakiai*. Vilnius: Vaga, 1977. [in Lithuanian].
- Vietovardžių žodynas*. Compiled by: Aldonas Pupkis, Marytė Razmukaitė, Rita Miliūnaitė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002. [in Lithuanian].
- Wilson, Charles William. *Golgotha and the Holy Sepulchre*. London, 1906. [in English].
- Zabiela, Gintautas. *Lietuvos medinės pilys*. Vilnius: Diemedis, 1995. [in Lithuanian].
- Žulkus, Vladas. *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*. Vilnius: Versus Aureus, 2004. [in Lithuanian].

УДК [94:352.075](477.82-22Сокил)155/164 DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3680>
ORCID ID: 0000-0001-8744-9852

ВІЙТИ ВОЛИНСЬКОГО МІСТЕЧКА СОКІЛ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Андрій ЗАЯЦЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна
e-mail: andrij_zajac@yahoo.com

Прослідковано витоки міського статусу Сокола та шлях потрапляння його до володінь князів Сокольських. Проаналізовано два привілеї, видані Соколу в 1559 та 1605 роках його власниками, князями Сокольськими, та великокнязівський привілей, виданий дещо пізніше (1564) і який вважали раніше початком міської історії Сокола. Надання магдебурзького права місту сприяло появі інституту вйтівства. Вйті та його уряд значною мірою були ключовими в системі міського самоврядування, тому так важливо встановити особи вйтів, що відігравали помітну роль у життєдіяльності міста. У більшості випадків вйтівство отримували через заставу. Вдалося встановити вісім вйтів та час їх урядування. Серед них домінували шляхтичі і лише один вйті був міщанином. Беручи до уваги імена та прізвища, можна припустити, що більшість вйтів були поляками. Встановлено, що здебільшого вйті особисто провадили міське судочинство, зрідка перекладаючи цю функцію на лентвійтів. Наявний джерельний матеріал дозволив частково висвітлити фінансово-підприємницьку діяльність окремих вйтів.

Ключові слова: Волинь, Сокил, Сокольські, магдебурзьке право, вйті, міщани.

У книзі про урбанізацію Волині автор цих рядків розпочав міську метрику волинського містечка Сокил від 1564 р.¹ Саме 5 липня того року князі Василь та Марко Солтановичі Сокольські отримали великокнязівський привілей на осадження в їхньому однойменному селі містечка з правом проводити щотижневий торг, один ярмарок на рік і тримати корчми². У червні 2011 р. під час роботи з актовими книгами Центрального державного історичного архіву України в Києві мені вдалося виявити документ, який поглиблює початки цього містечка. Так 17 вересня 1618 р. у Луцькому гроді сокільський міський писар Лукаш Равинський від імени усіх міщан подав для впису два документа. Перший локаційний документ Василя і Марка Сокольських міщанам від 10 жовтня 1559 р. У ньому зазначено, що князі з дозволу великого князя (!) осаджують місто, надають міщанам магдебурзьке право (у пізнішому великокнязівському привілеї цього не було), 20 років так званої волі (тобто звільнення від податків і повинностей). Міщани можуть вільно покинути місто, “давши складное, водлуг

¹ Андрій Заяць, *Урбанізація Волині XVI – першої половини XVII ст.*, (Львів: Добра справа, 2003), 52.

² Российский государственный архив древних актов, ф. 389, оп. 1, д. 38, л. 491 492 об.; д. 204, л. 63 64 об.

обычаю местского” і продавши свій будинок та землю лише міщанам Сокола. Після виходу “волі” з чверті лану міщани платитимуть по 12 грошів литовських, по 5 грошів з городу, по 8 з ринкових і вуличних будинків і по 6 – “которые будут на тылу дома”. На потреби міста до міської скриньки вноситимуть “плат ратушный, важное, пострыгалное, воскобойное, мостовое”. Ці гроші повинні збирати двоє міщан, що зобов’язані складати звіт, як використано кошти. Щороку селяни, що “прислухают” до міста, мають давати гроші для утримання в належному стані міських укріплень. Кожен міщанин повинен мати рушницю, а комірники рогатину та “пописоватисе у войта два разы презь рокъ, ижъ готовые, где ж бы была потреба”. Від підводної повинности міщан звільняли і дозволяли брати з пущ дерево для будівництва будинків, а на Стирі вільно ловити рибу та випасати на лугах худобу³. Цей привілей був значно розлогіший, аніж лаконічний та пізніший великокнязівський.

Другий документ, внесений до гродської книги тим же міським писарем – привілей 30 січня 1605 р. міщанам від князя Стефана Марковича Сокольського. Князь, беручи до уваги “хут и зычливость противко себе мещанъ моих соколских”, підтверджує звільнення їх від підводної повинности та від давання сиру і масла. Обіцяє не вводити ніяких нових податків мали виконувати лише ті повинности, що були раніше. За це міщани щороку мають давати князеві 100 золотих⁴.

Надання міщанам магдебурзького права покликало до життя уряд вйта та нову організацію міського управління. Хто був першим вйтом не знаємо, бо цей уряд уперше зафіксовано лише 1577 р. Від того року і аж до 1611 р. його займав шляхтич Михайло Рудовський⁵. У лютому 1612 р. він згадується вже як покійний⁶. На яких умовах М. Рудовський володів вйтівством – невідомо.

У подальшому маємо декілька документів про передачу вйтівства в заставу. Дня 11 листопада 1611 р. у Луцькому гроді возний Григорій Минковський свідчив, що на прохання княгині Магдалени Сокольської та її сина Стефана ввів у сокільське вйтівство шляхетного Валентого Тучаницького⁷. Натомість лише 27 березня 1612 р. княгиня Магдалена з сином представила для обляти в Луцькому гроді лист, датований 12 липня 1611 р. “на записане доживотя на вйтовстве в мeste Соколю” В. Тучаницькому та його дружині Маруші Сосницькій. З тексту угоди довідуємося, що вйтівство заставлене за 300 золотих

---

³ Центральний державний історичних архів України у Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 109, арк. 153 зв.–154 зв.

⁴ Там само, арк. 154 зв.–155 зв.

⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 165 (1577 р.); спр. 31, арк. 140, 1127 зв. (1584 р.); спр. 40, арк. 282 зв. (1592 р.); спр. 43, арк. 69 зв. (1593 р.); спр. 45, арк. 995 (1594 р.); спр. 66, арк. 71 зв. (1602 р.); спр. 86, арк. 174 (1610 р.).

⁶ Там само, спр. 92, арк. 283.

⁷ Там само, спр. 90, арк. 1074 зв. 1075 зв. Ще в січні та серпні 1611 р. він згадується як возний; Там само, арк. 11, 962.

і дане “з судами, пересудами, паметными, з винами войтовскими, куницями [...] с полями и з сеножатми, здавна до войтовъства належачими, меновите з двома ланами [...] и сеножати свое ему придаемо на шест косаровъ [...], к тому тежь резника Гаврила Стецковича и рыбитва Сака с товаришом”. Різник зобов’язаний давати йому по “лопатці” від зарізаної на продаж худоби, а риболов щотижня по два “оброки” риби. З кожного возу солі, що беруть до панського двору, війтові належить 30 “головажен”. Раз на тиждень війт може брати з лісу три вози дров, а для будівництва господарських споруд в міру потреби. З так званих злодійських штрафів війтові йтиме копа грошей. Міщани не повинні оминати міський суд, а звертатися до дворного суду можуть лише з апеляцією від міського суду, бо інакше сплатять штраф у пів золотого до міської скриньки та ще чотири гроші війтові. За апеляцію незадоволеної сторони до дворного суду війт отримуватиме від неї п’ять грошів. Райці та шляхтичі, що мешкають у місті, повинні бути в “послушенстве войтовском”, а якщо б хтось з них війтівського посланця “словом албо рукою се торгнул”, то має відсидіти у міській в’язниці 12 тижнів. Натомість якщо б хтось війта чи його посланця побив або поранив “тоть горло тратит”. Окремо застережено, щоб князівський урядник не чинив свавілля у місті. Війтові дозволено збудувати будинок, солодовню, бровар і не платити з них жодних податків. По смерті В. Тучаницького війтівство можуть тримати його жінка і діти аж до віддачі 300 золотих. Якщо б князь С. Сокольський порушив ці домовленості, то за кожне порушення платитиме 300 золотих, а також “шкоди” і “наклади”⁸.

В. Тучаницький не надовго затримався на війтівському уряді, бо вже 27 січня 1614 р. у Луцькому гроді він з дружиною Марушою Сосницькою заявив, що зрікається війтівства і отримав назад своїх 300 золотих⁹. Того ж дня у гроді постав князь Стефан Сокольський і від себе та від імени матері, княгині Магдалени, подав для обляти новий заставний лист, датований 20 грудня 1613 р. (цей лист, крім інших, підписав В. Тучаницький). Цього разу за 300 золотих війтівство передавалося в заставу шляхетному Станіславові Менцковському та його дружині Софії Рачковській. Умови заставної угоди багато у чому повторюють попередні, однак з’явилися нові пункти, а деякі подані розлогіше. Насамперед, війтівство передавалося в заставу на три роки і якщо вчасно не будуть повернуті гроші, то застava продовжиться ще на три роки і так далі. На випадок смерти князя С. Сокольського його спадкоємці не повинні перешкоджати С. Менцковському у володінні війтівством. Перед викупом війтівства князь повинен за 12 тижнів повідомити про це через возного. Якщо б С. Менцковський забажав перервати угоду, то князь зобов’язаний повернути йому гроші. Набувач війтівства може вільно переуступити його іншій особі. Князь С. Сокольський взяв на себе обов’язок і перед, і після викупу війтівства не чинити жодних

⁸ ЦДІАК України, ф, 25, оп. 1, спр. 89, арк. 772 зв. 775.

⁹ Там само, спр. 95, арк. 276 276 зв.

перешкод С. Менцковському і не судитися з ним. Якщо князь повідомить про час викупу в'їтвства, але не з'явиться і не викупить його, то платить “заклад таковое другое сумы”. На випадок порушення князем певних пунктів угоди, то крім плати по 300 золотих за кожне порушення (як це було у попередній угоді), він зобов'язується компенсувати “шкоды, наклады на голое речене слова” та дозволяє покликати його до будь якого суду у будь-якому воєводстві “не отзываются се от того суду до иньшого и не закладаючи се хоробою обложеною, службою его кр мл и послугою Речи Посполитое, болшою справою въ иншом повете и зношене позву речи, не труднечи молодостю лет потомковъ”. До цього князь обіцяє не подавати апеляції на ухвалу суду¹⁰. Возний Григорій Минковський 24 січня 1614 р. у гроді свідчив, що з трьома шляхтичами 21 грудня 1613 р. ув'язав С. Менцковського у сокільське в'їтвство¹¹.

Однак уже 10 липня 1614 р. возний Матис Славогурський свідчив у гроді, що того ж дня разом з двома шляхтичами побував у дворі князя С. Сокольського, де зі згоди князя та присутніх С. Менцковського і його дружини Софії відбулося переуступлення в'їтвства шляхетному Марціянові Іршинському¹². На цьому уряді той довго не затримався, бо вже 30 серпня 1616 р. возний Станіслав П'яновський свідчив у Луцькому гроді, що він з двома шляхтичами 29 березня 1616 р. був у Соколі, де князь С. Сокольський після смерті в'їта М. Іршинського “побравши у шляхетного пана Стефана Кголинского четвертое сто золотых помененое войтовъство соколское в суме чотырох сотъ золотых полских обычаем заставным апробовавъши запись ориинальный заставный” повідомив міщан про передачу в'їтвства згаданому С. Голинському¹³. Дня 10 березня 1616 р. у Луцькому гроді від імени ксьондза Захаріяша Писарського, сокільського плебана, С. Голинський подав для впису тестамент, на той час уже покійного, в'їта М. Іршинського з печаткою і підписом шляхетного Антонія Жилича, оскільки в'їт не вмів писати. Покійний в'їт заповів 100 золотих на потреби новозакладеного костелу в Соколі, 50 золотих на міський шпиталь, 7,5 грошів райці Мацею Гродзіцькому “za mieszkanie moie w domu iego”, і йому ж доручив в'їтвський уряд до його викуплення князем. Під час укладення тестаменту були, крім М. Гродзіцького, райці Семен Абрамович та Марцін Шишка, а також лавники Вітко Михайлович, Пашко і Клим Борисовичі та Іван Соколець¹⁴. С. Голинський як в'їт згадується 13 червня 1617 р.¹⁵. Як довго він утримував уряд невідомо.

Відтак 11 березня 1622 р. возний Стефан Драбович свідчив, що 25 лютого того ж року він з шляхтичами Єрим Яскоронським та Мацеєм Гродзіцьким на

---

¹⁰ ЦДІАК України, ф, 25, оп. 1, спр. 95, арк. 278 зв. 282.

¹¹ Там само, спр. 97, арк. 56–57.

¹² Там само, спр. 99, арк. 266–зв. 267.

¹³ Там само, спр. 105, арк. 437 зв.

¹⁴ ЦДІАК України, ф, 25, оп. 1, спр. 103, арк. 217–219.

¹⁵ Там само, спр. 106, арк. 702.

прохання волинського підстоля Криштофа Єловицького ув'язав за 400 золотих у сокільське вйтівство вже знаного нам Станіслава Менцковського і його дружину Софію.¹⁶ Сам К. Єловицький був швагром князя С. Сокольського (одружений з його сестрою Олександрою) і мав те вйтівство у тій же сумі від покійного вйта С. Голинського. Однак уже 25 жовтня 1622 р. возний Матвій Зубковський у Луцькому гроді заявив, що ще 20 вересня того ж року з двома шляхтичами на прохання К. Єловицького і дружини Олександри Сокольської був у домі С. Менцковського, повідомивши його про намір подружжя викупити вйтівство, на що той дав згоду¹⁷.

Дня 7 квітня 1623 р. К. Єловицький з дружиною Олександрою у Луцькому гроді подав для впису лист, датований шостим числом (місяць не вказаний, можливо квітень) 1623 р. про віддачу за 400 золотих у заставу вйтівства сокільському міщанинові Данилові Яцковичу Жиличу. Умови застави здебільшого повторювали попередні, але було кілька новин. Вйтівство заставлялося на три роки і раніше цього терміну власники Сокола не могли його відібрати під загрозою штрафу 400 золотих та відшкодування “шкод під голим словом”. Після викуплення вйтівства відводилося шість тижнів для того, щоб “вибратися” з нього¹⁸. 8 квітня 1623 р. возний Матвій Зубковський ув'язав Д. Жилича у вйтівство¹⁹. Вчасно його викупити у 1626 р. могла зашкодити смерть К. Єловицького, який 21 липня того року згаданий як нещодавно померлий²⁰ і Д. Жилич володів вйтівством далі, а 21 березня 1629 р. перед міським урядом у присутності вйта Федора Борисовича (!) уступив його шляхтичу Станіславові Дембницькому²¹. Як у цю конструкцію вписувався вйт Федір Борисович важко пояснити. Однак уже 9 травня у луцькій гродській книзі, а у випісі з міської книги Сокола за 13 травня 1630 р. вйтом названо Яна Гумінського²². Як довго він утримував цей уряд не знаємо. Остання звістка про сокільське вйтівство належить до 20 листопада 1647 р., коли возний Криштоф Жилич на доручення Геліяша Єловицького ув'язав у вйтівство Федору з Бурська Богушевичеву Запольську та подружжя Стефана і Марину Рибчинських²³.

¹⁶ ЦДІАК України, ф, 25, оп. 1, спр. 126, арк. 320 зв.–321 зв.

¹⁷ Там само, спр. 130, арк. 859–869 зв.

¹⁸ Там само, спр. 133, арк. 327–329.

¹⁹ Там само, спр. 134, арк. 355–355 зв.

²⁰ ЦДІАК України, ф., 25, оп. 1, спр. 145, арк. 447 зв.–448.

²¹ Олексій Вінниченко, “Два документи першої половини XVII ст. до історії волинського містечка Соколь,” *Студії і матеріали з історії Волині. 2012* / ред. В. Собчук. (Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2012), 286–287.

²² ЦДІАК України, ф, 25, оп. 1, спр. 172, арк. 1006–1006 зв.; спр. 173, арк. 773 зв.

²³ Там само, спр. 260, арк. 378–379.

²⁴ Андрій Заяць, “Інститут вйтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст.,” *Центральна і Східна Європа в XV – XVII століттях: питання соціально-економічної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича.* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1998), 106–112; *Його ж. Міське суспільство Волині XVI першої половини XVII ст.* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019), 151–153.

Щодо особи вїта та його значення в управлінні містом, поміж істориками точаться суперечки²⁴, однак, видається, що корінь проблеми взаємовідносин вїта з міською громадою полягав у тому, що громаду репрезентувала особа, не обрана цією громадою. До того ж вїтом зазвичай був шляхтич, який сприймав цей уряд як засіб збагачення, а тому не раз перекладав свої обв'язки на лентвїта. Крім того складність проблеми взаємовідносин *вїт* / *міська громада* полягає у тому, що особливості цих відносин були в кожному окремому місті, тому вивести усереднений образ вїта є складно. Відомо багато прикладів негідної поведінки вїтів, перевищення ними своїх повноважень, неприкрите бажання збагатитися коштом міста, однак знаємо немало прикладів, коли вїти обстоювали міські інтереси, піклувались про окремих міщан тощо.

Сокільські вїти не були винятком. Передовсім бачимо, що практично всі з відомих вїтів отримали цей уряд у заставу. За винятком Дмитра Жилича всі вїти були шляхтичами, і, орієнтуючись на їхні імена та прізвища, можна припустити, що більшість були поляками. Збережені документи свідчать, що сокільські вїти брали участь у судових засіданнях, хоча знаною особою у місті був і лентвїт²⁵. Зокрема вїт Михайло Рудовський засідав у жовтні 1584 р. при розгляді справи про вбивство у місті під час ярмарку рожищського міщанина²⁶ та у січні 1593 р. при розгляді справи про викрадення коня²⁷. Ян Гумінський очолив судове засідання у травні 1630 р., коли розглядалася справа про побиття²⁸. У серпні 1594 р. М. Рудовський, обстоюючи інтереси сокільського міщанина Івана, побитого підданним луцького владики Кирила (Терлецького), позивав його у Луцькому гроді²⁹. Ян Гумінський у травні 1630 р. активно боронив і не видав шляхтичу Станіславові Вольському збіглого до міста його підданого Миска³⁰. У лютому 1584 р. луцький пекар Матис від себе та дружини Маруші скаржився у Луцькому гроді на їхню служанку, міщанку з Сокола, Ганну, яка без їх відома заставила луцькій міщанці Гасці Опанасовій скриньку зі срібними речами, а сама втекла до Сокола. Матис їздив до Сокола і вїт М. Рудовський, захищаючи міщанку, взяв її на поруки, обіцяючи доставити звинувачену Ганну до Луцького гроду на судове засідання, але слова не дотримав³¹.

Маємо відомості, що М. Рудовський провадив якісь підприємницько-фінансові операції. У березні 1592 р. службник Михайла Кензерського Лаврин Ракович у Луцькому гроді “оповедалъ”, що вїт і сокільський єврей Хаїм, названий сокільським орендарем, не віддали вчасно позичені 16 кіп грошів литовських,

---

²⁵ ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 90 зв. (лентвїт Абашко Борисович).

²⁶ Там само, спр. 31, арк. 1127 зв.–1130.

²⁷ Там само, спр. 43, арк. 69 зв. –70 зв.

²⁸ Там само, спр. 173, арк. 773–774 зв.

²⁹ Там само, спр. 45, арк. 995.

³⁰ Там само, спр. 172, арк. 1006–1006 зв.

³¹ Там само, спр. 31, арк. 140.

³² Там само, спр. 40, арк. 292 зв.

потрапили у совитість (подвійний штраф), шкоди та накладу і тепер борг зріс до 40 кіп грошів литовських³². Натомість князь Григорій Друцький Любецький заборгував війтові 35 кіп грошів литовських, які мав віддати в 1591 р., але вчасно цього не зробив, а 1596 р. помер, так і не віддавши боргу. Тепер війт позиває до суду князівських дітей, які теж не поспішали повертати борг, бо справа про їхню заборгованість розглядалася ще в січні 1604 р.³³ У 1595 р. М. Рудовський, з наказу княгині Магдалени Сокольської, двічі з міщанами здійснював грабіжницький наїзд на село Брехів, що належало Павлові Вишинському³⁴. Збереглася інформація про участь М. Рудовського у побитті разом з міщанами шляхтича Лаврина Засця в жовтні 1609 р., в часі перебування його в Соколі³⁵.

Уривчасті дані про сокільських війтів не дають змоги повніше говорити про них, але все ж можемо привідкрити завісу таємничості та бодай пунктиром окреслити їхню діяльність, яка мала непересічне значення у міському самоврядуванні.

REEVES OF THE VOLHYNIAN TOWN OF SOKIL IN THE LATE SIXTEENTH AND EARLY SEVENTEENTH CENTURY

Andrii ZAIATS

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: andrij_zajac@yahoo.com

The article introduces the origin of the urban status of Sokil and the way of its transmission into the possession of the Sokolsky family of princes. The author analyses two privileges granted to Sokil in 1559 and 1605 by its owners, the princes of Sokil, and also the Grand Ducal privilege issued in 1564. The latter used to be previously considered as the beginning of the urban history of Sokil. The granting of Magdeburg Charter influenced the emergence of the reeve government and it became an essential institution in the system of municipal self-government. This is one the reasons why it is extremely important to identify the names of the reeves who played an essential role in the life of the town. People received the office of reeve, in most cases, as a pledge. The author identifies eight names of the reeves in Sokil, as well as the periods of their activity. All of them were mainly nobles by origin and only one of them belonged to burghers. Taking into account their first and second names, the author assumes that most of the reeves were Poles. Most of them were also personally involved in municipal judicature, occasionally transferring this function to landreeves. The available sources allowed to make a research on the financial and entrepreneurial activities of some reeves.

Keywords: Volhynia, Sokil, princes, Magdeburg Law, reeves, burghers.

---

³³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 71, арк. 141 зв.–144 зв.

³⁴ Там само, спр. 48, арк. 396–397.

³⁵ Там само, спр. 86, арк. 173 зв.–175.

REFERENCES

- Aktova knyha, 1577, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyevi (dali – TsDIA Ukrainy u m. Kyevi), fond 25, opys 1, sprava 17. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1584, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 31. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1591–1592, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 40. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1593, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 43. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1594, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 45. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1602, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 66. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1610, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 86. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1610–1612, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 89. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1611, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 90. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1611–1612, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 92. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1613 1614, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 95. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1614, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 97. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1614, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 99. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1616, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 103. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1616, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 105. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1617, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 106. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1618, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 109. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1619, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 111. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1622, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 126. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1622, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 130. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1623, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 133. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1623, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 134. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1625, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 145. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1630, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 172. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1630, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 173. (in Ukrainian).
- Aktova knyha, 1648, TsDIA Ukrainy u m. Kyevi, fond 25, opys 1, sprava 260. (in Ukrainian).
- Litovskaya Metrika, Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov (dali – RGADA), fond 389. opis 1. delo. 38. (in Russian).
- Litovskaya Metrika, RGADA, fond 389. opis 1, delo 204. (in Russian).
- Vinnychenko, Oleksii. “Dva dokumenty pershoi polovyny XVII st. do istorii volynskoho mistechka Sokol,” *Studii i materialy z istorii Volyni*. 2012, red. V. Sobchuk. (Kremenets: Kremenetsko-Pochaiivskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturny i zapovidnyk, 2012), 276–290. (in Ukrainian).
- Zaiats, Andrii. *Urbanizatsiyni protses na Volyni v XVI pershoi polovyny XVII st.*, (Lviv: Dobra sprava, 2003), 206. (in Ukrainian).
- Zaiats, Andrii. “Instytut viitivstva v mistakh Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st.,” *Tsentralna i Skhidna Yevropa v XV – XVII stolittiakh: pytannia sotsialno-ekonomichnoi istorii. Do 100-richchia vid dnia narodzhennia profesora Dmytra Pokhylevycha*. (Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 1998), 106–112. (in Ukrainian).
- Zaiats, Andrii. *Miske suspilstvo Volyni XVI pershoi polovyny XVII st.* (Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2019), 582. (in Ukrainian).

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**CONTEMPORARY HISTORY
OF UKRAINE**

УДК 347.965(477.8-89Гал)“1924”
ORCID ID:0000-0002-8008-7657

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3699>

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ У СПРАВІ ОЛЬГИ БАСАРАБ

Ярослав БАЛАН

Тернопільська національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
катедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
вул. Громницького, 1, Тернопіль, 46027, Україна
e-mail: yaroslav.balan@gmail.com

На основі архівних джерел та історіографії досліджено участь адвокатів Степана Шухевича та Володимира Бачинського щодо обставин смерті Ольги Басараб. З'ясовано окремі деталі, хід подій, пов'язаних із загибеллю О. Басараб, що відбувалися в лютому 1924 р. у Львові. Основна увага зосереджена на аналізі заяв адвокатів щодо кримінальної справи, яку сфабрикувала польська поліція. Визначено проблеми, з якими зіткнулися адвокати, розглядаючи протоколи кримінальної справи.

Ключові слова: Східна Галичина, протокол, в'язниця, адвокат, арешт, Ольга Басараб.

Поразка українського визвольного руху в ході польсько-української війни, долучення її території до складу Другої Речі Посполитої, зумовило загострення стосунків між українцями та поляками. Завдяки високому рівневі національної самосвідомості українства, Східна Галичина стала об'єктом особливої уваги польської влади¹. На початку 1920-х рр. польська поліція проводила ревізії та арешти серед українських студентів Таємного українського університету у Львові. Під час однієї із таких ревізій відбувся арешт, який надалі призвів до смерті Ольги Басараб.

Деталі подій щодо справи О. Басараб в історичній науці висвітлено недостатньо. В українській діаспорній літературі, на основі спогадів безпосередніх учасників, української преси, на проблему справи О. Басараб звертав увагу Зиновій Книш². Цінним джерелом є збірник спогадів про О. Басараб за редакцією Ірени Книш³. Про свою участь та перебіг справи описав у своїх мемуарах Степан Шухевич⁴. У праці Петра Мірчука⁵ події, пов'язані з

¹ Богдан Гудь, *3 історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст.*, (Харків: Акта, 2018), 316.

² Зиновій Книш, *Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року*, (Торонто, 1966), 184.

³ *Незабуття Ольга Басараб. Вибране*, ред. Ірена Книш, (Вінніпег, 1976), 240.

⁴ Степан Шухевич, *Моє життя. Спогади*, (Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1991), 619.

⁵ Петро Мірчук, *Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки*, (Київ: Українська Видавнича Спілка 2007), 1006.

О. Басараб, подано як один із епізодів формування та становлення Української Військової Організації (далі – УВО). Відомою дослідницею життя та діяльності О. Басараб є Ольга Бежук⁶. Однак розгляд обставин участі адвокатів Степана Шухевича та Володимира Бачинського у з'ясуванні смерті О. Басараб оприлюднено практично вперше.

Мета публікації полягає в розкритті обставин участі адвокатів С. Шухевича та В. Бачинського у подіях, пов'язаних із загибеллю О. Басараб, що сталася в лютому 1924 р. у Львові.

Отже, дня 9 лютого 1924 р. при вул. Виспянського 34, у львівському помешканні, де жила Ольга Басараб, представники інформаційного відділу поліції провели обшуки, виявивши значну кількість розвідувальних матеріалів. Зокрема, знайдено детальний план дислокації польської армії, інструкції розвідувального підрозділу УВО, порівняння розвідувальної інформації, зібраної з території Польщі від серпня 1923 р. до лютого 1924 р.⁷

Вилучені матеріали давали право польській поліції припускати, що вони мають справу з УВО. Розвідницю заарештували й почали допитувати, але вона заперечувала свою приналежність до розвідувальної мережі УВО⁸. Після допитів та тортур О. Басараб померла у в'язниці. Поліція цинічно приховала, смерть української патріотки, поховавши її під іншим прізвиськом у спільній могилі на Янівському цвинтарі Львова, і навіть не повідомила родину⁹.

Для преси поліція подала фальшиві дані. Так, польський часопис “*Kurjer Lwowski*” 15 лютого 1924 р. повідомив, що вчинила самогубство 20-ти річна Юлія Баравська у поліційній в'язниці, що міститься при вул. Яховича у Львові¹⁰.

Новину про самогубство невідомої жінки у в'язниці пригадувала одна із сучасників тих подій та добра знайома О. Басараб, Марія Бачинська-Донцова. “Приголомшена страшною звісткою я сиділа мовчки і серце стискалося, бо я знала, що в слідчій тюрмі [...] сиділи дві мої шкільні подруги з Українського дівочого ліцею в Перемишлі: Ольга з Левицьких Басараб і Стефанія Савицька”¹¹.

Інформація із часописів та від знайомих занепокоїла родину О. Басараб. Северин Левицький, брат Ольги, вирушив до дирекції поліції 19 лютого 1924 р., щоб отримати більше відомостей про останні події. Зустрівшись із комісаром поліції, останній повідомив йому, що вночі з 12 на 13 лютого його сестра повісилися на віконних ґратах в'язничної камери¹².

⁶ Ольга Бежук, “Матеріали Ольги Басараб: ще раз про розвідувальну діяльність УВО”, *Вісник Національного університету Львівська політехніка*, No. 584, (2007), 129–133.

⁷ Петро Мірчук, *Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки*, (Київ: Українська Видавнича Спілка 2007), 467.

⁸ Ольга Бежук, “Матеріали Ольги Басараб: ще раз про розвідувальну діяльність УВО”, *Вісник Національного університету Львівська політехніка*, No. 584, (2007), С 132–133.

⁹ *Незабуття Ольга Басараб. Вибране*, ред. Ірена Книш, (Вінніпег, 1976), 32.

¹⁰ “*Samobyjstwo w aresztach polic*”, *Kurjer Lwowski*, 5 lutego, (1924).

¹¹ *Незабуття Ольга Басараб. Вибране*, ред. Ірена Книш, (Вінніпег, 1976), 66–67.

¹² Зиновій Книш, *Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року*, (Торонто, 1966), 138.

Вранці 22 лютого 1924 р. в Окружному кримінальному суді Львова адвокати, спільно із представниками родини загиблої в присутності судді заслухали *судово-медичного експерта* Влодзімежа Серадського, який проводив розтин загиблої. Він зазначив, що під час розтину на тілі виявлено сліди побиття. Після почутого С. Левицький через клопотання адвокатів В. Бачинського та С. Шухевича подали заяву про кримінальне правопорушення. У ній вони вимагали негайної ексгумації тіла покійної та провадження повторного судового розтину, через особистого лікаря покійної Мар'яна Панчишина; додаткового слухання В. Серадського та усіх, хто брав участь при першому розтині тіла; переслухання в'язнів, які перебували 13 і 14 лютого у в'язниці, де померла О. Басараб¹³.

Відтак 23 лютого 1924 р. адвокати подали заяву на: доступ до поліційних актів, щоб дізнатися, хто допитував потерпілу та був при допиті; дізнання вартових та в'язнів, які перебували під час допитів потерпілої, щоб підтвердити факт, чи потерпіла перебувала одна в камері та виключити підозру, що її могли побити в'язні; отримання від дирекції поліції предмету, на якому повісилася О. Басараб; заслуховування свідків, Єви Дибів, яка стверджувала, що у в'язниці є камера для спеціальних допитів, з якої вночі й над ранком перед днем смерті Ольги були чути крики і стогони жінки; огляд в'язничної камери, для підтвердження факту, чи покійна самостійно вчинила самогубство, зважаючи на конструкцію будинку, висоту вікон¹⁴.

Однак суддя не взяв до уваги всі згадані факти, що подали адвокати. На численні усні та письмові прохання до судді Казімежа Ангельського, В. Бачинський та С. Шухевич так і не отримали оригіналів акту справи та протоколу судового розтину тіла загиблої¹⁵.

Під тиском родини, адвокатів та громадськості, суддя К. Ангельський призначив проведення ексгумації тіла на 26 лютого 11 год. дня¹⁶. Зазначеного дня на Янівському цвинтарі зібралася велика кількість людей, переважно молодь. У призначений час прибули адвокати С. Шухевич та В. Бачинський, які отримали право бути при ексгумації. Однак процес провели ще до приїзду адвокатів, а до огляду тіла їх не допустили, позаяк, згідно із ухвалою суду, адвокати мали право бути лише під час ексгумації тіла¹⁷. Так, своїм вчинком польська влада свідомо уникнула присутності адвокатів, щоб забезпечити алібі у процесі ексгумації.

---

¹³ Справа Коваленка Василя, Мельника Андрія, обвинувачених в шпигунстві, Центральний державний історичний архів м. Львів (Далі-ЦДІА України у Львові), ф. 371, оп. 1, спр. 39, арк. 252–253 зв.

¹⁴ Там само, арк. 254–255 зв.

¹⁵ Степан Шухевич, *Моє життя. Спогади*, (Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1991), 324.

¹⁶ “Ексгумація”, *Діло*, 27 лютого, (1924).

¹⁷ Степан Шухевич, *Моє життя. Спогади*, (Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1991), 324.

При огляді тіла були присутні суддя К. Ангельський, прокурор Гіртлер, В. Серадський та лікар-українець М. Панчишин. Стверджено, що тіло О. Басараб було ідентичне з Ю. Баравською, яку поліція доставила до Інституту судової медицини, щоб провести розтин, який проводив В. Серадський¹⁸. М. Панчишин не бачив підстав робити висновки про самогубство і вважав, що нічого стверджувати, ні заперечувати на основі ексгумації не є можливим. Згідно із висновками і постановою Окружного кримінального суду, О. Басараб вчинила самогубство¹⁹.

Отже, попри судові донесення, резонанс справи та ексгумацію тіла, остаточно не вдалося з'ясувати, чи дійсно покійна вчинила самогубство, чи була закатована у в'язниці під час допитів. Старанням адвокатів доведено факт, що польська поліція приховала смерть та вірогідно інсценізувала самогубство. Завдяки адвокатам потерпілої С. Шухевича та В. Бачинського суспільство дізналося про тортури над українськими в'язнями, особливо у політичних справах.

PARTICIPATION OF UKRAINIAN LAWYERS IN THE OLGA BASARAB'S CASE

Yaroslav BALAN

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
1, Hromnytskoho str., 46027, Ternopil, Ukraine
e-mail: yaroslav.balan@gmail.com

Based on archival sources and historiography, the author examines the participation lawyers Stepan Shukhevych and Volodymyr Bachynsky from Lviv in clarifying the circumstances of Olga Basarab's death. The defeat of the Ukrainian liberation movement during the Polish-Ukrainian war caused aggravation of relations between Ukrainians and Poles. In the early 1920s, Polish police conducted audits and arrests among Ukrainian students in Lviv. During one of those audits, there was made an arrest, which later led to the death of O. Basarab in prison.

In the article the author reveals the course of events connected with the death of O. Basarab, which took place in February 1924 in Lviv. At the beginning of February 1924, on 34 Vispyanskoho st., in O. Basarab's apartment, representatives of the police information department conducted searches, finding a significant quantity of intelligence materials. The excluded materials were perceived by the Polish police as a spy agent materials from a secret military organization known as the Ukrainian Military Organization. The detainee was interrogated, but she denied belonging to the spy network. O. Basarab died in prison after interrogation and torture. The police did not inform the family and society about the death of the prisoner.

Lawyers' statements were filed against a criminal case fabricated by Polish police to cover up a cynical death. At the Lviv District Criminal Court, lawyers, together with the victim's family and judges, heard forensic expert Włodzimierz Sieradski, who found traces of the beating on the body of the deceased. After hearing the conclusion, lawyers of V. Bachynsky and S. Shukhevych filed a criminal

---

¹⁸ “Карне донесення”, *Діло*, 29 лютого, (1924).

¹⁹ Ліліана Гентош, *Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів*, (Львів: ВНТЛ-Класика, 2015), 151–152.

offense. In the statement, they demanded the immediate exhumation of the body and a re-autopsy, through the personal doctor of the deceased Marian Panchyshyn; additional hearing of V. Seradsky and all those who was at the first autopsy; interrogation of prisoners who were in the prison on February 13 and 14, where O. Basarab died. Lawyers also applied for access to police records to find out who questioned the victim and was present during the interrogation.

The problems faced by the lawyers during the consideration of the criminal case protocols were identified. The judge did not take into account all the facts mentioned by the lawyers. At numerous oral and written requests to Judge Kazimierz Angelsky by V. Bachynsky and S. Shukhevykh never received the originals files of the case and the protocol of the judicial autopsy of the body of the deceased. But under pressure from family, lawyers and the public, the judge ruled that the body tour was on February 26. Lawyers S. Shukhevykh and V. Bachynsky arrived at the appointed time. However, the exhumation was carried out before the arrival of the lawyers, and they were not allowed to examine the body, because according to the court ruling, the lawyers had the right to be only during the exhumation of the body. By doing so, the Polish authorities avoided the presence of lawyers to provide an alibi during the exhumation process.

Thus, despite the resonance of the case and the exhumation of the body, it was not possible to find out whether the deceased actually committed suicide or was tortured in prison during interrogations. The fact that the Polish police concealed death and probable staging of suicide was proved by the lawyers efforts. Thanks to the hard work of S. Shukhevykh and V. Bachynsky, the torture of Ukrainian prisoners was reported, especially in political cases.

Keywords: Eastern Galicia, protocol, prison, lawyer, arrest, Olga Basarab.

REFERENCES

- “Ekshumatsiia”, *Dilo*, 27 liutoho, (1924). (in Ukrainian)
- “Karne donesennia”, *Dilo*, 29 liutoho, (1924). (in Ukrainian)
- “Samobójstwo w aresztach polic”, *Kurjer Lwowski*, 5 lutego, (1924). (in Polish)
- Bezhuk, Olha. “*Materialy Olhy Basarab: shche raz pro rozviduvalnu diialnist UVO*”, *Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politehnika*, No. 584, (2007), 129–133. (in Ukrainian)
- Hentosh, Liliana. *Mytropolyt Sheptytskyi: 1923–1939. Vyprovuvannia idealiv*, (Lviv: VNTL-Klasyka, 2015), 585. (in Ukrainian)
- Hud, Bohdan. *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraintsi y poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni y u Skhidnii Halychyni v XIX – pershii polovyni XX st.*, (Kharkiv: Akta, 2018), 480. (in Ukrainian)
- Knysh, Irena. *Nezabutnia Olha Basarab. Vybrane*, (Vinnipeh, 1976), 240. (in Ukrainian)
- Knysh, Zynovii. *Vlasnym ruslom. Ukrainska Viiskova Orhanizatsiia vid oseni 1922 do lita 1924 roku*, (Toronto, 1966), 184. (in Ukrainian)
- Mirchuk, Petro. *Narys istorii OUN. 1920–1939 roky*, (Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka 2007), 1006. (in Ukrainian)
- Shukhevykh, Stepan. *Moie zhyttia. Spohady*, (London: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 1991), 619. (in Ukrainian)
- Sprava Kovalenka Vasylia, Melnyka Andriia, obvynuvachenykh v shpyhunstvi, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv m. Lviv, f. 371, op. 1, spr. 39, ark. 252–253 zv. (in Ukrainian)
- Sprava Kovalenka Vasylia, Melnyka Andriia, obvynuvachenykh v shpyhunstvi, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv m. Lviv, f. 371, op. 1, spr. 39, ark. 254–255 zv. (in Ukrainian).

УДК 94(47+57)“1932/1933”:929”19”І. Сталін
ORCID ID: 0000-0003-4535-8279DOI: [http://dx.doi.org/10.30970/
hi.2021.22.3700](http://dx.doi.org/10.30970/hi.2021.22.3700)**“НЕПОІНФОРМОВАНИЙ І НЕПРИЧЕТНИЙ ВОЖДЬ”:
КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОД 1932–1933 рр.
У БІОГРАФІЯХ Й. СТАЛІНА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ**

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: kozyckyj@yahoo.com

Важливою складовою формування офіційної позиції комуністичного режиму СРСР щодо історичного минулого були біографії Й. Сталіна. Першою книгою такого типу стала видана в 1936 р. праця французького письменника Анрі Барбюса, яку, утім, швидко вилучили із відкритого доступу. Натомість, була підготована офіційна “Коротка біографія” Й. Сталіна, перше видання якої з’явилося 1939 р. Закладені в цих двох сталінських життєписах оцінки та концептуальні схеми в загальних рисах були повторені у популярній біографії Йосифа Сталіна авторства Анни Луїзи Стронг.

Основні пропагандистські схеми щодо висвітлення ролі Й. Сталіна у процесах колективізації та спричинення навмисного голоду 1932–1933 рр. залишилися незмінними впродовж усього радянського періоду. Відповідно до них більшовицький очільник не несе особистої відповідальності за масштабні жертви викликані колективізацією та розкуркуленням, а також за навмисно організований голод 1932–1933 рр. Усі автори сталінських життєписів наголошували на безальтернативності проведення колективізації, обстоювали тезу про широку народну підтримку політики розкуркулення, намагалися в різний спосіб заперечити або фальсифікувати факт голоду 1932–1933 рр. Популярним сюжетом сталінських біографій радянського періоду була непоінформованість вищого державного очільника про жертви, що стали наслідком втілення партійних планів комуністичної перебудови сільського господарства.

Ключові слова: Йосиф Сталін, біографістика, колективізація, розкуркулення, Голодомор, пропаганда.

Комуністичний режим СРСР послідовно дотримувався позиції повного заперечення своєї відповідальності за зумисний голод 1932–1933 рр. Офіційна позиція з цього питання була сформульована вже в роки Голодомору й практично не змінювалася, аж до розпаду Радянського Союзу. У аналогічний спосіб більшовицька історіографія та пропаганда замовчували і применшували масштаби жертв, спричинених колективізацією та розкуркуленням.

Дослідження механізмів, які більшовицький режим застосовував щоб приховати та заперечити злочин Голодомору 1932–1933 рр. лише починається¹.

¹ Мирослава Антонович, “Проблема заперечення злочину Голодомору в Україні та інших злочинів геноцидів ХХ–ХХІ століть,” *Наукові записки. Національний університет Києво-Могилянська академія. Серія юридичні науки*, 103, (2010): 21–24.; Володимир В’ятрович, “КГБ

Метою пропонованої статті є проаналізувати як подавали колективізацію та голод 1932–1933 рр. у біографіях Й. Сталіна радянського періоду.

Перша квазібіографія Й. Сталіна була видана в СРСР у грудні 1929 р.² Вона вийшла у вигляді збірки статей вищих партійних та державних лідерів Радянського Союзу (Михайла Калініна, Лазаря Кагановича, Валеріяна Куйбишева, Кліма Ворошилова, Дмитра Мануїльського та ін.), кожна із яких стосувалася певного, чітко окресленого аспекту сталінської біографії: “Сталін і партія”, “Сталін і індустріалізація країни”, “Сталін і Червона армія”, “Сталін як проводир Комінтерну” та ін.³ У цій публікації звертає на себе увагу відсутність статті про роль більшовицького очільника в колективізації. Вочевидь, Й. Сталін уважав недоречним публікувати матеріал про свою роль у процесах колективізації та розкуркулення, які ще не були завершені, але водночас вже призвели до спалаху селянського опору, зокрема в Україні.

Зважаючи на появу в країнах Заходу протягом 1931–1932 рр. аж шести біографій Й. Сталіна⁴, вище партійне керівництво СРСР вирішило підготувати та видати власний варіант життєпису вождя. Написати під радянським контролем сталінський життєпис погодився відомий французький письменник Анрі Барбюс (1873–1935)⁵. Письменник симпатизував більшовикам і отримував гроші від СРСР, тому погодився узгодити остаточний текст рукопису із завідувачем Відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) Олексієм Стецьким (1896–1938) та заступником директора Інституту Маркса – Енгельса – Леніна Іваном Товстухою (1889–1935), який тривалий час працював першим помічником Й. Сталіна⁶. Біографія Й. Сталіна авторства А. Барбюса вийшла французькою

проти правди про Голодомор,” у книзі Володимир В’ятрович, *Історія з грифом секретно. Українське ХХ століття*, (Львів: Часопис, 2013), 580–589.; Ніколас Купенський, “Мова заперечення Голодомору: сліпота, гіпноз, одержимість, фетиш”, *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. Опубліковано 08.02.2019 р. Доступ отримано 28 травня 2021 р. <http://uamoderna.com/md/kupensky-holodomor>

² *И. Сталин. Сборник статей к пятидесятилетию со дня рождения*, (Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1929), 270 с. Невдовзі книгу переклали українською та у скороченому вигляді англійською мовами: *Сталин. Збірник статей до п’ятидесятиріччя з дня народження*, (Харків: Видавництво “Пролетарий”, 1929), 160 с.; *The Life of Stalin: a Symposium*, (London: Modern Books, 1930), 96 p.

³ *Й. Сталин. Збірник статей до п’ятидесятиріччя з дня народження*, 33–40, 41–52, 53–76, 77–88.

⁴ Stephen Graham, *Stalin*. (London: Ernest Benn, 1931), 148 p.; Сергей Дмитриевский, *Сталин*. (Берлин: Стрела, 1931), 338.; Isaak don Levin, J. *Stalin*. (New York: Cosmopolitan Book Corporation, 1931), 421 p.; Iosseb Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie Georgiens*. (Berlin: Verfasser, 1932), 95.; Essad-bey [Leo Nussenbaum], *Stalin*. (Berlin: Kiepenheuer, 1931), 439.; Christian Windecke, *Der rote Zar. Genosse Stalins Weg zur Macht*. (Leipzig: Quelle und Meyer Verlag, 1932), 231.

⁵ Галина Куликова, “Под контролем государства: пребывание в СССР иностранных писателей в 1920–1930-х годах,” *Отечественная история*, (2003), 4: 51.

⁶ Анри Барбюс – Сталину о получении денег для Амстердамского движения. Большая цензура. Документ № 193. Фонд Александра Н. Яковлева. Доступ отримано 28 травня 2021 р. <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1014983>; Анри Барбюс – Мюнценбергу о желании

мовою у лютому 1935 р. в Парижі, а в лютому 1936 р. – російською мовою у Москві⁷.

Описуючи аграрну політику більшовицького режиму кінця 1920-х – початку 1930-х рр. А. Барбюс порівнював її з аналогічною політикою урядів Франції та США, стверджуючи при цьому переваги більшовицької програми перетворення села⁸. Оминаючи питання про масштабні жертви колективізації та розкуркулення, французький письменник усе ж згадував про опір цим процесам, однак винятково коротко та неконкретно: “Опір був серйозний. Він спирався на скажену та відчайдушну боротьбу куркулів”⁹. Водночас, книга містила цікавий фрагмент, який можна потракувати як психологічний акт перенесення звинувачення щодо насилля проти селян із радянського уряду на адміністрацію США. Описуючи негативні наслідки аграрної політики США у роки великої депресії, А. Барбюс твердив, що: “якщо 1932 року влада вигнала із рідних будинків *тільки* (письмівка – А. Б.) 258 000 фермерів, то лише тому, що фермери повставали зі зброєю в руках”¹⁰. Зрозуміло, що про жодні вияви опору більшовицькій політиці колективізації та розкуркулення в радянському селі французький автор не згадував.

Роль Й. Сталіна у проведенні колективізації у книзі А. Барбюса висвітлювалася позитивно, саме він, на думку французького автора, зумів виправити помилки безпосередніх виконавців: “довелося відчувати труднощі, пов’язані із періодом навчання (*ученичества*) в такій гігантській справі. Був момент, коли люди збилися з ноги. Почали поспішати. Але стаття “Запаморочення від успіхів” (стаття ця набула легендарної слави) визначила рубіж та виправила курс корабля”¹¹.

А. Барбюс нічого не згадував про голод 1932–1933 рр., але без сумніву володів інформацією про нього. Це помітно із характерного плутаного пасажу, який він присвятив цьому періоду: “У ході грандіозного соціалістичного наступу в селі матеріальні вигоди колективізації були підтвержені низкою характерних фактів. Відзначимо один із них: відомо, що на Україні велетенські ресурси суспільного господарювання дозволили уникнути великих небезпек, якими загрожувала засуха, так що по цілому Союзу 1934 рік, не зважаючи на несприятливі погодні умови, дав більший урожай, ніж 1933 рік”¹².

написать книгу о Сталине. Большая цензура. Документ № 201. Фонд Александра Н. Яковлева. Доступ отримано 28 травня 2021 р. <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1015018>; Джудит Девлін, “Миф о Сталине: развитие культа,” *Труды Российской Антропологической школы*, 6, (2009): 222.

⁷ Henri Barbusse, *Staline. Un monde nouveau vu a travers un homme*, (Paris: Éditeur Ernest Flammarion, 1935), 320.; Анри Барбюс, *Сталин. Человек через которого раскрывается новый мир*, (Москва: Государственное издательство “Художественная литература”, 1936), 352.

⁸ Анри Барбюс, *Сталин*, 279–280, 288.

⁹ Там само, 282.

¹⁰ Там само, 288.

¹¹ Там само, 282–283.

¹² Анри Барбюс, *Сталин*, 277.

Попри те, що написання сталінської біографії відбувалося під пильним контролем радянської сторони, у книзі А. Барбюса містяться два принципово важливі факти, які прогледіли партійні цензори¹³. Це твердження про те, що урожай 1932 р. був добрий і не міг викликати голоду, а також про збитковість колгоспної форми організації сільського господарства, яка так й не була подолана на момент виходу книги у світ. Про урожай 1932 р. А. Барбюс згадує так: “він [Сталін] нещадно критикує сільських комуністів за те, що вони не зуміли прийняти належних заходів, щоб у 1932 році, коли урожай був хороший, селяни спочатку здали хліб державі й тільки після цього розпочали вигідніший для них продаж хліба на колгоспному ринку”¹⁴. Нерентабельність створених під час колективізації колгоспів А. Барбюс відзначає, покликаючись при цьому на заяву самого Й. Сталіна. Письменник вказував, що більшовицький лідер визнавав нерентабельність колгоспів, але попри те наголошував, що їх розпускати не можна: “На рентабельність не можна дивитися по-гендлярськи (*торгашески*), з точки розу теперішнього моменту”¹⁵.

Біографія Й. Сталіна авторства А. Барбюса швидко застаріла. Внаслідок Московських процесів 1936–1938 рр. зазнали репресій багато чільних більшовиків, через що позитивні згадки про них у книзі французького письменника стали недоречними. Зважаючи на те, що А. Барбюс помер у серпні 1935 р., усього лише через шість місяців після виходу своєї книги у світ, переробити публікацію, усунувши із неї небажані фрагменти, було неможливо. Статус біографії Й. Сталіна, яку написав А. Барбюс, став двозначний: про неї можна було згадувати та навіть на неї покликатися, цитуючи окремі фрагменти, але самі примірники видання переведено із загальних фондів бібліотеки до спецховищ, із яких їх видавали лише найбільш довіреним особам¹⁶.

Протягом перебування при владі Й. Сталіна в СРСР видано лише одну його офіційну біографію. Книжка вийшла двома виданнями – 1939 та 1947 рр. Вихід у світ першого видання офіційної біографії Й. Сталіна, яке підготував колектив працівники Інституту Маркса – Енгельса – Леніна за участю Відділу пропаганди та агітації ЦК ВКП(б), був приурочений до 60-річчя вождя, що припадало на

¹³ Редактори та цензори, які готували книгу до друку ймовірно сильно поспішали, через що допустили низку грубих фактологічних помилок. До прикладу, у книзі міститься невірне твердження про те, за роки громадянської війни Й. Сталін був нагороджений двома орденами Червоного Прапора (Див. Анри Барбюс, *Сталін*, 103). Насправді, за участь у громадянській війні більшовицький лідер отримав лише один такий орден (постанова ВЦВК про нагородження від 27 листопада 1919 р.), а другим орденом Червоного Прапора був нагороджений у лютому 1930 р., “за багаточисельними клопотаннями організацій, загальних зборів робітників, селян і червоноармійців ... за велетенські заслуги на фронті соціалістичного будівництва” (Постанова президії ЦВК СРСР від 13 лютого 1930 р.).

¹⁴ Анри Барбюс, *Сталін*, 283–284.

¹⁵ Там само, 283.

¹⁶ Рой Медведев, *Люди и книги. Что читал Сталин? Писатель и книга в тоталитарном обществе*, (Москва: Права человека, 2004), 136.

грудень 1939 р. Керівником колективу авторів-упорядників цього видання став радянський філософ Георгій Александров (1908–1961), на той момент заступник завідувача Відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) та водночас – директор Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б). Варто відзначити, що у книжці, яка з'явилася друком наприкінці 1939 р.¹⁷, не вказали імен її авторів чи редакторів. “Коротка біографія” вийшла під егідою Інституту Маркса – Енгельса – Леніна, що на той момент мав статус відділу ЦК ВКП(б), а відсутність імен авторів книги, отже, підвищувала її статус до рівня офіційного документа керівних органів більшовицької партії. Друге доповнене видання “Короткої біографії” Й. Сталіна вийшло у світ після Другої світової війни. Активну участь у підготові другого видання своєї офіційної біографії взяв сам Й. Сталін, у верстці якої він особистою рукою зробив майже півтори сотні правок¹⁸. У тій частині книги, що стосувалася колективізації та більшовицької політики на селі кінця 1920-х – початку 1930-х рр., радянський лідер зробив сім стилістичних поправок та додав два більш за обсягом фрагменти про роль жінок у розгортанні колгоспного руху та про радянську торгівлю¹⁹.

Загальний наклад першого та другого видання книги в 1939–1953 рр. склав близько 18 млн. примірників. Вивчення “Короткої біографії” Й. Сталіна оголошено обов’язком усіх комуністів та комсомольців, у березні 1947 р. ЦК ВКП(б) прийняв резолюцію про удосконалення політичної освіти в СРСР, яка містила вказівку якомога ширше пропагувати вивчення офіційної біографії Й. Сталіна серед усіх трудящих. У СРСР створено мережу гуртків з вивчення біографії вождя. У 1953 р. в одній лише Москві членами таких гуртків були понад 250 тисяч осіб²⁰.

Колективізація та боротьба проти куркульства розглядалися у VIII і IX розділах “Короткої біографії” Й. Сталіна. Автори книги доклали значних зусиль, аби одночасно виконати два здавалося б непомітних завдання: з одного боку вказати на визначні особисті заслуги Й. Сталіна у плануванні та проведенні колективізації та розкуркулення, а з іншого – зняти із вождя відповідальність за негативні наслідки цих процесів. Виконуючи це, автори “Короткої біографії” наголошували на колективному характері керівництва, яке нібито існувало в СРСР, розділяючи відповідальність між Й. Сталіном та комуністичною партією, підкреслювали широку народну підтримку процесів колективізації та розкуркулення, яку буцімто виявляло незаможне селянство, відзначали безальтернативність тих рішень, що були запроваджені в життя наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у сфері сільського господарства.

---

¹⁷ *И. В. Сталин. Краткая биография*, (Москва: Объединение государственных книжно-журнальных издательств, 1939), 88 с.

¹⁸ “И. В. Сталин сам о себе. Редакционная правка собственной биографии,” публ. подготов. В. А. Беляков, *Известия ЦК КПСС*, (1990), 9, 113–129.

¹⁹ Там само, 118, 120–121.

²⁰ Девид Бранденбергер, “Составление и публикация официальной биографии вождя – катехизиса сталинизма,” *Вопросы истории*. (1997), 12, 147.

Автори “Короткої біографії” двічі згадали про те, що Й. Сталін “розробив і перетворив у життя практично теорію колективізації сільського господарства” спираючись на “вказівки Леніна”, “кооперативний план Леніна” та інші ленінські передбачення, поділяючи відповідальність між Й. Сталіном та В. Леніним²¹.

Безальтернативність колективізації наголошувалася твердженням, що “дрібні селянські господарства за самою своєю природою були напівнатуральними господарствами, спроможними дати лише мінімум товарного зерна і неспроможними розширити виробництво, застосовувати трактори і машини, підвищити врожайність ... Не підлягало сумніву, що при такому стані зернового господарства армія і міста СРСР повинні були опинитися перед лицем хронічного голоду”²². З точки зору авторів офіційного сталінського життєпису: “Народна нужда вимагала переходу на шлях колективізації”²³.

Наголошуючи на тому, що “державна влада” виступила тільки ініціатором колективізації та “ліквідації куркульства, як найчисленнішого експлуататорського класу”, а самі ці зміни відбувалися “при прямій підтримці знизу з боку мільйонних мас селян, які боролися проти куркульської кабали, за вільне колгоспне життя”, автори “Короткої біографії” намагалися показати, що колективізацію було проведено на вимогу простих селян, які потерпали від експлуатації своїх заможніших сусідів²⁴.

У порушеннях законності та злочинах, учинених під час колективізації та розкуркулення, “Коротка біографія” прямо звинувачувала внутрішньопартійну опозицію, яка в такий спосіб намагалася дискредитувати ВКП(б) й збурити соціальну ситуацію в країні: “Вороги партії всіляко намагалися зірвати взятий партією курс на колективізацію сільського господарства. Ці ворожі намагання виявилися не тільки в прямому виступі проти колективізації з боку правих капітулянтів, але і в “лівацьких” викривленнях партійної лінії, в порушенні встановлених партією темпів колективізації, в порушенні ленінсько-сталінського принципу добровільності в колгоспному будівництві, в головотяпському перескакуванні через артіль до комуні, в примусовому усупільненні житлових будівель, дрібної худоби, домашньої птиці”²⁵.

Зі зрозумілих причин у “Короткій біографії” нічого не згадано про голод 1932–1933 рр. Однак, існують підстави уважати, що автори сталінського життєпису знали і про сам факт голоду, й про масштаби спричинених ним жертв. Засвідчує це неодноразове порівняння колективізації із Жовтневим переворотом 1917 р., що привів до встановлення на частині території колишньої Російської імперії влади більшовиків²⁶. Наполегливе нав’язування таких паралелей має виразний

²¹ *Йосиф Віссаріонович Сталін. Коротка біографія*, 107, 117, 124.

²² Там само, 105–106.

²³ Там само, 107.

²⁴ Там само, 123.

²⁵ Там само, 120.

²⁶ Там само, 107–108, 110, 123.

прихований підтекст – виправдати численні жертви та порушення законности, без яких не може обійтися жоден масштабний суспільний переворот антагоністичного характеру. Іншим доказом приховування правди, можуть слугувати згадки про голод, який нібито чекав СРСР на випадок відмови від колективізації²⁷. Наголошуючи на тому “голоді”, який буцімто загрожував країні і якого нібито вдалося уникнути, влада нав’язувала власний наратив й давала чітко зрозуміти, що саме вона має ексклюзивне право визначати що було, а що не було “голодом”.

Виклад історії колективізації та розкуркулення в офіційній біографії Й. Сталіна містить типові для сталінських праць риторичні форми та прийоми. Найважливіші ідеї з точки зору авторів “Короткої біографії” повторюються у тексті по кілька разів. До прикладу, про “відставання сільського господарства”, яке стало помітне “на період XV з’їзду партії” згадано двічі²⁸, п’ять разів згадується про перехід до політики ліквідації куркульства як класу та ін.²⁹ Опис колективізації у офіційному сталінському життєписі відзначається широким використанням військової лексики та термінології: “маневри класового ворога”, “наступ”, “зайняті позиції”, “переозброєння”, “капітулювати”, “штурм”, “останній оплот”, “мобілізація”, “передовий загін”, “забезпечення фронту резервами”, “фронт класової боротьби”, “закріплення завойованих позицій”, “армія робітничого класу”, “армія робітниць і селянок”, “армія пролетаріату”, “експлуаторські класи були вибиті з своїх виробничих позицій”, “бойова програма колгоспів” та ін.³⁰ Така подача матеріалу покликана створити враження: насилля на селі мало симетричний характер, а сталінський режим мав справу не з беззбройними та неорганізованими селянами, а консолідованим та сильним ворогом, “законною мішенню” державного репресивного апарату.

Отже, в “Короткій біографії” Й. Сталіна були закладені головні ідеологеми, що мали пояснювати офіційну позицію більшовицького режиму щодо колективізації та голоду 1932–1933 рр.: колективізація безальтернативно розв’язувала проблеми відставання аграрного сектору СРСР, її широко підтримували широкі верстви селянства, насилля та порушення законности під час колективізації та розкуркулення почасти були зумовлені опором експлуаторських класів, а почасти – зумисними діями замаскованих ворогів радянської влади, які у такий спосіб мали намір дискредитувати правлячу партію. Й. Сталін не несе особистої відповідальности за усі жертви спричинені колективізацією та розкуркуленням, оскільки всі ухвали приймали колегіально, на основі теорії, яку розробив ще В. Ленін, а вчинені злочини та зловживання були ексцесом виконавців.

---

²⁷ Йосиф Віссаріонович Сталін. *Коротка біографія*, 106.

²⁸ Там само, 104, 105.

²⁹ Там само, 112, 117, 118, 123, 124.

³⁰ Там само, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 122, 128.

Після смерті Й. Сталіна в СРСР не було видано жодної офіційної біографії колишнього лідера країни. Доповідь М. Хрущова, виголошена 25 лютого 1956 р. перед делегатами XX з'їзду КПРС, як влучно відзначив польський дослідник Даріюш Толчик, чітко визначила межі допустимої критики Й. Сталіна, недвозначно давши зрозуміти, за що саме колишнього вождя можна засуджувати, а про що згадувати не можна³¹. У доповіді М. Хрущова XX з'їздові КПРС виразно бракувало оповіді про примусову колективізацію, розкуркулення та голод 1932–1933 рр. Водночас генеральний секретар компартії зробив кілька згадок, які опосередковано виправдовували масштабні злочини сталінізму, здійснені під час цих процесів. Зокрема, М. Хрущов двічі згадав про виняткове значення колгоспів, що забезпечувало перемогу над нацизмом у Другій світовій війні³². Ще одна позитивна оцінка колективізації, щоправда опосередкована, містилася в наріканнях генерального секретаря ЦК КПРС на репресії проти “чесних комуністів, проти тих кадрів партії, які винесли на своїх плечах громадянську війну, перші, найважчі роки індустріалізації та колективізації”³³. Отже, М. Хрущов давав зрозуміти, що участь у колективізації слід оцінювати не як ганьбу та злочин, а як почесну заслугу.

Обережно оминувши масштабні злочини більшовиків, вчинені під час колективізації, М. Хрущов водночас спробував виправдати їх, повторюючи тезу про непоінформованість вищого державного очільника. У доповіді згадувалося, що Й. Сталін нібито зовсім не знав ситуації в селі, ніколи не зустрічався із колгоспниками: “Він країну та сільське господарство вивчав тільки за кінофільмами. А кінофільми прикрашали, залаковували стан справ у сільському господарстві. Колгоспне життя в багатьох кінофільмах показувалося так, що столи вгиналися від великої кількості індиків та гусей. Ймовірно, Сталін думав, що так і є насправді”³⁴. Хоча доповідач не згадував про який саме час йшлося, контекстуально зрозуміло, що М. Хрущов, мабуть таки, мав на увазі вже повоєнний період, оскільки далі оповідав про створення комісії, яка готувала проєкт постанови “Про заходи з подальшого розвитку тваринництва у колгоспах і радгоспах”, що був поданий для затвердження Й. Сталіну в лютому 1953 р.³⁵ У такий спосіб М. Хрущов пропонував слухачам своєї доповіді вже самостійно екстраполювати поведінку Й. Сталіна повоєнного періоду на його аграрну політику 1930-х рр.

Наголошуючи на необізнаності Й. Сталіна в реальній ситуації на селі, М. Хрущов по суті повторював головну тезу “Короткої біографії” – найвище керівництво СРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. не володіло інформацією про реальний перебіг колективізації та розкуркулення. Отже,

³¹ Dariusz Tolczyk, *GULAG w oczach Zachodu*, (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009), 277.

³² Никита Хрущев, “О культе личности и его последствиях (Доклад XX съезду КПСС),” *Известия ЦК КПСС*, (1989), 3: 151.

³³ Там само, 132.

³⁴ Никита Хрущев, “О культе личности и его последствиях”: 160.

комуністичний режим повідомляв тим, хто умів читати між рядками, що масштабні злочини цього періоду були власною ініціативою виконавців, а не навмисною, спланованою та чітко контрольованою кампанією вищого радянського керівництва.

Президія ЦК КПРС 15 червня 1956 р. розглядала питання, в який спосіб потрібно відредувати офіційну біографію Й. Сталіна, яку збиралися перевидати із урахуванням нових оцінок культу особи. До цього засідання підготовлено спеціальну довідку, яка конкретно вказувала на ті частини книги, що необхідно було переробити. До висвітлення у книзі періоду колективізації автори довідки не висловили жодних претензій³⁶. Однак зрештою вище партійне керівництво СРСР ухвалило не перевидати офіційну біографію Й. Сталіна навіть у зміненому вигляді.

Натомість, у 1957 р. в СРСР вийшла книжка американської журналістки Анни Луїзи Стронг (1885–1970) “Ера Сталіна”³⁷. Робота з’явилася невеликим накладом й поширювалася лише серед обмеженого кола партійних та державних чиновників. Авторка багато разів відвідувала СРСР, а також мешкала у Москві протягом тривалих періодів часу. У жовтні 1930 р. журналістка стала першим редактором заснованого з ініціативи Й. Сталіна англомовного видання “Москов дейлі ньюс” (*Moscow Daily News*, пізніше *Moscow News*). Її цивільним чоловіком від 1931 р. був радянський журналіст Йоель Шубін (1890–1942), що спеціалізувався на сільськогосподарській тематиці³⁸.

Книжка А. Л. Стронг була написана у винятково апологетичному тоні. У викладі американки колективізація та розкуркулення стали наслідком реакції бідняків на антиурядову підривну діяльність заможних селян: “Царська Росія експортувала хліб навіть тоді, коли селяни умирали від голоду. Радянські селяни харчувалися краще, але продаж сільськогосподарської продукції на ринках сильно скоротився. Лишки часто потрапляли до рук куркулів, цих дрібних сільських капіталістів, які отримували зерно не лише зі своїх власних полів, але й від селян за млино, оскільки куркулі володіли млинами; вони також давали позики під урожай. Вони вели боротьбу із державою за контроль над виробництвом зерна та залученням на свій бік селян”³⁹. Американська журналістка твердила, що

---

³⁵ Илья Зеленин, *Аграрная политика Н. С. Хрущева и сельское хозяйство*, (Москва: Институт российской истории Российской Академии наук, 2001), 52.

³⁶ Материал для Президиума ЦК КПСС “О биографии И. В. Сталина”. Не ранше 15. 06. 1956 г. Большая цензура. Документ № 473. Фонд Александра Н. Яковлева. Доступ отримано 28 травня 2021 р. <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1016363>

³⁷ Анна Луиза Стронг, *Эра Сталина*, (Москва: Издательство иностранной литературы, 1957), 141 с. Англомовний оригінал вийшов роком раніше в Нью-Йорку: Anna Louise Strong, *The Stalin Era*, (New York: Mainstream Publishers, 1956), 128 р.

³⁸ Julia Mickenberg, *American Girl in Red Russia: Chasing the Soviet Dream*, (Chicago: University of Chicago Press, 2017), 187.

³⁹ Анна Луиза Стронг, *Эра Сталина*, 21.

“Сталін, який складав свої плани із урахуванням того, що діялося серед селян, заявив 27 грудня 1929 р., що прийшов час “знищити куркульство як клас”. Цим він лише санкціонував те, що вже робили бідняки, й, отримавши таку санкцію, біднота стала діяти ще енергійніше. Розповідали про жорстокі заходи, які застосовували проти куркулів: на куркульських будинках розбирали покрівлю, куркулів безладно висилали. Тим часом у гонитві за рекордними показниками організатори змушували селян вступати до колгоспів, погрожуючи у протилежному випадку вислати їх як “куркулів”: вони “усупільнювали” корів, кіз, курей й навіть посуд та білизну. Куркулі надзвичайно перебільшували ці ексцеси й підбурювали селян вбивати й поїдати свою худобу та “йти до колгоспів голими, а так, мовляв, держава буде вас утримувати”. “Чому Сталін не припинив усього цього?” запитувала я в одного приятеля-комуніста. “Хіба у куркуля немає взагалі жодних прав? Відбувається повний безлад”. “Дійсно, анархія” – відповів він. “Це відбувається через розкол партії. Ми, комуністи, несемо за це відповідальність ... Ліві на місцях, не знаючи чим керуватися, роблять те, що видається правильним їм, наймитам та біднякам”⁴⁰. Таким способом А. Л. Стронг намагалася зняти відповідальність із комуністичної партії та більшовицької держави за масштабні жертви періоду колективізації та розкуркулення, повторивши схему, оприлюднену у “Короткій біографії”. Відповідно до логіки викладу американки, масштабні жертви колективізації та розкуркулення були спричинені насамперед “лівим крилом” комуністичної партії та сільською біднотою, яка нібито особливо важко страждала від діяльності куркулів. Натомість, власне державна політика “ліквідація куркулів як класу” у СРСР, за словами А. Л. Стронг, відбувалася суто економічними методами, – шляхом накладання на них “високих податків”⁴¹.

Книга А. Л. Стронг стала першою виданою в СРСР публікацією, в якій обережно згадано про голод 1932–1933 рр. й навіть про версію його штучного характеру. Зрозуміло, що американська комуністка заперечувала рукотворність цього голоду, пропонуючи таке перевернуте пояснення: “Американські коментатори зазвичай кажуть, буцімто колгоспи примусово створені Сталіном; вони навіть твердять, що він навмисно змушував голодувати мільйони селян, для того, щоб вони вступили до колгоспів. Це неправда. Я їздила селами в ті роки й знаю, що відбувалося. Сталін, звичайно, сприяв змінам, які відбувалися й керував ними. Але колективізація пішла настільки швидше, ніж розраховував Сталін, що колгоспам стало не вистачати машин, відчувався брак обліковців та керівного складу. Відсутність досвіду та масовий забій худоби, який спровокували куркулі, а також два неврожайні роки призвели до серйозного браку харчів у 1932 році. Це сталося два роки по тому, коли Сталін нібито здійснював тиск, заставляючи їх вступати у колгоспи”⁴². Немає сумнівів, що таким

⁴⁰ Стронг Анна Луїза, *Ера Сталіна*, 22–23.

⁴¹ Там само, 22.

⁴² Там само.

способом, контекстуально, А. Л. Стронг визнала тожність “навмисного змушування голодувати мільйонів селян” та “серйозного браку харчів у 1932 році”.

У версії американської журналістики події розвивалися так: “У 1931 році урожай був поганий через посуху в п’яти основних зернових районах країни. У 1932 році урожай покращився, але його погано зібрали. Голови колгоспів, не бажаючи признаватися, що справи у них кепські, заявляли, що вони урожай зберуть. Коли Москва похопилася, тоді виявилось, що більша частина зерна опинилася під снігом. Причин цьому було безліч ... Не вистачало ані досвідчених керівників, ані машин. Одинадцять мільйонів працівників пішли із сіл на новостворене промислове виробництво. Відсталість селян, саботаж куркулів, помилки організаторів зіграли свою роль. До січня 1933 року стало зрозуміло, що країні загрожує серйозний брак продуктів, а два роки по тому вона переможно “завоювала пшеницю”. На Пленумі Центрального Комітету Сталін визнав, що партія несе відповідальність за ситуацію, яка склалася. Партія була захоплена зненацька, але коли виявилось становище критичним, швидко було вжито енергійних заходів. Щоб задовольнити щоденні потреби, колгоспи безжально заставили здати державі увесь хліб, який вони заборгували за податком або за машини, незалежно від того, залишився у них хліб для себе самих. “Чи повинні робітники, які дотримали слова й дали вам трактори, помирати від голоду через вашу безгосподарність?” – питали їх. Після цього по всій країні запроваджено нормований розподіл хліба, який був у руках держави. Його видавали в невеликій кількості навіть колгоспам, які провалили збирання врожаю, у формі пайки на час сівби для тих, хто працював. Скрізь по країні була недостача харчів й населення недоїдало. Через це смертність збільшилася. Але брак продовольства рівномірно розподілився по усій країні, й ніде не спостерігалось панічного безладу, який зазвичай асоціюється із словом “голод”⁴³. Підсумовуючи свій виклад, американська журналістка заявляла: “Після багатого урожаю 1933 року радянський народ особливо відчув певність у своїх силах, які зростали”⁴⁴.

Немає жодних сумнівів у тому, що американська журналістка володіла інформацією про справжній перебіг голоду 1932–1933 рр. та його масштаби. А. Л. Стронг на початку 1930 р. відвідувала першу в СРСР машинно-тракторну станцію, що була створена в Степному окрузі Березівського району Одеської області, а у першій половині 1933 р. тогочасну столицю України місто Харків.

Висновки

Усі радянські біографії Й. Сталіна більшою або меншою мірою переслідували мету виправдати більшовицьку політику у аграрному питанні. Радянський диктатор поставав у них непоінформованим та непричетним до масштабних злочинів періоду розкуркулення, колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Ранні

---

⁴³ Стронг Анна Луїза, *Ера Сталіна*, 27.

⁴⁴ Там само, 37.

біографи Й. Сталіна стверджували, що більшовицький очільник буцімто не знав про реальний стан справ у сільському господарстві, відповідно не може нести відповідальності за “перегини” колективізації та розкуркулення. Тим самим утверджувався наратив, який можна було б визначити як оповідь про “злочинну самовпевненість” вождя, що не зміг передбачити трагічних наслідків своєї радикальної політики, але у жодному разі не мав “злочинних намірів”. Розуміючи, що повністю виправдати Й. Сталіна за все вчинене у період колективізації, розкуркулення та голоду 1932–1933 рр. неможливо, більшовицькі пропагандисти у такий спосіб намагалися підмінити реальність вигаданою альтернативою, в якій вина диктатора релятивізувалася та применшувалася.

У всіх радянських біографіях Й. Сталіна послідовно проводилася ідея про безальтернативність колективізації, яка виставляється важливим елементом модернізації та підготовки країни до війни. Неймовірну ціну, яку СРСР довелося заплатити за колективізацію та індустріалізацію, оголошувалася виправданою, бо результат цих процесів нібито був важливішим, – країна отримала потужний індустріальний комплекс та повністю контрольоване колгоспне селянство, які дозволи їй вистояти у протиборстві із нацизмом. Такі оцінки глибоко закорінені в московсько-російській державницькій традиції, де інтереси влади мають абсолютний пріоритет перед правами людини та повагою до людського життя.

“THE UNINFORMED AND NOT IMPLICATED LEADER”: COLLECTIVIZATION AND THE FAMINE OF 1932–1933 IN THE SOVIET BIOGRAPHIES OF JOSEPH STALIN

Andrij KOZYCKYJ

The Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: kozyckyj@yahoo.com

Biographies of J. Stalin were an important component of the official communist propaganda during all history of the USSR. The first edited in USSR biography of J. Stalin was prepared in 1936 by French writer Henri Barbusse. The first edition of an official “Short Biography” of J. Stalin prepared by Soviet authors appeared in 1939. Main conceptual schemes of these two books were repeated in popular biographies of J. Stalin by Anna Louise Strong and Dmitry Volkogonov, published after Second World War. The large influence of official Soviet concepts is also noticeable in the books of Roy Medvedev and Anton Antonov-Ovsienko, formally independent of the communist propaganda apparatus (these two books were published in the USA without permission of Soviet authorities).

The USSR vigorously denied that the Holodomor had occurred. According to the main schemes of Soviet propaganda, J. Stalin did not have information about real problems of collectivization and scale of starvation of people in 1932–1933, as well as was not personally responsible for the large-scale victims of collectivization and the man-made famine Holodomor. All authors of Stalin’s biographies of the Soviet period emphasized the inevitability of collectivization and defended the thesis, that Soviet policy of *dekulakization* had support of a large number of people. All Soviet biographies of J. Stalin in different way deny of falsify the fact of Holodomor 1932–1933.

Keywords: Joseph Stalin, biography, collectivization, *dekulakization*, Holodomor, propaganda.

REFERENCES

- Antonowych, Myroslava. "Problema zapereczennia zloczynu Holodomoru v Ukrajinі ta inshyh zlochyniv genocydiv XX–XXI stolit," *Naukovi zapysky. Nacionalnyj universytet Kyjevo-Mohylianska akademiа. Seria jurydychni nauky*, 103, (2010): 21–24. (in Ukrainian)
- Barbusse, Henri. *Stalin. Cheloviek cherez kotorogo raskryvajetsia novyj mir*. (Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo "Hudorzestviennaja literature", 1936), 352. (In Russian)
- Barbusse, Henri. *Staline. Un monde nouveau vu a travers un homme*. (Paris: Éditeur Ernest Flammarion, 1935), 320. (in French)
- Brandenberger, David. "Sostavlenie i publikacija oficialnoj biografii vorzdia – katehizisa stalinizma," *Voprosy istorii*. (1997), 12, 141–150. (in Russian)
- Devlin, Judith. "Mif o Stalinie: razvitie kulta," *Trudy Rossijskoj Antropologicheskoy shkoly*, 6, (2009): 213–240. (in Russian)
- Dmitrijewskij, Sergej. *Stalin*. (Berlin: Strela, 1931), 338. (in Russian)
- Essad-bey [Nussenbaum, Leo]. *Stalin*. (Berlin: Kiepenheuer, 1931), 439. (in German)
- Graham, Stephen. *Stalin*. (London: Ernest Benn, 1931), 148. (in English)
- Henri Barbusse – Munzbergeru o rzelanii napisat knigu o Stalinie. Bolshaja cenzura. Dokument № 201. Fond Aleksandra N. Jakovlieva. Dostup otrymano: <http://www.alexander-yakovlev.org/fond/issues-doc/1015018>. (in Russian)
- Henri Barbusse – Stalinu o poluchenii dieneg dla Amsterdamskogo dwirzenia. Bolshaja cenzura. Dokument № 193. Fond Aleksandra N. Jakovlieva. Dostup otrymano: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1014983>. (in Russian)
- Iremaschwili. Iosseb. *Stalin und die Tragödie Georgiens*. (Berlin: Verfasser, 1932), 95. (in German)
- Khrushchev, Nikita. "O kultie lichnosti i jeho posledstviyah (Doklad XX sjezdu KPSS)," *Izvestija CK KPSS*, (1989), 3: 128–170. (in Russian)
- Kulikova, Halina. "Pod kontrolen gosudarstva: priebnywanije w SSSR inostrannyh pisatelej v 1920–1930-h godah," *Otiechiestviennaja istoria*, (2003), 4: 43–59. (in Russian)
- Kupensky, Nick. "Mova zaperechennia Holodomoru: slipota, gipnoz, oderrzymist, fetish," *Ukrayina moderna. Mirznarodnyj intelektualnyj chasopys*. Opublikowano 08.02.2019. Dostup otrymano: <http://uamoderna.com/md/kupensky-holodomor> (in Ukrainian)
- Levin, Isaak don. *J. Stalin*. (New York: Cosmopolitan Book Corporation, 1931), 421. (in English)
- Material dla Prezidiuma CK KPSS "O biografii I. V. Stalina". Bolshaja cenzura. Dokument N.473. Fond Aleksandra N. Jakovlieva. Dostup otrymano: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1016363>. (in Russian)
- Medvedev, Roy. *Liudi i knigi. Chto chital Stalin? Pisatel i kniga v totalitarnom obschestvie*. (Moskva: Prava Chielovieka, 2004), 364. (in Russian)
- Mickenberg, Julia. *American Girl in Red Russia: Chasing the Soviet Dream*. (Chicago: University of Chicago Press, 2017), 432. (in English)
- Stalin I. V. Kratkaja biografia*. (Moskva: Objedinienie gosudarstviennykh knirzno-rzurnalnyh izdatelstv, 1939), 88. (in Russian)
- Stalin sam o siebie. Redakcionnaja pravka sobstviennoj biografii, *Izvestija CK KPSS*, (1990), 9, 113–129. (in Russian)
- Stalin Sbornik statiej k piatidesiatiletiju so dnia rorzdenia*, (Moskva–Leningrad: Gosudarstvennoje izdatelstwo, 1929), 270 s. (in Russian)

- Stalin. Zbirnyk stattej do p'iatdesiatyrichchia z dnia narodzhennia*, (Kharkiv: Vydavnytstvo "Proletarij", 1929), 160. (in Ukrainian)
- Strong, Anna Louise. *Era Stalina*. (Moskva: Izdatielstwo inostranoj literatury, 1957), 141. (in Russian)
- Strong, Anna Louise. *The Stalin Era*, (New York: Mainstream Publishers, 1956), 128. (in English)
- The Life of Stalin: a Symposium*, (London: Modern Books, 1930), 96. (in English)
- Tołczyk, Dariusz. *GULAG w oczach Zachodu*, (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2009), 344.
- Viatrovych, Volodymyr. "KGB proty pravdy pro Holodomor", *Istoria z gryfom sekretno. Ukrainske XX stolittia*. (Lviv: Czasopys, 2013), 580–589. (in Ukrainian)
- Windecke, Christian. *Der rote Zar: Genosse Stalins Weg zur Macht*. Leipzig: Quelle und Meyer Verlag, 1932. 231. (in German)
- Zelenin, Iliia. *Agrarnaja politika N. S. Khrushcheva i sielskoje khoziajstvo*. (Moskva: Institut rossijskoj istorii Rossijskoj Akademii Nauk, 2001), 304. (in Russian)
- Iosif Visarionovich Stalin. Korotka biografia. Vydannia druhe, vypr. i dopovn.* (Kyiv: Derrzavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 1950), 226. (in Ukrainian)

УДК 94:[334.73:323.15](438-13/-11)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3701>

ORCID ID: 0000-0003-4969-7702

THE AUTHORITY'S POLICY OF THE INTERWAR POLAND CONCERNING ECONOMICAL INITIATIVES OF THE NATIONAL MINORITIES OF THE SOUTH-EASTERN PROVINCES

Roman MASYK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: roman.masyk@lnu.edu.ua

The Ukrainians predominated in the south-eastern provinces of the interwar Poland (Eastern Galicia) while the Polish there were remarkable for their political and social influences. The majority of the Ukrainian peasants were greatly interested in the agrarian reforms because of the lack of lands. The authorities resolved this problem in the interests of the Polish and it caused the conflicts between these two nations. In the south-eastern provinces Polish cooperation was inferior to the Ukrainian. At that time the cooperation of Ukrainians was the only possibility to realize their economic initiatives. In the Eastern Galicia the Jews were mainly engaged into trade and commerce and as a rule they live in cities and towns. The Polish law limited their economical rights. The Armenians and Germans of the Eastern Galicia were influenced by the Polish economical organizations and the Armenians lost their economical identity, but the Germans organized a lot of their own cooperations different from the others of that type.

Keywords: Eastern Galicia, cooperation, Ukrainians, Polish, Jews, Germans, Armenians.

The south-eastern provinces of the Second Polish Republic (Lviv, Stanislav and Ternopil provinces) are named differently in the historiography. Ukrainian historians called them “Eastern Galicia” and Polish historians named them “Eastern Lesser Poland”. In this publication I'll use the term the “Eastern Galicia”. It means the territories of Stanislav, Ternopil and Eastern part of Lviv provinces of the Second Polish Republic¹. Up to 1927 Industrial and Commercial Chambers were in Lviv and Brody, and after 1927 Industrial-Commercial Chamber was in Lviv².

The majority of the Ukrainians was typical for the Eastern Galicia: 71% – 1849, 63% – 1910, 61% – 1921, 59% – 1931³. The Polish in the Eastern Galicia were

---

¹ О. Дудяк, “Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині ХХ ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1931 рр.)”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, №35–36, (2000): 286.

² Р. Масик, “Промислово-торгова палата у Львові в міжвоєнний період”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, №16, (2015): 208.

³ О. Дудяк, “Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині ХХ ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1931 рр.)”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, № 35–36, (2000): 291–292.

determined by their political and social influence, not by their number⁴. The main reason of the lessening of the Ukrainian population in the Eastern Galicia was the policy of Poland in the Second Polish Republic concerning the native inhabitants. The authorities wanted to assimilate nationalities, to convert them into lawful citizens of the one-national society. The national policy of the Second Polish Republic was caused by social and geopolitical motives. The Poles from overpopulated native Poland were settled to the east, the assimilation of the Ukrainians took place and Polish migrants occupied leading posts in policy, administrative organs, etc.

The majority of the Eastern Galician's population lived in the villages. Mainly they were Ukrainians. Due to the fact that the Ukrainians were the third, after Polish and Jews in the cities, that influenced economic and political situation in Galicia⁵. For example, in Lviv in 1931 the Ukrainians formed only 16, 2% of population. But there were 50, 8% Poles, 31, 9% Jews and 1, 1% other nationalities⁶.

There were few large cities in the Eastern Galicia. And the industry & commerce were highly developed there. Lviv has always been a great center and the largest city. The population of the city had been increasing, it was 207 thousand in 1910, 219 thousand – in 1921, 312 thousand – in 1931, 319 thousand – in 1939. During the interwar period Lviv was the biggest and the most important economical center of the Eastern Galicia. The Industrial-Commercial Chamber worked in Lviv, it was a body of the economical self-management for the whole Eastern Galicia. To show the importance of the Polish industry the Eastern public sale had been regularly organized in Lviv to develop the international trade.

Evidently, because of the lack of lands the agrarian reform was very important for the Ukrainian peasants of the Eastern Galicia. At the same time, there were a lot of large farms belonging to the Poles. At the beginning of the XX-th century the authorities of the Eastern Galicia tried to increase Polish ownership in that region. Poles would be leaders in farming and Ukrainians would remain poor peasants.

During the period of the Austro-Hungary in the Eastern Galicia Poles dominated in the parcelling of the lands. In 1901 a special law was established to give privilege to Poles for buying parcelling lands⁷. In general, during 1880–1910 318589 persons of un-Ukrainian nationality immigrated to the Eastern Galicia⁸. Because of the lack of lands, the Ukrainian peasants had to emigrate to America. According to the official

---

⁴ Б. Гудь, *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття*. (Львів: 2006), 309.

⁵ О. Дудяк, “Львівські підприємці за даними перепису 1931 року: чисельність, етноконфесійна структура, галузь зайнятості”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, №48, (2013): 532.

⁶ І. Васюта, *Галицько-Волинське село між двома світовими війнами*. (Львів: 2010), 25–26.

⁷ Б. Гудь, *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття...*, 311.

⁸ І. Васюта, *Галицько-Волинське село між двома світовими війнами...*, 141.

facts more than 327491 (72,8%) persons left Galicia, but only 122371 (27,2%) persons left the other provinces of Austro-Hungary⁹.

After the World War I, the agrarian problems still existed. The organization of land exploitation of the Second Polish Republic was characterized by great remains of semi-feudal dealings. The problem was that the peasants' landowning had become smaller while the landlords' ones had been preserving¹⁰.

During the interwar period the tension between Polish owners and Ukrainian peasants still remained. The parcelling was used to increase the Polish ownership in the south-eastern provinces. The Polish politics used a slogan: "Land only for Poles". The agrarian reform of 1919 depressed Ukrainian peasants. The parcelling land was controlled by the Polish authorities, which insisted on giving the land only to Poles¹¹.

The land for the Poles was situated in the best regions, for example near Lviv, Drohobych and Boryslav. These lands were rich in different resources, such as oil and coal¹².

Speaking about the agrarian reform it should be noticed that the Polish government could come to an understanding with the Ukrainian peasants, but it was impossible because of political and economic factors. Poland got its independence and both Ukrainian and Poles still remembered the war for Eastern Galicia. That's why the slogan of the Polish politics – Polish land is only for Poles – was really actual¹³.

Besides, different economic factors influenced the policy of parcelling. The central and eastern parts of Galicia were destroyed because of the World War I. The destruction there was really greater than in the Kingdom of Poland or the Eastern Prussia. After the World War I Eastern Galicia had become the central place for the battles between the Ukrainians and the Poles. The military actions caused the increasing collapse of the economy. After the war the economical crisis was in the country, it was mainly food crisis. The peasants, especially Ukrainians refused to provide cities with food. That's why the government had to organize the support in this part of the country. To my mind because of this the policy of the parcelling in this region differed from the other regions of the Second Polish Republic.

By 1920-s the economy of Poland had been stabilized, so it didn't influence the agrarian policy of the government. The slogan "Polish lands only for the Poles" was actual up to the end of the Second Polish Republic. Poland misappropriated large territories of so-called "thrifless lands", settlers were settled there. In the Eastern

---

⁹ Б. Янишин, Б. Молчанов, *Економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорщини (1848–1900)*, в книзі *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*, т. 1, (Київ: 2011), 680.

¹⁰ І. Васюта, *Галицько-Волинське село між двома світовими війнами*. (Львів: 2010), 154.

¹¹ Б. Гудь, *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття...*, 313; В. Шевчук, "Політика "осадництва" у контексті інкорпорації Західної України до складу II Речі Посполитої", *Культура і мистецтво у сучасному світі*, №11, (2010): 208–209.

¹² Ibidem: 316, 321.

¹³ Ibidem: 319.

Galicia up to 1923 the Polish state and Polish migrants had misappropriated 200 ha land objects of area of economic significance. The agricultural problem of the Ukrainian peasants was greatly aggravated because of the state agrarian policy conducted in the interests of Polish landowners and settlers. The overpopulation and pauperization of the poorer peasantry side by side with the privileges of landowners and settlers, shortage of arable lands and lack of lands side by side with great landlords latifundiums had been particularly observed in the Eastern Galicia¹⁴.

The contacts between the Poles and the Ukrainians were tensed. The pacification in 1930 was the culmination of the tensed contacts. In the 1930-s the Ukrainians organized a lot of manifestations against the government's agrarian policy. The Poles didn't want to change their agrarian policy and that caused the conflicts, even military ones, between these nations. Because of the pacification the Ukrainians destroyed landed properties of Polish landlords and settlers. The Ukrainian-Polish confrontation in the Galician village had been kept up to the end of the Second Polish Republic. Ethno-social conflict became stronger and repressive actions of the Polish government couldn't stop it. The Ukrainians couldn't, Polish authorities didn't want to make any progressive steps in the agrarian policy¹⁵. I consider, that in 1940-s it was a main reason for the increasing the confrontation between two nations and it developed in to a real armed confrontation and caused great losses for both nations, even for the civil population.

The villages were overpopulated and the peasants, especially Ukrainians, couldn't realize their economical possibilities. Cooperation, used in the Eastern Galicia, was the only way to solve this problem. Thanks to the cooperation the economical, social and cultural levels of life of the Ukrainians increased.

Like in other European countries in the Eastern Galicia the cooperation appeared in the urban surroundings. It was initiated by the Polish craftsmen. The first Polish cooperative appeared in 1860 ("The Society of mutual help of the Polish middle class craftsmen"). In 1874 the Poles organized "The Union of paying and economical societies in Lviv" (50 credit and 7 commercial and industrial societies; 17175 members). The Jews followed the Poles. In the years of 1870-s – 1880-s there were a lot of Polish and Jewish cooperatives oriented on the urban inhabitants¹⁶.

---

¹⁴ З. Баран, "До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України", *Вісник Львівського університету. Серія історична*, №33, (1998): 146–148; О. Рубльов, *Господарське становище західноукраїнських земель (1918–1939). Західна Україна*, в книзі *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*, т. 1, (Київ: 2011), 275.

¹⁵ З. Баран, "До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України", 148–151; Б. Гудь, *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття*, 326–328.

¹⁶ І. Васюта, *Галицько-Волинське село між двома світовими війнами*, 105; *Історія кооперативного руху*, 215

The Ukrainian cooperation was oriented on the peasantry and its pioneers were not weaver-workers (as for example in England), but lower middle class lawyers, rural priests and other representatives of the intelligence. The cooperation for peasants was a defense from exploitation, poverty and downfall. The advantages of the cooperative credits and sales were used mainly by rich landowners. For the Ukrainian rural entrepreneurs the cooperation became not only the institution of guaranty of their farms' profitableness, but also the instrument of struggle against strong competitors of another nationalities¹⁷.

The law adopted in 1873 promoted the development of the Ukrainian cooperation in Austro-Hungary. Next year the models of cooperative statutes were published in Lviv by the society "Prosvita". So the Ukrainian cooperation began developing in Eastern Galicia¹⁸.

The Ukrainian Credit Cooperation appeared in 1860–1880-s. The idea of self-defense of the working people had become greatly supported. Different communal and church "pay-offices" and credit cooperatives due to forms were organized. For example, the bank "Dnister" was formed on the expense of the Dnister Society of the mutual securing (1895)¹⁹.

During the last decades of the XIX-th century the organizations of the Ukrainian cooperatives in Galicia appeared. The first national cooperative "National Commerce" was organized in 1883. In 1903 the first Regional revisionary union plannaly began to build up the net of Ukrainian cooperation²⁰.

In the Second Polish Republic the Ukrainian cooperation was highly developed. It was more popular than Polish one in the Eastern Galicia. Polish jurisprudence ensured the importance of the Ukrainian cooperation. In October of 1920 a very liberal law about cooperation was adopted. Afterwards new possibilities of the national cooperative movement had been discussed by the Ukrainian public organizations. First of all, they decided to organize the universal cooperative in every village to increase the economic activity, to inspect the pre-war cooperatives²¹.

In June 1921 the first congress of the Ukrainian cooperatives took place in Lviv. The most important directions for the rebuilding of the Ukrainian cooperation had been discussed there²². After the financial stabilization in the Second Polish Republic

---

¹⁷ І. Васюта, *Галицько-Волинське село між двома світовими війнами*, 105; *Історія споживчої кооперації України*, 107

¹⁸ *Історія кооперативного руху*, 216, *Історія споживчої кооперації України*, 106.

¹⁹ Б. Янишин, Б. Молчанов, *Економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорщини (1848–1900)...*, 687.

²⁰ *Історія кооперативного руху*, 219–221, 239.

²¹ Ibid, 297–298; О. Рубльов, *Господарське становище західноукраїнських земель (1918–1939). Західна Україна*, в книзі *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*, т. 1, (Київ: 2011), 280–281.

²² *Історія кооперативного руху*, 298.

the Ukrainian cooperation greatly increased and during the interwar period the Ukrainian cooperation could compete with the strong firms of the Second Polish Republic²³.

Till 1930 the central authorities of Poland didn't prevent the initiatives of the Ukrainian cooperatives and the Ukrainian cooperatives of different types were able to increase. However, the Ukrainians inhabitants of large cities worked in the Polish economical organizations. But we can see that in the villages and small towns Jews and Poles were very often involved into the Ukrainian cooperatives. That's why the importance of the Polish cooperation decreased during the interwar period.

The greatest number of the cooperatives was in the Western Ukraine in Poland. In the Western Ukrainian village, the cabala of money-lenders and commercial agents was greatly extended, that's why the peasants tried to cheapen the credit and goods exchange between the village and the city. Due to these facts the credit and agricultural-consumers' cooperation was highly developed²⁴.

At that time there were a lot of problems between the cooperation and self-management bodies and Polish firms. They competed for the commercial sales. In 1926 the cooperative "Pratsia" in Ranevychi Drohobych district resolved to build their own building (for a shop). For a long time, district didn't allow to use the land for this purpose. Only after the province authorities' interference the plans of the cooperative "Pratsia" were realized²⁵.

In 1931 some village authorities in Sokal district didn't allow cooperative shops to be open till 9 p. m., though it was mentioned in the law. Everything was decided positively after the interference of the province authorities²⁶.

In the same year (1931) the eggs export was very important for the Eastern Galicia, but the Industrial-Commercial Chamber pointed out that the Ukrainian and Polish firms competed against each other. In many regions the Ukrainians had shops, they bought eggs from the peasants and then sold them to the Ukrainian export storehouses. This scheme enrooted deeply, so the private exporters financed even the eggs purchase from the Ukrainian cooperatives paying them in advance. The previous source for exporting eggs was goods purchased from producers by specially organized buyer ups and buying goods from concrete agricultural cooperatives. The Ukrainians insisted on buying goods from district cooperative unions, especially in the regions where their storehouses were located (Ternopil, Borshchiv etc.). Practically the Ukrainians could be economically consolidated. 40% exported eggs would belong to them²⁷.

In the years of 1920–1930 the Eastern Galicia was under influence of the economical crisis and the Polish repression of the Ukrainian cooperation. The Ukrainian

---

²³ *Історія кооперативного руху*, 299.

²⁴ І. Васюта, *Галицько-Волинське село між двома світовими війнами*, 117.

²⁵ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 1, оп. 3, спр. 343, арк. 1–19.

²⁶ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 1, оп. 25, спр. 1171, арк. 55–56.

²⁷ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 1, оп. 18, спр. 1924, арк. 2–3.

cooperation struggled against the intentions of the Polish authorities to nationalize²⁸. Due to the fact the Ukrainian cooperatives had been properly organized and famous in Europe, they lost nearly nothing, in spite of the actions of the Polish authorities.

But under the slogan of the pacification the police and horse divisions devastated the Ukrainian cooperatives. These actions could be stopped only thanks to the interference of the international organizations. The leaders of the Ukrainian cooperation presented the information about the destruction of the cooperatives to the International Cooperative Union. At the meeting of the Polish cooperators' society in Warsaw O. Lutskij pointed out the facts of "pacification" and statistical information concerning the destruction of the cooperatives. In 1930 during the Polish repression the half of the Ukrainian cooperatives' storehouses were destroyed. The Polish Bank forbade to take bills from the Ukrainian cooperatives²⁹ but the cooperation began to rebuild thanks to the discipline and public solidarity.

After the pacification and the economical crisis, the Polish cooperation had great losses and the Ukrainian cooperation increased. It took place in spite of the fact that in 1934 a new cooperative law was adopted in Poland. According to this law the minister of finances had a right to influence the forming of the organization and the amount of the revisionary union's activities. These laws were very dangerous because they normed the national character of the cooperative unions by changing them only by the territorial principle. New regional and state incorporations should be created instead of national cooperative unions. The influence and the domination of the state nation could be ensured. But the Ukrainian cooperation had been well-organized and it continued to develop. Only in 1934 238 new cooperatives appeared in Galicia. The membership of the cooperatives increased too. In 1935 there were 536508 members, and in 1936 – 587 thousand members, in 1939 – 709 thousand members. At that time 50% of population of Galicia were involved into cooperative activities³⁰.

The Ukrainians were really kept down. Though they took part in the economical self-management (industrial-commercial, manufactural and agricultural chambers) their nationality was an obstacle in the way of career. If to speak about the location of the post-departments the state authorities payed a great attention to the number of the Poles inhabited in the region.

One more problem should be considered here. Speaking about the economical history of the Second Polish Republic Ukrainian historians speculated about the understanding of Poland A and Poland B. In general, this economical partition of the country was very negative. The boundary of Poland A and Poland B were really moved to the East: Poland A – the territory inhabited by the Poles; Poland B – the

---

²⁸ І. Васюта, *Галицько-Волинське село між двома світовими війнами*, 104; *Історія кооперативного руху*, 302, 305

²⁹ *Історія кооперативного руху*, 306

³⁰ *Ibidem*, 306–307

territory inhabited the Ukrainian and Byelorussians³¹. To my mind it is not correct. To confirm this, you should take into the consideration the economical plans of the Polish government of Eugeniusz Kwiatkowski in the second part of the 1930-s. They wanted to increase the industrial development of the agricultural regions and equate the country's economical structure. Because of the World War II their plans failed and the Eastern Galicia remained an agricultural region.

The Jews of the Eastern Galicia were mainly sellers and manufacturers. They lived in cities and towns and during the interwar period the Jews of Eastern Galicia dealt in different spheres, they acted as a go-between the village and the city, agricultural and industrial products. The Jews were engaged into different trades, such as tavern-keeping, barber's shopping etc. During the interwar period the Jews' social structure didn't change. Only 5,7% in 1921 were busy in the agriculture, the rest of them were in commercial and industrial branches³².

The Jews were considered to be only sellers or usurers and they were greatly kept down by the authorities. It should be noticed that Ukrainians and Poles were partners in the struggle against the Jews. A lot of Jews lost their living sources because of veto on the street trade. The laws of the Second Polish Republic about the time work of the shops decreased the economical positions of the Jews. They were not allowed to work on Sundays, so they lost one day more because they never worked on Saturdays due to their religious views. All requests and attempts of the Jews to change the law, even partly, failed. The Poles and the Ukrainians wanted to delate their economical; competitor – the Jews³³. It was really disloyal competition.

The Germans and the Armenians should be mentioned among the national minorities of the Eastern Galicia. During the interwar period the Armenians had been greatly polonized and their national peculiarities were lost (if to speak about economics).

The historian Petro Siredzuk believes that nearly 50 thousand Germans lived in the Eastern Galicia. Official census shows another less results: 1921 – 30209, 1931 – 31561. Before the World War II there were 42842 Germans³⁴.

The German-peasants in Eastern Galicia were poorer than those in Poznan' and Pomorsk provinces³⁵. German settlers saved their economical originality. For example, their own agricultural associations worked perfectly and those ones led by the Poles declined³⁶.

---

³¹ О. Рубльов, *Господарське становище західноукраїнських земель (1918–1939)*. *Західна Україна...*, 275.

³² П. Чорній, “Соціальне становище єврейської етнічної групи української Галичини в міжвоєнний період (1919–1939)”, *Народознавчі зошити*, №1–2, (2008): 28–39.

³³ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 1, оп. 18, спр. 2346, арк. 33–33 зв.

³⁴ П. Сіреджук, *Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20-30-і роки XX ст.)*. (Тернопіль: 2008), 88, 93, 100.

³⁵ *Ibidem*, 165.

³⁶ *Ibidem*, 180.

The Germans of the Eastern Galicia were busy with animal feeding and they organized a lot of communities for horses' feeding. Horse breeding was well-developed in Eastern Galicia. The horses of colonists differed not only by the race but the perfect care. Also Germans cultivated pigs, they were engaged into milk trade. In the Eastern Galicia there were a lot of German communities specialized on hunting³⁷.

Besides, the Germans organized their national and financial cooperatives. In the 1925 there were 48 German cooperatives 1926 – 49, 1928 – 48, 1930 – 55, 1932 – 64, 1933 – 68, 1937 – 63. In 1930 to widen the results of the technical progress the society “German agriculture” was organized in Lviv. The German cooperation collaborated with the Polish cooperatives³⁸.

In conclusion I'd like to say that the policy of the Second Polish Republic concerning national minorities caused the continuation of the struggle between the Poles and the Ukrainians after the state's fall. The Polish government didn't confess its responsibility for the tragic pages in the Ukrainian-Polish history. First of all it was caused by the unsolved agrarian problems and attempting to increase the Polish-ethnic element in the Eastern Galicia. The confrontation between the Ukrainians and Poles became stronger. At the same time, other nationalities either lost their peculiarities in the economical sphere (Armenians), or depended fully on the Polish economical organizations (Jews, Germans).

ПОЛІТИКА ВЛАДИ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ ЩОДО ГОСПОДАРСЬКИХ ІНІЦІАТИВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДЕННО-СХІДНИХ ВОЄВОДСТВ

Роман МАСИК

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: roman.masyk@lnu.edu.ua

У південно-східних воєводствах міжвоєнної Польщі (Східній Галичині) переважали українці. Поляків тут вирізняло не їх число, а політичні й суспільні впливи. Українське населення переважало у селах Східної Галичини. Для більшості селян-українців, яким бракувало землі, найважливішою була справа земельної реформи. Влада її вирішувала на користь поляків, що спричинило до багатьох конфліктів між двома народами. У південно-східних воєводствах польська кооперація поступалася українській. В той час для українців кооперація була чи не єдиною можливістю реалізувати свої господарські ініціативи. Євреї у Східній Галичині здебільшого займалися торгівлею й ремеслом. Вони переважно мешкали в містах і містечках. Польське право обмежувало їх господарські можливості (наприклад законодавство про час праці в промисловості і торгівлі). Вірмени і німці, що мешкали в Східній Галичині, перебували під впливом польських господарських

---

³⁷ П. Сіреджук, *Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20-30-і роки XX ст.)*, 181–202.

³⁸ Ibidem, 222–233.

організацій. Вірмени втратили свою господарську ідентичність, натомість німці організували чимало своїх кооперативів, які відрізнялися від інших організацій такого типу.

Ключові слова: Східна Галичина, кооперація, українці, поляки, євреї, німці, вірмени.

REFERENCES

- Baran, Z. “Do pytannia pro ahrarnu polityku uriadiv mizhvoiennoi Polshchi stosovno Zakhidnoi Ukrainy”, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, № 33, (1998): 146–153. (in Ukrainian)
- Chornii, P. “Sotsialne stanovyshche yevreiskoi etnichnoi hrupy ukrainskoi Halychyny v mizhvoiennyi period (1919–1939)”, *Narodoznavchi zoshyty*, № 1–2, (2008): 28–39. (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv Lvivskoyi oblasti (DALO), f. 1, op. 18, spr. 1924. (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv Lvivskoyi oblasti (DALO), f. 1, op. 18, spr. 2346. (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv Lvivskoyi oblasti (DALO), f. 1, op. 25, spr. 1171. (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv Lvivskoyi oblasti (DALO), f. 1, op. 3, spr. 343. (in Ukrainian)
- Dudiak, O. “Dynamika chyselnosti polskoho naseleennia Skhidnoi Halychyny v pershii tretyni XX st. (za materialamy perepysiv 1910, 1921 i 1931 rr.)”, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, № 35–36, (2000): 286–295. (in Ukrainian)
- Dudiak, O. “Lvivski pidpriemtsi za danymy perepysu 1931 roku: chyselnist, etnokonfesiina struktura, haluz zainiatosti”, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, № 48, (2013): 521–534. (in Ukrainian)
- Hud, B. *Zahybel Arkadii. Etnosotsialni aspekty ukrainsko-polskykh konfliktiv XIX – pershoi polovyny XX stolittia*. Lviv: 2006. (in Ukrainian)
- Istoriia kooperatyvnoho rukhu*. Lviv: 1995. (in Ukrainian)
- Istoriia spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy*. Lviv: 1996. (in Ukrainian)
- Masyk, R. “Promyslovo-torhova palata u Lvovi v mizhvoiennyi period”, *Naukovi zoshyty istorichnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, № 16, (2015): 206–220. (in Ukrainian)
- Rublov, O. Hospodarske stanovyshche zakhidnoukrainskykh zemel (1918–1939). Zakhidna Ukraina, in book *Ekonomichna istoriia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh*, t. 1, (Kyiv: 2011), 274–289. (in Ukrainian)
- Shevchuk, V. “Polityka “osadnytstva” u konteksti inkorporatsii Zakhidnoi Ukrainy do skladu II Rechii Pospolytoi”, *Kultura i mystetstvo u suchasnomu sviti*, № 11, (2010): 207–212. (in Ukrainian)
- Siredzhuk, P. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche i kulturne zhyttia nimetskoj menshyny Skhidnoi Halychyny (20-30-i roky XX st.)*. (Ternopil: 2008). (in Ukrainian)
- Vasiuta, I. *Halytsko-Volynske selo mizh dvoma svitovymy viinamy*. (Lviv: 2010). (in Ukrainian)
- Yanyshyn, B., Molchanov, B. Ekonomichnyi rozvytok ukrainskykh zemel u skladi Avstro-Uhorshchyny (1848–1900), in book *Ekonomichna istoriia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh*, t. 1, (Kyiv: 2011), 653–685. (in Ukrainian)

УДК 94(477)“1930/1941”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3702>

ORCID ID: 0000-0002-5801-6131

ORCID ID: 0000-0003-0562-0666

ПІДГОТОВА СУСПІЛЬСТВА УРСР ДО УЧАСТИ У МОЖЛИВОМУ ВОЄННОМУ КОНФЛІКТІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Костянтин НІКІТЕНКО

Львівська національна академія мистецтв
кафедра менеджменту мистецтв
вул. Кубійовича, 38, Львів, 79011, Україна
e-mail: nickn@i.ua

Олександр БУТ

Донецький національний університет імені Василя Стуса
кафедра історії України та спеціальних галузей історичної науки
вул. Грушевського, 2, Вінниця, 21050, Україна
e-mail: hist.fcl@donnu.edu.ua

Студія присвячена аналізу особливостей підготовки суспільства в УРСР до можливого воєнного конфлікту. Проаналізовано вплив тоталітарних сталінських методів пропаганди, які сформувалися у міжвоєнний період, на обороноздатність країни. Досліджено, як у мирні роки передвоєнних п'ятирічок мешканці УРСР готувалися до умовного конфлікту. Насамперед акцентовано на готуванні цивільної людності, працівників галузей мирних й далеких від військової справи: службовців, економістів, колгоспників, студентів і школярів тощо.

Ключові слова: пропаганда, тоталітаризм, обороноздатність, милітаризація, мобілізація, світова війна, Червона армія.

Ступінь готовності країни до війни складається з багатьох факторів. Поряд з суто військовими (кількість бійців регулярної армії, забезпеченість зброєю, її технічні характеристики тощо), не менш важливим є й загальна державна воєнна доктрина, яка, крім іншого, безпосередньо впливає на підготовку населення до зустрічі з можливим ворогом. Радянська пропаганда невпинно експлуатувала тезу про неминучість війни з “ворожим” капіталістичним оточенням, формувала в суспільстві образ ворога, на діяльність якого можна було б списати всі “тимчасові” негаразди, а також постійний акцент на небезпеці збройного конфлікту давав змогу виправдати карально-репресивні заходи.

Саме в умовах перших п'ятирічок, коли нереально завищені плани індустріалізації виснажили економіку країни, на дефіцит перетворилися навіть товари першої потреби, знов була запроваджена карткова система постачання, пропаганда неминучої війни з “ворожим” капіталістичним світом набула гіпертрофованих форм. Подібна політика дозволяла радянській верхівці докорінно змінити акценти, щоб вирішувати проблеми забезпечення людності. Рефрен

“аби тільки війни не було” став дуже вигідним для керівництва держави, дозволив виправдовувати себе та ігнорувати людські потреби.

Дослідники С. Кульчицький, В. Литвин, О. Реєнт, І. Коляда та ін.¹ присвятили свої праці аналізу соціально-політичної ситуації в Україні в умовах міжвоєнного періоду. Втім, попри значну історіографічну базу певні аспекти підготовки людности УРСР до можливої війни потребують детальніших студій.

Мета статті – дослідити вплив радянської “класової” пропаганди на обороноздатність країни.

Завдання – проаналізувати загальні тенденції і характерні особливості організації підготовки населення УРСР до можливого воєнного конфлікту напередодні Другої світової війни.

У 1930-х роках проведено величезну роботу з громадянами з проблем підготовки до дій в умовах воєнного стану. Цей вишкіл в обов’язковому порядку проводили на всіх без винятку заводах і фабриках, у всіх радянських установах.

Розглянемо, як у мирні роки передвоєнних п’ятирічок жителі країни готувалися до умовного конфлікту. Насамперед акцентуємо увагу не на професійному вишколі військовиків – солдат і офіцерів. На нашу думку, досить показовим і характерним може стати аналіз досвіду у цьому напрямку цивільних громадян, працівників галузей мирних й надзвичайно далеких від військової справи – робітників, службовців, колгоспників, студентів і школярів. Адже з початком війни саме рівень вишколу цивільного населення, яке прикликають до армії в рамках мобілізаційних заходів, перетворюється на один з вирішальних факторів. Одне діло – коли поповнення зовсім непридатне до військової справи: фізична виправка слабка, зброї в очі не бачило, військової дисципліни не розуміє, і зовсім інше – коли на допомогу професійним солдатам приходять навчений резерв.

На XI з’їзді КП(б)У (червень 1930 р.) підкреслено: “Небезпека війни капіталістичних країн проти СРСР, внаслідок зростання суперечностей капіталістичної стабілізації, піднесення революційної хвилі і вирішальних успіхів у справі будівництва соціалізму в СРСР, насунулася ще ближче, стала більш безпосередньою, як це показує вся низка останніх виступів капіталістичного світу проти СРСР”². Така загроза потребувала відповідного реагування: “Поряд із цим партія наполегливо працювала над зміцненням господарської могутности

¹ Станіслав Кульчицький, *УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії* (Київ: Вид-во НАН України, 1995); Його ж, *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.)* (Київ: Основи, 1996); Його ж, *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)* (Київ: Альтернативи, 1999); Володимир Литвин, *Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.)* (Київ: Альтернативи, 2003); Олександр Реєнт і Ігор Коляда, *Україна між світовими війнами (1914–1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії*. (Київ: Школа, 2004) та ін.

² *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т.1 (1918–1941)*. (Київ: Політвидав України, 1976), 646.

СРСР, над забезпеченням незалежності Радянського Союзу від капіталістичного світу, над посиленням Червоної Армії і підвищенням обороноздатності СРСР. Ця робота повинна й далі ще більше зміцнити реальну силу Радянського Союзу в його боротьбі проти капіталістичного оточення, проти всякої спроби капіталістичного світу захитати міць країни, де будується соціалізм, батьківщини міжнародного пролетаріату”³.

Отже, проблема зміцнення обороноздатності країни була однією з найважливіших. Мілітаризація економіки, щорічне збільшення видатків на мілітаризацію зумовили насамперед перебудову взаємозв’язків із банківським сектором країни. Адже неможливо переоцінити важливість безперервної роботи фінансового механізму в умовах воєнного часу. Параліч банківської системи унеможливить фінансування потреб і армії, і запілля. Саме тому, кожна банківська установа в УСРР отримала свій мобілізаційний план на випадок початку воєнних дій. У подібних планах чітко були прописані мобілізаційні заходи: графіки роботи центральних банків та їх філій, чергування службовців, відкриття додаткових спеціальних кас і розрахункових рахунків, щоб фінансувати оборонні роботи, виплачувати належні кошти призваним до Червоної армії тощо.

Приміром, Херсонський Держбанк отримав з окрфінвідділу на випадок збройного конфлікту розклад розрахунків із клієнтурою, розписаний буквально по хвилинах. Від 9.00 до 11.20 належало видати гроші касам здороввідділу; від 11.20 до 15.00 заплановано обслуговувати освітні установи; від 15.00 до 15.30 – підприємства комунального відділу тощо. Всі розрахунки, пов’язані з мобілізаційними заходами, повинні були проводитись щоденно від 9.00 до 22.00 поза всіма чергами⁴.

Банківське керівництво реагувало швидко на всі партійні вимоги. Потреби оборонної промисловости були пріоритетні. Обіжник Всеукраїнської контори Держбанку, розісланий філіям влітку 1933 р., акцентував на тому, що “робота з обслуговування військової промисловости вимагає особливої чіткості та швидкості виконання”⁵. Всі фінансові операції військової промисловости були під особливим наглядом і контролем. Всеукраїнська контора Держбанку вимагала на перше число кожного місяця на адресу правління банку надсилати звіт щодо залишків коштів на рахунках підприємств військової промисловости. По-військовому чітко забезпечили виконання отриманих вказівок банківські відділення Києва, Дніпропетровська, Шостки. Щоб провести повний облік усіх

---

³ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т.1 (1918–1941)*, 647.

⁴ Директивы Всеукраинской конторы Госбанка СССР о составлении мобплана и эвакуплана, 4 січня 1928 р. – 28 грудня 1930 р., Державний архів Херсонської області, ф. Р-425, оп. 1, спр. 20, арк. 59.

⁵ Секретная переписка с Всеукраинской конторой Госбанка, 15 січня – 31 грудня 1933 р., Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-1985, оп. 2, спр. 2, арк. 85.

філій, які обслуговують підприємства військової промисловости, при Всеукраїнській конторі Держбанку складено таємні списки⁶.

На випадок будь-яких ускладнень з фінансуванням оборонних підприємств банківське керівництво реагувало миттєво. Так, коли Очаківське відділення Держбанку допустило заборгованість по зарплатні до 80 тис. крб по військовому урядництву, винних покарали негайно. “Військові частини й установи повинні забезпечуватися грошовими коштами першочергово” – підкреслено в наказі Всеукраїнської контори Держбанку⁷.

Питання обороноздатности країни перебувало під постійним контролем партійно-державного керівництва. Перевірки готовости, тренувальні умовні мобілізації відбувалися регулярно, за їх результатами згодом коригували мобілізаційні плани. Так, наприкінці 1933 р. проведено тренувальну мобілізацію відділень Державного банку на Миколаївщині: інформовано працівників, встановлено надзвичайний режим охорони. З певними обмеженнями виконано такі заходи: організація і відкриття спеціальних кас з оплати мобілізаційних чеків для підприємств, а також для розрахунків із мобілізованими до Червоної армії. Деякі заходи під час подібних навчань виконували лише умовно: виплату реальних грошей по мобілізаційних чеках, звісно, не проводили, зроблено тільки відповідні записи у спеціальній касі тощо⁸. Подібні перевірки готовости банківських відділень до можливого конфлікту в передвоєнних п’ятирічках проводили в республіці регулярно.

В умовах “ворожого оточення” проводили відповідну роботу з кадрами. Для прикладу: службовцям Харківщини на початку 1930-х р. організували лекції на теми хімоборони в умовах сучасної війни⁹. Лекції, мобілізаційні навчання, різноманітні курси, на яких вчили надавати першу медичну допомогу, перев’язувати поранених, користуватися протигазами, ховатися у бомбосховища тощо. Обов’язкові політінформації про міжнародну ситуацію та регулярний аналіз боротьби з “ворогами” всередині країни з кожним роком охоплювали дедалі більше робітників і службовців.

Науковці та студенти, селяни і фінансисти, шахтарі та металурги слухали лекції з хімоборони, підвищували свій професійний рівень за допомогою видань, призначених для навчання командирів Червоної армії. Так, у 1933 р. штаб Українського Військового Округу повідомив спецсектор Всеукраїнської контори Держбанку щодо випуску нового журналу “Оборона и мобилизация”. На що

⁶ Секретная переписка с Всеукраинской конторой Госбанка, 15 січня – 31 грудня 1933 р., ДАОО, ф. Р-1985, оп. 2, спр. 2, арк. 85.

⁷ Там само, арк. 22.

⁸ Положение СНК УССР, приказы и инструкции Всеукраинской конторы Государственного банка, акты обследования и переписка с Днепропетровской областной конторой Госбанка по мобилизационным вопросам, 4 січня 1933 – 17 вересня 1934 р., Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-980, оп. 5, спр. 10, арк. 44–45.

⁹ “Сором”, *Банковець*, 28 грудня 1930.

спецсектор негайно відреагував циркуляром, який надійшов у всі банківські відділення республіки: “Провести передплату на цей журнал”¹⁰. В умовах передвоєнних п’ятирічок передплата на подібні видання була обов’язкова.

Із кожним роком мілітаризація країни поглиблювалася. Працівники активно опановували навички, потрібні у воєнних умовах. Керівництво – і загальнореспубліканське, і на місцях – усіляко стимулювало цю активність. На XVII з’їзді ВКП(б) у 1934 р. детально проаналізували міжнародну ситуацію: експансія Японії, реваншистські настрої в Німеччині, що зумовлювало напруження в Європі, вихід Японії та Німеччини з Ліги Націй, посилення перегонів озброєнь – все це свідчило, що світ стоїть перед загрозою нової війни. “Діло явно йде до нової війни”¹¹, – зробив висновок Й. Сталін у своїй доповіді на з’їзді. Не виключав він і можливого нападу на СРСР, але катастрофи у цьому не вбачав, бо вважав, що після такої агресії народи у капіталістичних країнах одразу виступлять “проти своїх гнобителів”. Понад те, Й. Сталін був переконаний, і саме це намагався донести до делегатів з’їзду, що війна проти СРСР поховає й остаточно доб’є саме капіталістичні держави: приведе до повної поразки нападників, до революції у низці країн Європи й Азії і до розгрому буржуазно-поміщицьких урядів цих країн. В. Молотов активно підтримав вождя, закликав максимально посилити “пильність і готовність до захисту великих завоювань Жовтневої революції” і з цією метою “приділити особливу увагу боєздатності нашої уславленої Червоної Армії”¹². З’їзд ухвалив резолюцію, щоб забезпечити “зміцнення обороноздатності країни”¹³.

На XII з’їзді КП(б)У (січень 1934 р.) вкотре констатовано: “успіхи соціалістичного будівництва, швидко зростаюча на цій основі могутність Країни Рад – цитаделі світової пролетарської революції – приводять в шаленство найбільш реакційні верстви буржуазії, які безустанно плетуть сіті антирадянських провокацій, посилено готують контрреволюційну війну проти СРСР”¹⁴. А відтак наголошено на необхідності подальше підвищувати обороноздатність республіки.

Населення УСРР активно підтримувало ухвали партії. Виконуючи директиви парторганів, тисячі працівників усіх без винятку установ республіки опановували військові спеціальності й удосконалювали навички, необхідні в бойових умовах. Так, працівник Київської центральної ощадної каси комсомолец Я. Давідзон провів у протигазі 24 години без перерви. На 10 ранку він прийшов на роботу й одразу одягнув протигаз, відпрацював повний робочий день – вісім годин, потім

---

¹⁰ Секретная переписка с Всеукраинской конторой Госбанка, арк. 127.

¹¹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, (Москва: Партиздат, 1934), 10.

¹² Там само, 7.

¹³ КПРС в резолюциях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970), (Київ: Політвидав України, 1980, Т. 5 (1931–1941)), 144.

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК, (Київ: Політвидав України, 1976, Т. 1 (1918–1941), 765.

був присутній на політзаняттях, після чого у протигазі трохи погуляв містом. Удома під наглядом помічника дільничного лікаря ліг спати. Зняв засіб захисту лише о 10 ранку наступного дня на роботі. Голова Центральної ради ТСОАВІАХІМу України Попов нагородив комсомольця значком активіста¹⁵.

Взятий курс перетворити СРСР на могутню щодо військової справи державу вимагав відповідного інтенсивного фінансування. Якщо у 1936 р. Наркомат оборони отримав 14,9 млрд крб, то у бюджетному плані на 1937 р. асигнування зросли до 20,1 млрд крб, а у 1938 р. – вже 27 млрд крб (майже 20% державного бюджету)¹⁶. І це лише ті суми, які були офіційно оприлюднені. Реальні ж витрати на армію були з одного боку цілком таємні, а з іншого – незрівнянно вищі. Більшовицька влада передбачала не лише витрати на харчі та однострорі для Червоної армії, виготовлення техніки, зброї, але й побудову великої кількості баз, складів, полігонів, аеродромів, оборонних споруд тощо. Загалом майже всі промислові об'єкти в СРСР тією чи іншою мірою мали виконувати військові замовлення або переходити їх виконувати у найкоротший термін. Основну ідею проголошеної індустріалізації сформулював на XV з'їзді ВКП(б) голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев: “Так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові”¹⁷. Як згадував генерал армії С. Штеменко: “Кожний, звичайно, розумів, що всі наші п'ятирічки, які мали на меті побудову комунізму в СРСР, були спрямовані і на те, щоб економічно забезпечити перемогу, якщо доведеться воювати”¹⁸.

Тож значні капіталовкладення вимагали налагодженої системи співпраці з банківським сектором – чіткого і швидкого переказу грошей на рахунки потрібних об'єктів. Окрім того, в умовах “ворожого оточення”, на чому регулярно наголошувала радянська пропаганда, безумовно, далеко не щодо всіх об'єктів та обсягів їх фінансування виникала потреба широко інформувати громадськість, що, відповідно, позначалося на рівні таємности. Без перебільшення можна сказати, що банківська система СРСР, а також і УРСР були не просто втягнуті в коло інтересів Наркомату оборони, а й значною мірою стали його важливою підконтрольно-залежною складовою.

На XIII з'їзді КП(б)У (травень–червень 1937 р.) вкотре підкреслено: “Запеклі вороги українського народу – німецькі фашисти і польські пани – з допомогою

¹⁵ Маркус, “24 часа в противогазе”, *Экономическая жизнь*, 10 травня 1936.

¹⁶ “Финансовая программа СССР на 1937 год. Доклад наркомфина СССР тов. Г.Ф. Гринько о государственном бюджете СССР на 1937 г. Бюджет и оборона СССР”, *Экономическая жизнь*, 12 січня 1937; *Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн.*, (Київ: Наукова думка, 1977, Т. 7), 15.

¹⁷ *XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет*, (Москва, Ленинград: Госиздат, 1928), 839.

¹⁸ С. Штеменко, *Генеральный штаб у роки війни* (Київ: Видавництво політичної літератури, 1968), 9.

своєї троцькістської, правої та української націоналістичної агентури відкрито готують новий збройний напад на СРСР. Зростання небезпеки воєнного нападу фашистських держав на СРСР і УРСР ставить перед усіма партійними організаціями завдання посилити увагу до питань партійної роботи в Червоній Армії і оборонної роботи в масах трудящих¹⁹. Уже за рік, на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.) ці тези розвинуто: "Польсько-німецькі фашисти і всі інші агресори готують напад на СРСР". З метою забезпечити гідну відповідь можливим агресорам акцентовано на тому, що "всі парторганізації, члени і кандидати КП(б)У повинні насамперед дбати про безустанне зміцнення обороноздатності соціалістичної Батьківщини"²⁰. Було визначено конкретні справи: "В обстановці наростаючої загрози воєнного нападу фашистських агресорів на СРСР з'їзд вважає цілком необхідним вивчення комуністами і насамперед партійним активом військової справи... З'їзд доручає партійним організаціям вжити всіх заходів до зміцнення системи місцевої протиповітряної і хімічної оборони, приділити найсерйознішу увагу і забезпечити допомогу в роботі добровільних організацій трудящих – ТСОАВІАХІМу, Червоного Хреста й інших, що мають першочергове значення для зміцнення обороноздатності соціалістичної Батьківщини"²¹. Нарком фінансів А. Зверев у своїй доповіді влітку 1938 р. підкреслив, що "як ніколи близько і реально, нависла загроза нової війни, яку готують фашистські агресори. Війна може розпочатися у будь-який день, несподівано". Фінансист наголосив на необхідності постійно дбати й кожною справою зміцнювати обороноздатність країни. Слухачі тривалими оплесками підтримали доповідача²².

Постійні акценти на зовнішній загрозі давали змогу виправдати жорстокість внутрішньої політики: репресії, трансформацію економіки, масштабні соціальні експерименти – колективізацію, розкуркулювання тощо. У своїй промові, з нагоди річниці листопадових подій нарком оборони СРСР К. Ворошилов наголосив: "21-шу річницю свого існування Радянський Союз святкує за обставини воєнної загрози, яка зростає. Вогнища війни, розпалені фашизмом на Заході і Сході, розгоряються у нову, другу світову імперіялістичну бійню... Європа в сучасні часи є вже не "пороховим погрібом", а цілим "арсеналом із вибухівкою", який готовий будь-якої миті від першої іскри злетіти у повітря"²³.

На XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939 р.) наголошено: "У таборі капіталізму тон задають фашистські країни з їх внутрішнім кривавим терором і зовнішньою імперіялістичною агресією, яка привела вже до другої імперіялістичної війни, за

---

¹⁹ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*, Т. 1, 880.

²⁰ Там само, 889, 890.

²¹ Там само, 898.

²² "Доклад наркома финансов СССР тов. А.Г. Зверева", *Финансовая газета*, 12 серпня 1938.

²³ Клим Ворошилов, "Приказ народного комиссара обороны СССР", *Финансовая газета*, 7 листопада 1938.

участю низки країн Європи та Азії і загрожує розлитися далі”²⁴. Відповідно, Пленум ЦК КП(б)У в липні 1939 р. в резолюції “Про масово-оборонну роботу” закликав “кожного комуніста освоїти не менше однієї з військових спеціальностей”²⁵.

Військовим вишколом намагалися охопити мало не 100% населення. Діти й дорослі, службовці й робітники, науковці та колгоспники – всі мусили його пройти. Винятків не мало бути ні за статтю, ні за віком, ні за станом здоров’я. Малі діти нарівні з дорослими вчилися кидати гранати, опановували різноманітну зброю, освоювали навички протиповітряної та хімічної оборони (ППХО). Приміром, у школі № 4 м. Первомайська на Одещині військові курси відвідували майже всі учні (крім наймолодших) – 218 дітей. Навчання проводили регулярно двічі на тиждень. Діти ознайолювалися зі зброєю, вчилися знешкоджувати вибухівку та перев’язувати поранених, надавати допомогу на випадок хімічного удару тощо. Також регулярно відбувалися навчання у польових умовах. Вражає навіть простий перелік тем навчального плану школярів: “взвод в обороні”, “взвод у наступі”, “рота на марші”, “зустрічний бій” тощо²⁶. У школі № 100 м. Одеси з 237 школярів старших класів – 217 були членами ТСОАВІАХІМу, всі школярі були записані у 4 гуртки з вивчення військової справи, окрім того, діяло ще два гуртки ППХО²⁷.

Лише в Одесі працювало 3600 агітаторів з військової пропаганди та масової політичної оборонної роботи. За 1940 р. у місті та області проведено 18130 лекцій, бесід і доповідей, які прослухали понад 455 тис. людей. А також проведено майже 5,5 тис. лекцій на теми ППХО, їх відвідало ще майже 230 тис. осіб. У місті проведено 619 навчань груп самозахисту (їх членами було понад 13 тис. людей). Робітники та службовці міста провели 6272 тренування роботи у протигазі, навчанням охопили майже 200 тис. працівників. Понад 150 тис. людей здійснили тривалі походи у протигазах тощо²⁸.

Військовий вишкіл активно освоювали і на селі. Приміром, у колгоспі “Ударна п’ятирічка” всі селяни були членами ТСОАВІАХІМу. 30 осіб здали нормативи на значок Ворошиловського стрільця 1-го ступеня. Були створені гуртки зв’язківців і саперів. Під керівництвом демобілізованих офіцерів ЧА проводили тактико-стратегічні військові навчання, імітації боїв на місцевості з залученням максимальної кількості селян. Також був створений гурток ворошиловських вершників. Навіть колгоспна стайня працювала за військовим взірцем²⁹.

²⁴ *КПРС в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*, Т. 5, 359.

²⁵ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*, Т. 1, 929.

²⁶ Стенограмма собрания актива обласной парторганизации об итогах соцсоревнования по оборонной работе между Одесской и Николаевской областями, 25–26 февраля 1940 р., ДАОО, ф. П-11, оп. 1, спр. 1818, арк. 82.

²⁷ Там само, арк. 101.

²⁸ Там само, арк. 83–84, 98.

Окрім того, атмосфера загальної істерії призводила до появи таких принципово радянських “винаходів”, як бухгалтер-парашутист або статистик-кулеметниця. Приміром, Белла Блюмен, статистик київської контори Держбанку з гордістю заявила: “Без відриву від виробництва я опанувала складну техніку кулемета. Склала всі норми на “відмінно”. Можу сміливо заявити, що мій кулемет влучно, без промахів буде бити ворогів, які наважаться зазіхнути на наше щасливе життя”³⁰. Киянка М. Бойко, попри те, що офіційно працювала бухгалтером, опанувала різні військові спеціальності: закінчила курси кулеметників, навчалася у школі пілотів, брала участь у зимовому поході у протигазях за маршрутом Київ–Москва тощо. Важко сказати, як впливало це на її професійний рівень і кваліфікацію як бухгалтера, але ТСОАВІАХІМ нагородив дівчину почесною грамотою та іменною зброєю. Досить типова ситуація для радянських службовців кінця 1930-х років. Так, колега М. Бойко – О. Васюкова, яка працювала бухгалтером-контролером, опанувала кулемет, закінчила курси планеризму й організувала на підприємстві групу стрибків із парашутом, куди був змушений записатися практично весь колектив незалежно від статі й віку³¹. При кожній радянській установі організовували гуртки самозахисту, членство в яких було обов’язкове.

Проте, бюрократизація і формалізм, вроджені вади командного керування призвели до абсолютної неготовності радянського господарського механізму до справжньої війни. Безпорадними виявилися навіть ті радянські заклади, від функціонування яких прямо залежала безпека армії. Зокрема, попри те, що мобілізаційні плани були предметом особливої опіки вищого керівництва, деякі банківські установи у воєнних умовах не змогли виконувати своїх функцій. Фінансування оборонних заходів у багатьох регіонах було зірване.

Приміром, проведена в січні 1941 р. перевірка Миколаївської обласної контори Промбанку показала, що банк не має навіть приблизного розрахунку необхідних виплат на перший місяць війни. Також жоден із відповідальних працівників, які мали б здійснювати керівництво банком у воєнних умовах, не був забезпечений від призову до армії. Попри вказівку негайно виправити вказані недоліки, Миколаївський Промбанк не впорався з цим завданням навіть і за півроку, які залишалися до німецької агресії. Як наслідок, уже 23 червня 1941 р. до лав Червоної армії призвали Челнокова – старшого кредитного інспектора, керівника групи загального фінансування. На його місце терміново призначили іншого співробітника, якому знадобилося чимало часу, аби розібратися у новій для нього справі. Зрозуміло, що від цього напряду постраждала ефективність банківської роботи, що було надважливим в умовах воєнного часу. У цій банківській установі

---

²⁹ Стенограмма собрания актива обласной парторганизации об итогах соцсоревнования по оборонной работе между Одесской и Николаевской областями, 25–26 февраля 1940 р., ДАОО, ф. П-11, оп. 1, спр. 1818, арк. 81.

³⁰ Белла Блюмен, “Статистик и пулеметчик”, *Финансовая газета*, 16 лютого 1938.

³¹ Г.Л., “Нам есть что защищать”, *Экономическая жизнь*, 8 березня 1937.

навіть керівник і заступник полінувалися подати до військкомату відповідні документи, щоб оформити безпеку від призову, схаменувшись тоді, коли отримали повістки, й потім в авральному темпі бомбардували військових проханнями щодо відстрочки.

Сумний парадокс: практично єдине, що вдалося зробити керівникам того банку у воєнних умовах вчасно і у повному обсязі – це знищити при евакуації з міста всі документи з детальними планами проведення мобілізації, виконання яких вони свого часу так ганебно проігнорували ³².

Багато в чому подібну службову невідповідність можна пояснити проведенням масштабних регулярних “чисток” серед радянських службовців. Постійний пошук і ліквідація “ворогів народу”, “антирадянських” та “ненадійних” елементів істотно послабили установи. Були репресовані тисячі працівників із величезним досвідом роботи (іноді – десятки років). На їх місця призначалися часто випадкові, зовсім не підготовані люди, часом без жодної освіти та потрібного досвіду роботи. Характерною була максимальна плинність кадрів: деякі працівники встигали попрацювати всього по кілька місяців – лише до першої “чистки”.

Отже, у суспільстві свідомо нагнітали воєнну істерію. Правляча партія раз у раз наголошувала на неминучості збройного конфлікту з капіталістичним оточенням, що дозволяло, певною мірою, виправдовувати тоталітарно-терористичні методи управління. Жителі УРСР слухали лекції та передплачували видання, розраховані на військових. Стрибали з парашутом, опановували різноманітну зброю та вчилися не просто працювати, а й, навіть, спати у протигазах. Утім, фактично сталінські методи керування державою породили сумний парадокс: країна багато років наполегливо й цілеспрямовано готувалася до війни, але в підсумку до реальної війни виявилася зовсім не готовою. Попри те, що у роки передвоєнних п’ятирічок військовим вишколом намагалися охопити майже все населення (разом зі школярами або людьми таких далеких від армії професій, як бухгалтери чи колгоспники), 1941 р. – рік нападу Німеччини перетворився на катастрофу для Червоної армії.

PREPARING USSR SOCIETY FOR PARTICIPATION IN A POSSIBLE MILITARY CONFLICT BEFORE THE SECOND WORLD WAR

---

³² Мобилизационный план Николаевской областной конторы Промбанка, 11 января–30 июля 1941, ДАМО, ф. Р-2101, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 17, 38, 44.

Kostyantyn NIKITENKO

Lviv National Academy of Arts
Management of Arts Department
Kubiyovycha str, 38, Lviv, 79011, Ukraine
e-mail: nickn@i.ua

Oleksandr BUT

Vasyl Stus Donetsk National University
Department of History of Ukraine and Special Branches of History
Hrushevskoho str., 2, Vinnytsia, 21050, Ukraine
e-mail: hist.fcl@donnu.edu.ua

Soviet propaganda continually exploited the thesis of the inevitability of war with a “hostile” capitalist environment, formed the image of an enemy, who could be blamed for all “temporary” troubles, and constantly emphasized on the danger of armed conflict – that could enable justifying punitive-repressive measures. The purpose of the article is to investigate the impact of Soviet “class” propaganda on the country’s defense capability. The task is to analyze the general tendencies and peculiarities of preparing the population of the USSR for a possible military conflict on the eve of World War II. The main idea of the article is that during five pre-war years, a great deal of work was done in the USSR to prepare the population for participation in a possible military conflict. The military training was all-encompassing.

During first five years, when unrealistically inflated plans for industrialization had exhausted the economy of the country there was a deficit even for essentials, the card supply system was reintroduced, and the propaganda of the inevitable collision with the “hostile” capitalist world became hypertrophied. Such a policy allowed the Soviet administrative top to radically change the emphasis in addressing the problems of provision for population. The refrain “if only there was no war” became very advantageous for the leadership of the state, allowed to justify the neglect of human needs.

Preparations for actions under the war circumstances were carried at all factories and plants, at all Soviet institutions. The article analyzes how the peoples of Soviet Ukraine were preparing for a possible conflict during the five peaceful pre-war years. First of all, the emphasis of the article is not on the professional training of the military “soldiers and officers, much more indicative and characteristic is the analysis of the experience of training civilians, workers of the branches far from military affairs – workers, employees, collective farmers, students and schoolchildren. After all, since the beginning of the war, the level of training of civilians who are drafted into the army in the context of mobilization measures became one of the decisive factors.

The issue of the country’s defense capability was under constant control of the party-state leadership. The article proves that lectures, mobilization training, various courses in which they were taught to provide first aid, bandage the wounded, use gas masks, hide in bomb shelters, and compulsory political information on the international situation and regular analysis of the fight against “enemies” inside the countries was getting more widespread year after year, reaching more and more workers and employees. Almost 100% of the population was covered by military training. Children and adults, employees and workers, scientists and collective farmers – everyone had to go through military training. There were almost no exceptions by gender, age, or health. Young children along with adults learned to throw grenades, mastered various weapons, the skills of air and chemical defense. In addition, the atmosphere of general hysteria led to the emergence of such fundamentally Soviet inventions as a parachutist-accountant or a book-keeper-machine gunner.

Thus, society has consciously injected military hysteria. However, the bureaucratization and formalism, the inherent defects of command management led to the absolute unpreparedness of the Soviet economic mechanism for a real war. Despite the fact that during the five pre-war years, almost all the population (including schoolchildren and accountants or collective farmers) was covered by military training, 1941 – the year of the German attack – turned into a disaster for the Red Army.

In fact, Stalin's methods of governing the state gave rise to a sad paradox: for many years the country persistently and purposefully prepared for war, but in the end it turned out not to be ready for a real war.

Keywords: propaganda, totalitarianism, defense capability, militarization, mobilization, world war, Red Army.

REFERENCES

- Bliumen, Bella. "Statystyk i pulemetchyk", *Fynansovaia hazeta*, 16 liutoho, 1938. (in Russian). *XVII sjezd Vsesoiuznoi Kommunistycheskoi partii (b). Stenohrafycheskyi otchet*, Moskva: Partizdat, 1934. (in Russian).
- "Finansovaya programma SSSR na 1937 hod. Doklad narkomfyna SSSR tov. H. F. Hryenko o hosudarstvennom biudzhete SSSR na 1937 h. Biudzhety y oborona SSSR", *Ekonomycheskaya zhizn*, 12 sichnia, 1937. (in Russian).
- H.L. "Nam est chto zashchyschat", *Ekonomycheskaya zhizn*, 8 bereznia, 1937. (in Russian).
- "Hryenko o hosudarstvennom biudzhete SSSR na 1937 h. Biudzhety y oborona SSSR", *Ekonomycheskaia zhizn*, 12 sichnia, 1937. (in Russian).
- Dyrektyvy Vseukraynskoj kontory Hosbanka SSSR o sostavleny mobplana y evakoplana, 4 sichnia 1928 r. – 28 hrudnia 1930 r., Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti, fond R-425, opys 1, sprava 20. (in Russian).
- "Doklad narkoma fynansov SSSR tov. A.H. Zvereva", *"Fynansovaia gazeta"*, 12 serpnia, 1938. (in Russian).
- Istoriia Ukrainy RSR: V 8 t., 10 kn.* Kyiv: Naukova dumka, 1977, T. 7. (in Ukrainian).
- Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK.* Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1976, T. 1. (in Ukrainian).
- KPRS v rezoliutsiiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK (1898–1970).* Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1980, T. 5 (1931–1941). (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, Sviatoslav. *USSR v dobu novoyi ekonomichnoyi polityky (1921–1928 rr.): Sproba pobudovy kontseptual'nykh zasad real'noyi istoriyi.* Kyiv: Vyd-vo NAN Ukrainy, 1995. (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, Sviatoslav. *Komunizm v Ukrayini: pershe desyatyrichchya (1919–1928 rr.).* Kyiv: Osnovy, 1996. (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, Sviatoslav. *Ukrayina mizh dvoma viynamy (1921–1939 rr.).* Kyiv: Alternatyvy, 1999. (in Ukrainian).
- Lytvyn, Volodymyr. *Ukrayina: mizhvoyenna doba (1921–1938 rr.).* Kyiv: Alternatyvy, 2003. (in Ukrainian).
- Markus. "24 chasa v protyvozhazhe" *Ekonomycheskaia zhizn*, 10 travnia, 1936. (in Russian).
- Mobylyzatsyonnyj plan Nykolaevskoy oblastnoy kontory Prombanka, 11 sichnia – 30 lypnia 1941 r., Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (dali – DAMO), fond R-2101, opys 1, sprava 2. (in Russian).
- Polozhenye SNK USSR, prykazu i instruksii Vseukraynskoj kontoru Hosudarstvennoho banka, aktu obsledovanyia y perepyska s Dnepropetrovskoy oblastnoy kontoroy Hosbanka po mobylyzatsyonnum voprosam, 4 sichnia 1933 r. – 17 veresnia 1934 r., DAMO, fond R-980, opys 5, sprava 10, (in Russian).
- XV sjezd Vsesoyuznoi Kommunistycheskoi partii (b). Stenohrafycheskyi otchet.* Moskva, Lenynhrad: Hozydat, 1928. (in Russian).

- Reyent, Oleksandr, Kolyada, Ihor. *Ukrayina mizh svitovymy viynamy (1914–1939 rr.): Podiiv. Lyudy. Dokumenty. Narysy istoriyi*. Kyiv: Shkola, 2004. (in Ukrainian).
- Sekretnaia perepyska s fylyalami nasheho banka, 28 hrudnia 1932 r. – 15 hrudnia 1933 r., Derzhavnyi arkhiv Odeskoy oblasti (dali – DAOO), fond R-1985, opys 2, sprava 3. (in Russian).
- Sekretnaia perepyska s Vseukraynskoy kontory Gosbanka, 15 sichnia – 31 hrudnia 1933 r., DAOO, fond R-1985, opys 2, sprava 2. (in Russian).
- Shtemenko, Serhei. *Heneralnyi shtab u roky viyny*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury, 1968. (in Ukrainian).
- “Sorom”, *Bankovets*, 28 hrudnia, 1930. (in Ukrainian).
- Stenohramma sobranyia aktyva oblasnoi partorhanyzatsyy ob itohakh sotssorevnovanyia po oboronnoi rabote mezhdou Odesskoi y Nykolaevskoi oblastiamy, 25 – 26 liutoho 1940 r., DAOO, fond P-11, opys 1, sprava 1818. (in Russian).
- Voroshylov, Klym. “Prykaz narodnoho komysara oborony SSSR”, *Finansovaia hazeta*, 7 lystopada, 1938. (in Russian).

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

LOCAL HISTORY

УДК 94(477.83/.86=411.16)18/19-057.9 Романчук Ю. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3704>
ORCID ID: 0000-0002-8140-0166

ПОЛІТИЧНА ВІЗІЯ ЮЛІЯНА РОМАНЧУКА ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ В ГАЛИЧИНІ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ ст.

Назар ВАСЬКІВ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: nazarvask@gmail.com

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. позначився змінами у ставленні провідних громадсько-політичних діячів Галичини до єврейського питання. Його актуальність була зумовлена намаганням видозмінити українсько-єврейські стосунки на платформі порозуміння та співпраці. Така трансформація світоглядного виміру яскраво простежується у діяльності лідера УНДП та знаного парламентаря Юліяна Романчука (1842–1932). Ідеї, що він розробив на найвищому рівні сприяли переходу від переважно негативного до прагматичнішого ставлення українців до євреїв. Його виважена та послідовна позиція засвідчила відсутність перешкод на шляху до міжнародного порозуміння. Так закладено підвалини для політичної співпраці, практичне втілення якої відбулося 1907 та 1911 рр. під час виборчих кампаній до Державної Ради. У подальшому, Ю. Романчук продовжив розвивати українсько-єврейські взаємини, які відображено на сторінках конституційного проекту Галицької Республіки. Фахова обізнаність в єврейському питанні забезпечили йому позитивне реноме і серед української, і серед єврейської людности.

Ключові слова: єврейське питання, Юліан Романчук, українсько-єврейські взаємини, Галичина.

Єврейське питання займало вагомe місце у світоглядному вимірі та політичній діяльності лідерів українських та польських партійних середовищ. Іван Франко¹, Михайло Павлик², Осип Назарук³, Володимир Охримович⁴, Семен Вітик, Микола Ганкевич⁵, Францішек Смолька⁶, Теофіл Мерунович⁷ та інші політики

¹ Алоїз Вольдан, Олаф Терпіц. *На перехресних стежках: Іван Франко та єврейське питання у Галичині*. Матеріали наукової конференції у Віденському університеті (24–25 жовтня 2013 року). (Київ: Критика, 2016).

² Стаття М. Павлика “Єврейский вопрос” и “География России”, ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 24, арк. 1–9.

³ Осип Назарук. “Як працюють Жиди”. *Громадський Голос*. 15 червня. Ч. 39. (1906): 2.

⁴ Статистичні дані про національний склад Східної Галичини складений Охримовичем В., ЦДІА України у Львові, ф. 372, оп.1, спр. 7, 28 арк; Володимир Охримович. “Про фальшоване національної статистики при попередних конскрипціях”. *Діло*. Ч. 286. (1910): 2; Володимир Охримович. “Про фальшоване національної статистики при попередних конскрипціях (Конець)”. *Діло*. Ч. 287. 1910: 1–2.

⁵ “Промова тов. Миколи Ганкевича”. *Земля і Воля*. Ч. 36. (1908): 2; Микола Ганкевич. “Соціалістичний Інтернаціонал і війна”. (1915): 32.

⁶ “Mowy posła Franciszka Smolki wygłoszone na posiedzeniach galic. Sejmu dnia 30. września i 8. Października 1868 r. w kwestyi żydowskiej”, Lwów, 1868, 8.

неодноразово піднімали його у контексті аналізу міжнаціонального співжиття на галицьких землях. На цій основі виокремилися тенденції розвитку українсько-єврейсько-польських взаємин у Галичині та Австро-Угорщині. У цьому плані виняткової уваги заслуговує діяльність званого українського діяча Юліана Романчука. Саме на його прикладі можна простежити еволюцію ставлення до суспільно-політичного становища євреїв кінця XIX – початку XX ст. і в Галичині, і в Австро-Угорщині загалом.

Українсько-єврейські взаємини, як і єврейське питання у політичній візії Ю. Романчука, досі не стало предметом глибокого наукового аналізу. Низка праць і дисертаційних досліджень істориків та юристів присвячені здебільшого його громадсько-політичній та парламентській діяльності, державно-правовим поглядам та польсько-українським взаєминам. Ідеться про праці Ігоря Чорновола⁸, Ігоря Дейчаківського⁹, Олени Аркуші¹⁰, Володимира Булачека¹¹, Олега Пилипишина¹², Василя Расевича¹³. Окремі фрагменти міжнаціональних взаємин містяться в дослідженні Андрія Мельника¹⁴.

Політичну візію Ю. Романчука у єврейському питанні умовно можна поділити на три етапи: 1899–1903 рр. – очолена ним розбудова Української Національно-Демократичної Партії (далі – УНДП) та дотримання категоричної позиції щодо єврейського населення Галичини; 1904–1911 рр. – зміна світоглядного та партійного бачення, що проявилось у закладенні основ міжнаціонального

---

⁷ Teofil Merunowicz. *O metodzie i celach rozpraw nad kwestyą żydowską przez Teofila Merunowicza*. (Lwów : Nakładem autora, 1879); Teofil Merunowicz. *Siedm prośb wniesionych do Wysokiego Sejmu Krajowego Galicyjskiego w sesyi z roku 1880 w sprawie równouprawnienia żydów*. (Lwów : Nakł. aut., 1880); Teofil Merunowicz. *Wnioski Sejmowic w sprawie Żydowskiej*. (Lwów : Z drukarni “Gaz. narod.” J. Dobrzańskiego i K. Gromana, 1881); Teofil Merunowicz. *Żydowska polityka narodowa obecnej doby (Die Ostjudenfrage)*. (Lwów : Nakładem Księgarni W. Gubrynowicza i Syna, 1917). Teofil Merunowicz. *Żydzi*. (Lwów : Nakładem Księgarni Polskiej (Z drukarni J. Dobrzańskiego i K. Gromana), 1879).

⁸ Ігор Чорновол. *Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму)*. (Львів, 2002).

⁹ Ігор Дейчаківський. *Юліан Романчук*. (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998).

¹⁰ Олена Аркуша. “Від – подоляків до – ендемії (еволюція польсько-українських взаємин на зламі XIX – XX ст.)”. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.* (Івано-Франківськ: Плай), 1997, 81–89.

¹¹ Володимир Булачек. *Громадсько-політична діяльність Ю. Романчука (1842–1942)*. Автореферат дисертації на здобуття кандидата історичних наук. (Львів, 2011), 17.

¹² Олег Пилипишин. “Виборчі кампанії до Віденського парламенту у Східній Галичині (1895–1910): пропозиції Ю. Романчука”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. (2013). Вип. XXXVII, с. 60–65; Олег Пилипишин. “Юліан Романчук як співзасновник і член українських політичних партій (1899–1923)”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. (2014). Вип. XXXVIII, С. 97–100.

¹³ Василь Расевич. *Українська національно-демократична партія (1899–1918)*. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук., спец. 07.00.01 Історія України. (Львів, 1996), 22.

¹⁴ Андрій Мельник. *Державно-правові погляди Юліана Романчука* : Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата. юридичних. наук: 12.00.01. (Львів, 2015), 20.

порозуміння та активній фазі політичної співпраці; 1918–1932 рр. – підсумкове оформлення напрацювань в українсько-єврейських взаєминах, втілене у конституційному проєкті Галицької Республіки, який, найімовірніше, підготував Ю. Романчук¹⁵.

Він народився 24 лютого 1842 р. у с. Крилосі, неподалік Галича¹⁶. У 1860 р. закінчив академічну гімназію у Львові, а 1864 р. – філософський факультет Львівського університету. У 1879 р. заснував і редагував часопис “Батьківщина”¹⁷, а також був співробітником газети “Діло”. Активна політична кар’єра розпочалася 1883 р. із здобуттям посольського мандату Галицького крайового сойму (до 1897 р. – *Н. В.*). Упродовж 1891–1897 та 1901–1918 рр. обирався депутатом Державної Ради¹⁸, а 1910 р. заступив посаду віце-президента Райхсрату¹⁹.

Активний період політичної діяльності Ю. Романчука припав на 1890-ті рр. і пов’язаний з політикою “ нової ери”, яка формувалася довкола українсько-польських взаємин та перспектив їхнього розвитку. Не досягнувши поставлених цілей, він активізував партійно-політичну діяльність і 1899 р. став лідером новоствореної УНДП. В основу програми партії покладено більшість програмних принципів галицьких радикалів²⁰. Партія стала першою політичною силою, у програмі якої була засада, що безпосередньо стосувалася єврейської громади Галичини. Зокрема, зазначалося таке: “Будемо поборювати Жидів, оскільки вони визискуючи наш нарід, роблять шкоду нашим економічним і моральним інтересам, або підтримуючи наших політичних противників, шкодять нашій національній справі”²¹. Не маючи прямих свідчень, можна лише припустити, що Ю. Романчук на даному етапі розбудови партії поділяв такі її програмні цілі.

Уже від початку ХХ ст. тональність УНДП через періодичні видання щодо єврейської людности почала змінюватись. Попри окремі критичні висловлювання стосовно євреїв, національно-демократичні лідери усвідомлювали їхню політичну вагу в краї. Логіка подій підказувала, що за сприятливих обставин галицьке

¹⁵ Проєкт конституції “Галицької республіки”, складений [Юліаном Романчуком], ЦДІА України у Львові, ф. 382, оп.1, спр.7, арк. 1.; Андрій Мельник. *Державно-правові погляди Юліана Романчука* : автореферат дисертації кандидата юридичних наук : 12.00.01. Львів, 2015, 12.

¹⁶ Замітки і виписки Романчука Ю. з політичних питань, ЦДІА України у Львові, ф. 382, оп.1, спр. 60, арк. 20.

¹⁷ Володимир Булачек. *Громадсько-політична діяльність Ю. Романчука (1842-1942)*. Автореферат дисертації на здобуття кандидата історичних наук. (Львів, 2011), 7.

¹⁸ Олег Пилипишин. “Виборчі кампанії до Віденського парламенту у Східній Галичині (1895–1910): пропозиції Ю. Романчука”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. (2013). Вип. XXXVII, 61.

¹⁹ Андрій Мельник. *Державно-правові погляди Юліана Романчука*. Автореферат дисертації кандидата юридичних наук 12.00.01. (Львів, 2015), 1.

²⁰ Василь Расевич. *Українська національно-демократична партія (1899–1918)* Автореферат дисертації на здобуття кандидата історичних наук. (Львів, 1996), 16.

²¹ “Народна тактика”. *Свобода*. Ч. 3. (1900): 1–2; “Наша народна тактика”. *Діло*. Ч. 13. (1900): 1.

єврейське представництво в Австрійському парламенті могло зрости до десяти депутатських мандатів. За умови об'єднання з депутатами-євреями з-поза Галичини воно могло би “[...] стати поважною обороною інтересів жидівського народу”²². З огляду на це, УНДП заявляла, що євреї “[...] заняли би симпатичніше и достойніше становище, ніж займають його тепер, коли при всяких выборах служат лише за наганячів та підле орудє в руках верховодячої в краю кліки”²³.

Декларуючи готовість до співпраці з євреями, УНДП наголошувала на тому, що вона могла відбутися тільки за певних умов: “Нехай тільки жидівські провідники в краю зрозуміють, що вислугуване ся польським верховодам Жидів лише деморалізує, що піддержуване польської культури ослабляє їх самих і шкодить їх власній національній справі, що віддаване жидівської маси до всяких виборчих махінацій зводить сю жидівську масу до стану крайної безхарактерности і одичіння – нехай взагалі жиди стануть працювати всі виключно для своєї національної ідеї а перестануть піддержувати польську культуру і польських верховодів – а тоді мимохїть стануть они нашими найліпшими союзниками”²⁴.

Як і більшість провідних діячів галицького політикуму, Ю. Романчук мав комплексну обізнаність у єврейському питанні в Галичині²⁵. Володіючи інформацією щодо кількості єврейського населення та його політичної орієнтації, він чітко усвідомлював їхню вагу не лише в середовищі галицького, але й австро-угорського політикуму в цілому. Варто зауважити, що станом на 1900 р. кількість єврейського населення Галичини складала 811 371 чол.²⁶ (у її східній частині мешкало 618 801 чол., або 12,9 % від усього населення краю²⁷). Тому їхній вплив особливо активно простежувався під час виборчих кампаній, що своєю чергою визначало результати до представницьких органів влади. Справа у тому, що у своїй більшості єврейське населення перебувало під впливом польських партійних середовищ, які різними методами залучали їх до протидії українським національним прагненням, у тому числі на етапах виборчих перегонів. З появою та активною діяльністю серед єврейського населення сіоністського руху поляки відкрито побоювалися втратити свого політичного союзника²⁸. Водночас це створило умови для зближення між національно орієнтованими українськими та єврейськими партіями і рухами, перспективу якого активно розглядали в УНДП. Відтак розпочалося поетапне налагоджуватись взаємини та формуватись підвалини політичної співпраці між національними демократами та сіоністами. За цих обставин національні демократи почали виявляти симпатії до галицьких

²² “Жидовска напастъ”. *Діло*. Ч. 279. (1900): 2.

²³ “Обчисленє силы галицкихъ жидѡвъ”. *Діло*. Ч. 231 и 232. (1900): 1.

²⁴ “Жиди в Галичині”. *Діло*. Ч. 200. (1902): 1.

²⁵ Julian Romancyuk. *Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien*. (Wien, 1902): 2–3.

²⁶ “*Podręcznik statystyki Galicyi wydany przez Krajowe biuro statystyczne pod redakcyą dr. Tadeusza Pilata*”. (Lwów : Z 1 Związkowej drukarni we Lwowie, ul. Lindego L. 4, T. VIII, część pierwsza. 1908): 3.

²⁷ Bohdan Wasiutyński. *Ludność Żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*. (Warszawa : Studium statystyczne. Kasa im. Mianowskiego, 1930): 91.

²⁸ Władysław Jaworski. *Po wyborach*. (Kraków : Nakł. autora, 1907): 10–11.

сіоністів²⁹. Таких висновків дійшло зібрання сіоністів у Львові в листопаді 1903 р. Аналізуючи його ухвали, націонал-демократи стверджували, що програмні засади сіонізму з їхньою послідовною реалізацією можуть кардинально вплинути на розклад політичних сил в Галичині³⁰.

У квітні 1905 р. Ю. Романчук, складаючи депутатський звіт, висунув пропозицію, щоб українські послы Австрійського парламенту домагалися визнати євреїв окремим народом Австрії. Він, зокрема, зазначив: “Коли б Жиди уважали ся за окремий нарід, то не тримали майже так все з Поляками, як тепер. Жиди повинні бути також узнані за окрему національність і вилучені з округів виборчих інших національностей”³¹. Ідея лідера національних демократів зустріла широку підтримку не лише в середовищі сіоністів, але й серед політичних сил, критично налаштованих щодо єврейства. Як наслідок, на вічах у Львові, присвячених виборчій реформі, підтримано пропозицію “[...] щоби для жидівського населення отворено окремі виборчі округи”³². Також на додаткових виборах 1906 р. до Австрійського парламенту замість покійного Еміля Бика УНДП підтримала кандидатуру сіоніста Адольфа Штандта³³. Свої дії націонал-демократи аргументували тим, що “[...] не можна нам відносити ся до всіх жидів без розбору. [...] є двоякі Жиди: одні, що тримають з Ляхами і з “польським колом” – се наші вороги; а другі що власне ворожі Ляхам – се наші природні союзники, сіоністи”³⁴. Підтвердженням такого підходу стали міркування Ю. Романчука, що націонал-демократи, попри негативне налаштування до євреїв з боку українського селянства, повинні співпрацювати з сіоністами, які вигідно вирізнялися серед усіх єврейських національних рухів.

Ця заява сприяла переходу до політичного порозуміння між українцями та євреями на національно-демократичній платформі. Практичне втілення такої позиції відбулося під час та за наслідками виборчих кампаній до Державної Ради 1907 і 1911 рр. Вони засвідчили відсутність будь-яких перешкод на шляху до міжнаціональної співпраці до Австрійського парламенту.

Визначальним моментом у взаєминах між націонал-демократами та сіоністами стали вибори до Австрійського парламенту 1907 р. Кампанія, що їм передувала, засвідчила спільне намагання позбутись політичної опіки поляків. За таких умов УНДП вирішила діяти за принципом: “Союзник мого ворога – мій ворог. Ворог мого ворога – мій союзник”³⁵. Націонал-демократи висловлювали переконання, що дотеперішній союз із поляками не приніс євреям бажаних результатів³⁶.

²⁹ “Конгрес сіоністів”. *Діло*. Ч. 185. (1903): 1–2.

³⁰ “З’їзд сіоністів у Львові”. *Діло*. Додаток Ч. 254 і 255. (1903): 1.

³¹ “О Выборчу реформу”. *Свобода*. Ч. 48. (1905): 1.

³² Учасник. “Рух в справі виборчої реформи”. *Свобода*. Ч. 49. (1905): 3.

³³ Х. “Поучающий вибір зь міст Броди=Золочів”. *Свобода*. Ч. 37. (1906): 1–2.

³⁴ Там само.

³⁵ “Жиди і вибори”. *Діло*. Ч. 72. (1907): 1.

³⁶ Там само.

Лідери УНДП були переконані, що політична співпраця українців та євреїв на виборах до Державної Ради матиме позитивні наслідки для обох народів. “Розуміє ся, що чим більше Жидів-сіоністів вийде послами по містах, тим ліпше для нас, Русинів, бо тим більше ослабне „коло польське“. Для того, Русини по містах і місточках повинні порозумівати ся з Жидами-сіоністами, аби себе взаємно попірати – спільно против Ляхів” – підкреслювала “Свобода”³⁷. Як наслідок, націонал-демократи закликали виборців підтримати кандидатуру сіоніста Генріха Габеля³⁸. Вони звертали увагу на погрози поляків, що у випадку підтримки українських кандидатів у депутати, на євреїв чекатиме погром³⁹.

Зі свого боку, лідери галицьких сіоністів підтримували пропозиції УНДП щодо політичної співпраці. Ще напередодні виборів вони запевняли, що на випадок проходження до парламенту, сіоністи створять власний клуб і не будуть об’єднуватися з поляками. Таку позицію оприлюднив Давид Мальц у листі до редакції “Діла”⁴⁰. За підтримку на виборах він обіцяв сприяти політичним домаганням українців, а також проводити просвітницьку роботу з асимільованими євреями, щоб послабити політичний вплив поляків⁴¹.

Загалом вибори 1907 р. не виправдали сподівань національних демократів від співпраці з євреями⁴². Тим не менше, до парламенту обрано трьох галицьких сіоністів – Артура Малера, Г. Габеля і А. Штандта⁴³. Підсумком українсько-єврейського порозуміння станом на 1907 р. можна вважати спільний протест супроти відмови парламенту визнати факти зловживань під час виборчої кампанії в Галичині. Після його оприлюднення, українські та єврейські депутати спонтанно піднялись зі своїх місць та виконали “Не пора, не пора” та “Ще не вмерла Україна”⁴⁴.

Станом на 1910 р. українсько-єврейські взаємини вийшли на якісно вищий рівень міжнаціонального порозуміння. У цьому часі окремі єврейські лідери відверто виявляли солідарність з українцями в їхній боротьбі проти поляків, заявляючи таке: “Свідомі Жиди, вишколені несказано твердою минувшистою, вповні розуміють дуже тяжку боротьбу руського народу в Галичині і бажають йому, щоби ся боротьба о землю, о жите, але й о честь народу та сьвяте добро народної культури принесла успіхи і щоби свої дорогі сили міг розвивати в спокійній еволюції”⁴⁵.

---

³⁷ “Округи міські”. *Свобода*. Ч. 6. (1907): 7.

³⁸ “Нова побіда”. *Свобода*. Ч. 21. (1907): 1.

³⁹ “Вшехполяки провокують противжидівський погром”. *Діло*. Ч. 65. (1907): 1.

⁴⁰ Давид Мальц. “В справі русько-жидівській”. *Діло*. Ч. 71. (1907): 2.

⁴¹ Там само.

⁴² “Виборча статистика”. *Діло*. Ч. 102. (1907): 1.

⁴³ “Вибори”. *Діло*. Ч. 108. (1907): 2; “Парляментарна репрезентация Галичини”. *Діло*. Ч. 113. (1907): 2.

⁴⁴ Joshua Shanes, Yohanan Petrovsky-Shtern. “An unlikely alliance: the 1907 Ukrainian–Jewish electoral coalition”. *Nations and Nationalism*. 15 (3). (2009): 498.

⁴⁵ “Жидівський голос в руській справі”. *Діло*. Ч. 159. (1910): 4.

Лідери УНДП напередодні парламентських виборів 1911 р. покладали значні сподівання на співпрацю з євреями⁴⁶. Національні демократи проводили серед виборців значну роз'яснювальну роботу стосовно доцільності українсько-єврейської політичної співпраці. Вони наголошували, що в результаті порозуміння з євреями українці можуть здобути більше депутатських мандатів, а тому – отримають можливість впливати на розподіл урядових субвенцій, на заснування нових народних шкіл, гімназій та інших народних інституцій⁴⁷. Вказували націонал-демократи і на те, що у всіх сферах суспільно-політичного життя Галичини євреї до певного часу всіляко підтримували поляків⁴⁸.

Під час виборчої кампанії 1911 р. лідери УНДП намагалися переконати громадськість у доброзичливому ставленні українців до євреїв⁴⁹. Дотримуючись виробленої тактики, УНДП у часі виборів виступила на підтримку сіоністів А. Штандта (Броди–Тернопіль), М. Рінгеля (Бучач), Герсона Ціппера (Дрогобич), Леона Райха (Стрий–Калуш). Найактивніше націонал-демократи підтримували кандидатуру А. Штанда, котрий постійно виявляв прихильне ставлення до національних прагнень українців та міжнаціонального порозуміння загалом. Попри те, українсько-єврейська співпраця на результати виборів значного впливу не справила, хоча сіоністів підтримала більша кількість виборців, ніж 1907 р⁵⁰. Як наслідок, сіоністи втратили своє парламентське представництво.

Загалом українсько-єврейський союз на виборах 1907 і 1911 рр. до Австрійського парламенту відбувся та здобув низку важливих результатів. Зокрема, де-факто було зруйновано стереотип про українсько-єврейське протистояння та міжнаціональне несприйняття одне одного на східногалицьких теренах. І українці, і євреї в умовах польської переваги зуміли віднайти шляхи, щоб налагоджувати діалог з метою майбутньої суспільно-політичної співпраці.

Підсумком, як вирішувати єврейське питання в Галичині у візії Ю. Романчука, можна вважати ймовірно укладений ним 1918 р. проект Конституції Галицької Республіки. Зокрема у низці його параграфів провідне місце серед національного представництва майбутнього державного утворення мало бути відведене саме єврейській людині. Так у 4 параграфі – “Державні народності” – на переконання укладача, у Галицькій Республіці “[...] узнається отсі три головні народності: українська, далі польська і жидівська. Вони користуються рівними правами на области публічного життя. Прочі народності в державі творять національні меншини та їх права і охорону запоручає конституція”⁵¹.

⁴⁶ “Рептильний і вибори”. *Діло*. Ч. 78. (1911): 2.

⁴⁷ “З ким повинні тримати Жиди, з Поляками чи з Русинами?”. *Свобода*. Ч. 24. (1911): 2–3.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ “З жидівських таборів”. *Діло*. Ч. 164. (1911): 4.

⁵¹ Проект конституції “Галицької республіки”, складений [Юліаном Романчуком], ЦДІА України у Львові, ф. 382, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

Що стосувалося виборчого процесу, то послів до Державної Ради мали обирати на п'ятирічний період по народах, які окремо вибирали своїх представників, а національні меншини усіх разом. Кількісний розподіл посольських мандатів між ними мав бути переведений виборчою ординацією пропорційно чисельності кожної етнонаціональної групи до загального числа населення⁵².

Водночас забезпечувався доступ до освіти, зокрема народні та середні школи повинні були забезпечувати потреби для всіх трьох народів. За конституційним проектом актуальним постало і мовне питання. “Зовнішніми мовами урядовими в Галицькій Республіці, в устних і писменних зносинах, є мови: українська, далі польська і жидівська” – вказано у дев'ятому параграфі⁵³. Закони, урядові розпорядження, різного роду ухвали повинні були створюватись згаданими мовами.

Незважаючи на послаблення політичного впливу Ю. Романчука, фахова обізнаність та практичний досвід в єврейській проблематиці та міжнаціональних взаєминах забезпечили йому авторитетність і серед українських, і єврейських громадських кіл. Схоже визнання свого часу отримував також І. Франко⁵⁴. Зокрема, часопис “Chwila” у березні 1926 р. звертався до Ю. Романчука, прохаючи висловити власне бачення з таких питань: як повинна була сформуватись взаємна національна, соціальна та культурна політика обох народів, для переходу від непорозуміння і недоброзичливості до згідного і позитивного співжиття обох народів? Якими позитивними засобами для цього повинна була скористатись інтелігенція і публіцистика обох народів?⁵⁵.

Отже, єврейське питання як і українсько-єврейські взаємини глибоко відображені у громадсько-політичній діяльності Ю. Романчука. На початковому етапі партійного шляху, очолюючи УНДП, можна простежити елементи його негативної позиції щодо єврейської спільноти в контексті політико-економічних реалій на галицьких землях. Однак досить швидко Ю. Романчук змінив своє ставлення та послідовно відстоював інтереси єврейської людности, також і через національні прагнення українців. Очевидно, що зміна поглядів обумовлювалась політичними обставинами початку ХХ ст. та конфігурацією сил у міжнаціональних взаєминах. Його власне бачення разом із загальною позицією УНДП, засвідчили відсутність перешкод для українсько-єврейського порозуміння та політичної співпраці. Підсумком таких напрацювань стали безпрецедентні засади конституційного проекту Галицької Республіки, які мали меті завершити процеси здобуття рівних громадянських та політичних прав єврейської спільноти в Галичині.

---

⁵² Проект конституції “Галицької республіки”, складений [Юліаном Романчуком], ЦДА України у Львові, ф. 382, оп. 1, спр. 7, арк. 2–2 зв.

⁵³ Там само, арк. 3 зв.

⁵⁴ Відозви, запрошення, листи, Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 3, спр. 1621, арк. 74, 105.

⁵⁵ Листи видавництва та книгарні у Відні з проханням надіслати рецензії і повідомлення та інші питання, ЦДА України у Львові, ф. 382, оп. 1, спр. 12, арк. 7.

POLITICAL VISION OF JULIAN ROMANCHUK CONCERNING JEWISH COMMUNITY IN GALICIA AT THE TURN OF THE XX CENTURIES

Nazar VASKIV

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
Universytetska str.,1, Lviv. 79000, Ukraine
e-mail: nazarvask@gmail.com

The main objective of the article is to analyze the Julian Romanchuk's contribution to resolving the problems of Jews in Galicia in the late 19th and early 20th centuries.

The period of the late 19th and early 20th centuries saw changes in the attitude of the leading political figures of Galicia to the Jewish community. The relevance of the latter was caused by attempts to improve Ukrainian-Jewish relations on the basis of understanding and cooperation. Such transformation of the worldview can be vividly traced in the activities of Julian Romanchuk, the leader of the Ukrainian National Democratic Party (UNDP) and a well-known parliamentarian.

Like most of the other leading figures in Galician politics, Julian Romanchuk had a comprehensive knowledge of the Jewish problems in the region. Having information about the size of the Jewish population in Galicia and their political views, he was clearly aware of the importance of Jews not only in Galician politics, but also in Austro-Hungarian politics in general. The influence of Jews was particularly significant during the election campaigns, which in turn determined the number of their representatives in the composition of the elected authorities. With the emergence and development of the Zionist movement among the Jewish population, the Poles openly feared that they might lose their political ally.

There is evidence that, given the political and economic situation in Galicia, Julian Romanchuk had a negative attitude to the Jewish community at the initial stage of his career. After a short period of time, however, he changed his attitude and began to consistently defend the interests of the Jewish population, including through the national aspirations of Ukrainians. This marked the beginning of gradual establishment of relations between the National Democrats and the Zionists, and the formation of the foundation for their political cooperation.

Later, Julian Romanchuk continued to promote Ukrainian-Jewish relations, which were formalized in the draft constitution of the Galician Republic. The provisions of the draft constitution aimed to complete the process of gaining equal civil and political rights by the Jews in Galicia.

Keywords: Jewish, Julian Romanchuk, Ukrainian-Jewish relations, Galicia (Halychyna).

REFERENCES

- “A new victory”. *Svoboda*. 1907. n. 21. (in Ukrainian).
“About Electoral reform”. *Svoboda*. 1905. n. 48. (in Ukrainian).
Arkusha, Olena. “From Podoliañs to the endemic (evolution of Polish-Ukrainian relations at the turn of the XIX XX centuries)”, *Ukrainian-Polish relations in Galicia in the XX century*. Ivano-Frankivsk: Plai, 1997, 81–89. (in Ukrainian).
Bulachek, Volodymyr. “Socio-political activity of J. Romanchuk (1842–1942)”, *Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia kandydata istorychnykh nauk*. Lviv, 2011, 17. (in Ukrainian).
“Calculating the strength of Galician Jews”. *Dilo*. 1900. n. 231 and 232. (in Ukrainian).
“City districts”. *Svoboda*. 1907. n. 6. (in Ukrainian).
“Congress of Zionists in Lviv”, *Dilo*, 1903. Addition n. 254–255. (in Ukrainian).
“Congress of Zionists” [z:], *Dilo*, 1903. n. 185. (in Ukrainian).

- Chornovol, Ihor. “*Ukrainian fraction of the Galician Regional Diet 1861–1901 (essay on the history of Ukrainian parliamentarism)*”. Lviv, 2002, 288 (in Ukrainian).
- Deichakivskyi, Ihor. “*Yulian Romanchuk*”. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 1998, 71. (in Ukrainian).
- “Elections”, *Dilo*, 1907, n. 108. (in Ukrainian).
- “Election statistics”, *Dilo*, 1907, n. 102. (in Ukrainian).
- “Folk tactics”. *Svoboda*. 1900. n. 3. (in Ukrainian).
- “From Jewish camps”, *Dilo*, n. 164. (in Ukrainian).
- Hankevych, Mykola. “*Socialist International and War*”. 1915, 32. (in Ukrainian).
- “Jewish attack”, *Dilo*, 1900, n. 279. (in Ukrainian).
- “Jews and elections”, *Dilo*, 1907. n. 72. (in Ukrainian).
- “Jews in Galicia”, *Dilo*, 1902. n. 200. (in Ukrainian).
- Malts, Davyd. “In the case of Rusko-Jewish”, *Dilo*, 1907, n. 71. (in Ukrainian).
- Melnyk, Andrii. “State and legal views of Julian Romanchuk” : *avtoref. dysertatsii kand. yuryd. nauk* : 12.00.01. Lviv, 2015, 20. (in Ukrainian).
- Merunovych, Teofil. “*Conclusions of the Diet on the Jewish question*” Lviv, 1881, 45 (in Polish).
- Merunovych, Teofil. “*Seven Petitions Made to the High Galician National Sejm in the 1880 Session for the Equality of Jews*”. Lviv, 1880, 14. (in Polish).
- Merunovych, Teofil. “*On the method and goals of the hearings on the Jewish question by Teofil Merunowicz*”. Lviv, 1879, 61. (in Polish).
- Merunovych, Teofil. “*Jewish national politics of the present day (Die Ostjudenfrage)*”. Lviv, 1917, 156. (in Polish).
- Merunovych, Teofil. “*Żydzi*”. Lwów, 1879, 222. (in Polish).
- Nazaruk, Osyp. “How Jews work”. *Hromadskyi holos*. 1906. n. 39. (in Ukrainian).
- Okhrymovych, Volodymyr. “About falsification of national statistics at previous conscriptions”. *Dilo*. 1910. n. 286. (in Ukrainian).
- Okhrymovych, Volodymyr. “About falsification of national statistics at previous conscriptions (The End)”. *Dilo*. 1910. n. 287. (in Ukrainian).
- “Our folk tactics”. *Dilo*. 1900. n. 13. (in Ukrainian).
- “Parliamentary representation of Galicia”. *Dilo*. 1907. n. 113. (in Ukrainian).
- Pylypyshyn, Oleh. “Election campaigns to the Vienna Parliament in Eastern Galicia (1895–1910): proposals of Yu. Romanchuk”. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 2013. Vyp. XXXVII, 60–65. (in Ukrainian).
- Pylypyshyn, Oleh. “Julian Romanchuk as a co-founder and member of Ukrainian political parties (1899–1923)”. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 2014. Vyp. XXXVIII, 97–100. (in Ukrainian).
- Rasevych, Vasyl. *Ukrainian National Democratic Party (1899–1918): avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandata istorychnykh nauk: spets. 07.00.01 Istorii Ukrainy*. Lviv, 1996, 22 (in Ukrainian).
- “Reptile and elections”. *Dilo*, 1911, n. 78. (in Ukrainian).
- Romanchuk Yulian. “*The Ruthenians and their opponents in Galicia*” Vienna. 1902, 40 (in German).
- Shanes, Joshua. “*An unlikely alliance: the 1907 Ukrainian–Jewish electoral coalition*”. *Nations and Nationalism*. 15 (3). 2009, 483–505. (in English).
- “Speech by Mykola Hankevich”. *Zemlia i volia*. 1908. n. 36. (in Ukrainian).

- “Speeches by Franciszek Smolka at the meetings of the Galicia on the Diet on September 30 and October 8, 1868 in the Jewish question”*. Lviv, 1868, 8. (in Polish).
- Statistical data on the national composition of Eastern Galicia compiled by V. Okhrimovich. State Archive of Lviv Region, Fond 372 Series 1, File 7, 28 Sheets (in Ukrainian).
- M. Pavlik’s article “The Jewish Question” and “Geography of Russia”. State Archive of Lviv Region, Fond 663 Series 1, File 24, 60 Sheets (in Ukrainian).
- Letters from publishers and bookstores in Vienna asking for reviews and messages and other questions. State Archive of Lviv Region, Fond 382, Series 1, File 12, 16 Sheets (in Ukrainian).
- Notes and extracts of Romanchuk Y. on political issues. State Archive of Lviv Region, Fond 382, Series 1, File 60, 52 Sheets (in Ukrainian).
- Draft Constitution “Galician republic”, compiled by Julian Romanchuk. State Archive of Lviv Region, Fond 382, Series 1, File 7, 4 Sheets (in Ukrainian).
- “The Galicia statistics manual published by the National Statistical Office edited by dr. Tadeusz Pilat”*. Lviv, 1908. 184 (in Polish).
- “The Jewish voice in the ruska cause” *Dilo*, 1910. n. 159. (in Ukrainian).
- Uchasnyk. “Movement for electoral reform”. *Svoboda*, 1905, n. 49. (in Ukrainian).
- Vasiutynski, Bohdan. *“Jewish population in Poland in the nineteenth and twentieth centuries”*. Warsaw 1930, 225 (in Polish).
- Appeals, invitations, letters. Department of Manuscripts and Textology of the Institute of Literature. T.G. Shevchenko National Academy of Sciences of Ukraine. Fond 3. File 1621, 210 Sheets. (in Ukrainian).
- Voldan, Aloiz. “On the Crossroads: Ivan Franko and the Jewish Question in Galicia”. Kyiv: Krytyka, 2016, 184. (in Ukrainian).
- “Vshekhpoliaky provoke an anti-Jewish pogrom”, *Dilo*, 1907, n. 65. (in Ukrainian).
- Yavorski, Vladyslav. *“After the elections”*. Krakiv, 1907, 28. (in Polish).
- “With whom should the Jews keep, with the Poles or with the Ruthenians?” *Svoboda*, 1911, n. 24. (in Ukrainian).
- X. “Teaching choice from the cities of Brody= Zolochiv”. *Svoboda*, 1906. n. 37. (in Ukrainian).

УДК 94: 329. 15] (477. 82) “1985–1991” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3705>
ORCID ID: 0000-0002-0464-0086

ЛЬВІВ ЯК ОСЕРЕДОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПЕРІОДУ “ПЕРЕБУДОВИ”

Василь ЧУРА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: vschbox@ukr.net

Запропонована наукова розвідка – продовження низки авторських публікацій розгорнутих упродовж 2005–2020 рр. щодо детальної реконструкції подій пов’язаних із розгортанням “перебудовних” процесів у Львові, а відтак ослабленням російського комуністичного режиму та деградацією компартійних лав й відродженням демократичного руху, який закономірно переріс у національно-визвольний. “Локомотивом” цього процесу на підприємствах міста були Ради трудових колективів (РТК), а поза їх межами “неформальні спілки, що згодом трансформувались у національні товариства, які стали фундаментом для виникнення антикомуністичних політичних партій.

Ключові слова: Львів, “перебудова”, реформи, національне відродження, “неформальні” товариства, мітинги, політичні партії, незалежність.

Загальновідомо, що як центр західноукраїнських земель Львів зійшов на політичну арену, коли став столицею Галицько-Волинського королівства. За умов багатовікової чужоземної влади він завжди залишався осередком української національної приналежності, що фокусував, експонував й транслиував автентичну етнічну традицію. Тому через сімсот років окупації, у другій половині 80-х рр. ХХ ст., в умовах російського комуністичного панування, місто розвивалося не лише як західний аванпост радянської влади, за що й отримало орден Леніна, а як латентний національний осередок, що таємно зберігав у народній пам’яті зразки галицького державного творення. Це багато у чому уможливило феноменально стрімку регенерацію національного громадянського діалогу періоду “перебудови” на відтинку від зародження непідконтрольних КПРС-КПУ рад трудових колективів й “неформальних” спілок до проголошення антирадянських політичних партій.

Фрагментарну увагу зазначеному питанню присвячували такі науковці як В. Баран¹, С. Кульчицький², О. Муравський³, С. Кобута⁴, Я. Секо⁵. Однак, їх

¹ Володимир Баран. *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)* (Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 2003), 670.

² Станіслав Кульчицький. “Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991)”, *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*, № 5, (2001): 330.

праці торкалися здебільшого магістральних напрямків національно-демократичного руху в Україні упереджень відновити її державну самостійність. Вказана проблематика вже була об'єктом й авторської уваги⁶. Продовжити й поглибити науковий аналіз національного “ренесансу” Львова часів “перебудови” в контексті розгортання неформальних спілок й виростання на їх тлі антикомуністичної багатопартійності слугує мета запропонованої історичної розвідки. Її джерельною базою є неопубліковані архівні матеріали компартійного правочинства, статистичні документи й тогочасна періодика.

На зламі 80-х рр. ХХ ст. Львів залишався найбільшим адміністративним, індустріальним та культурним центром у західних областях УРСР⁷. Його площа охоплювала 160 кв. км. Тут жило 767,2 тис. мешканців⁸. За національною конструкцією львів'яни склалися із 79,5 % українців, 15,8 % – росіян, 1,6 % – євреїв, 1,2 % – поляків, 0,7 % – білорусів, 1,2 % – інших⁹. У Львові розташувалося 1 678 підприємств і організацій, де працювало 537 тис. осіб. Його промислову мережу репрезентувало 133 виробничі об'єднання, які щорічно виготовляли продукції на суму 3 207 600 тис. крб¹⁰. Діяло 1 576 підприємств роздрібної торгівлі загальною площею 107 тис. кв. м., 1 073 заклади громадського харчування та 966 каварень і ресторанів на 87 тис. посадкових місць¹¹. Місто заробляло та витрачало близько 100–130 млн. крб. за рік, а районні бюджети

³ Олег Муравський. *Західні землі України: шлях до незалежності (1985–1991)*. (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011), 268.

⁴ Степан Кобута. “Неформальні” громадські організації у 1987–1989 роках як попередники українського політичного руху”, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, № 1, (2008): 125.

⁵ Ярослав Секо. “Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика”, *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, Міжнародні відносини*, № 5, (2012): 112.

⁶ Василь Чура. “Львів як центр національно-культурного відродження на етапі реалізації політики перебудови”. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Україна у світовому історичному просторі” Маріупольського державного університету. 21 квітня 2017 р. Збірник наукових праць*, (2017): 287–290.; Василь Чура. “Національні виступи у Львівській області на зламі 80–90-х рр. ХХ ст.” *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Дрогобич і Дрогобиччина в історичній ретроспективі (ХІХ – початок ХХІ ст.) Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, (2017):372–379.; Василь Чура. “Участь робітників Львова у діяльності “неформальних” спілок наприкінці 80-х рр. ХХ ст. “*Історичні пам'ятки Галичини*”. *Матеріали п'ятої краєзнавчої конференції історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*, (2010):107–116; Василь Чура. Зародження “неформальних” спілок Львівської області у другій половині 80-х рр. ХХ ст. *Всеукраїнський науковий журнал “Мандрівець”*, № 2, (2009): 60–63.

⁷ Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області. *Львів у цифрах*. Львів, 2006, 9.

⁸ Там само, 24.

⁹ Там само, 26.

¹⁰ Львівський міськомком Компартії України. ДАЛО, ф. 4, оп. 49, спр. 43, арк. 12–18.

¹¹ Держкомстат УРСР. *Місто Івано-Франківськ серед обласних центрів України*. Івано-Франківськ, 1991, 3–71.

становили 10–15 млн. крб. Головним джерелом доходів були податки: 45 % – відрахування з товарообороту роздрібною і кооперативною торгівлю, 45 % – від прибутку виробничих об'єднань, 10 % – від державного страхування, туризму, проведення культурно-спортивних заходів тощо. 70 % коштів скеровувалося в райони і 30 % йшло на загальноміські потреби. 80 % видатків забирала розбудова та благоустрій міста і 20 % – соціальні програми. Утримання органів державної влади коштувало 1 млн. крб. щорічно. Місто могло розраховувати на 1 млн. готівки для господарських потреб¹².

Освітню інфраструктуру Львова репрезентувало 10 вищих навчальних закладів (56,4 тис. студентів), 26 технікумів (31,7 тис. учнів), 31 училище (49,5 тис. учнів), 116 шкіл (5,5 тис. вчителів і 103,4 тис. учнів), 172 дитячих садки (32,3 тис. дітей). Медична мережа – 36 лікувальних закладів (6 тис. лікарів), 15 санаторіїв (1,5 тис. ліжок), 202 дитячі табори відпочинку (31,3 тис. місць)¹³. Спортивні заклади міста нараховували 8 товариств, 16 клубів, 2 палаци спорту, 15 стадіонів, 12 басейнів, 4 спортивні комбінати та 18 дитячих спортивних шкіл¹⁴.

Зклади культури Львова складала 4 палаци культури, 25 будинків культури, 53 клуби творчої самодіяльності, розраховані на 50 тис. місць. У Львові діяло 9 професійних та 6 народних театрів, вистави яких переглядало 2 млн. глядачів за рік. До послуг львів'ян і гостей міста працювали 10 музеїв, які щорічно відвідувало 1,5 млн. осіб. Глядачів приймали 57 кінотеатрів на 20 тис. місць. Туристів забезпечували житлом 17 готелів на 3 тис. місць. Діяло 118 бібліотек, у фондах яких було 5 млн. примірників одиниць зберігань. Прикрашали місто 73 пам'ятники, 5 парків та 24 сквери¹⁵.

Усю зазначену структуру ретельно контролювала російська КПРС та її український підрозділ – КПУ, регіональні структури яких були утворені в 1939 р. згідно із постановою Політбюро ЦК ВКП(б) “Про створення комуністичних організацій у Західній Україні і Західній Білорусії”¹⁶. Ключовим завданням такого “патронату” була система управління, яка гарантувала тотальний контроль правлячої партії над усіма сферами діяльності Львова. На зламі 80–90-х рр. ХХ ст. компартійну мережу міста репрезентували обласний, міський та 5 районних комітетів КПРС-КПУ. Вони курували 986 первинних, 535 цехових партійних організацій та 2 591 партгрупу¹⁷. Число комуністів у 1985 р. налічувало 60 251 особу, що становило 7 % від кількості його жителів. За національним складом: українців – 60,8 %, росіян – 31,9 %, євреїв – 3,2 %, білорусів – 1,6 %, поляків – 0,9 %, вірмен – 0,2 %, татар – 0,2 %, молдаван – 0,1 %, грузин –

---

¹² Львівський міськком Компартії України. ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 11, арк. 119–120.

¹³ Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області. *Львів у цифрах*. Львів, 2006. С. 54–56.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само, 54–56.

¹⁶ *Нариси історії Львівської обласної партійної організації*. Львів, 1981, 38.

¹⁷ Львівський міськком Компартії України. ДАЛО, ф. 4, оп. 43, спр. 9, арк. 49.

0,09 %, болгар – 0,05 %. За соціальним поділом: службовців – 49,9 %, робітників – 48,5 %, селян – 2,5 %. За освітнім рівнем: вища освіта – 44,8 %, середня – 55,1 %. За гендерною ознакою: 62,5 % чоловіків і 34,5 % жінок¹⁸. Середній вік партійних працівників становив 45 років, а керівників – 50 років¹⁹. Середній стаж роботи на партійній посаді налічував 10–15 років²⁰.

Заробітна плата компартійної верхівки в середньому становила від 250 до 600 крб., тоді як робітник отримував до 200 крб., а службовець до 150 крб. Відтак, високе соціальне й матеріальне становище партійної еліти спричинило формування замкнутої кадрової системи керівних комуністів – номенклатури. Здебільшого російськомовна, вона складалася із працівників апарату компартійних органів, господарських очільників, голів радянських інституцій, начальників силових структур, керівників наукових, навчальних та культурних закладів, які мали найвищий соціальний статус у львівському соціумі. До номенклатури міськкому входило 987 посад. Це 302 партійні працівники, 79 секретарів “первинок” та 11 – цехкомів, 102 працівники радянських органів, 213 промислових керівників та 164 представники науки, освіти і культури²¹.

Взявши курс на нівелювання етнічних ознак у багатонаціональній державі, КПРС під гаслами інтернаціоналізму проголосила утворення нової соціальної спільноти – радянського народу. Насправді відбувалося добре закамуфльоване комуністичним вченням зросійщення підрадянських народів. За впровадженням російського домінування стежив увесь компартійний апарат за допомогою силових структур, чільним серед яких був КДБ. Особливо суворою антиукраїнська політика партії була у тих регіонах країни, що найпізніше стали її складовими, а відтак не втрачали патріотичних настроїв. Тут компартапарат завжди відчував загальмоване “приживлення” компартійної доктрини серед автохтонного українського неправославного населення”. Національні інтереси Москви втілювала вся львівська партійна еліта, але ідеологічну роботу курували “третій” секретар обкому – Д. Яремчук, міськкому – А. Тавпаш, райкомів: Залізничного – Т. Селезньова, Ленінського – І. Бегей, Радянського – В. Синеокий, Червоноармійського – С. Ільїн, Шевченківського – К. Гордієнко²².

Проте запровадження союзною партверхівкою в 1985 р. “косметичного ремонту” радянської системи, званого як “перебудова”, спричинило зворотній ефект. Дозована ЦК КПРС демократизація та “гласність” винесли на поверхню велику кількість соціально-економічних, політичних, національних та релігійних проблем. Їх незворотність ілюструвала львів’янам компартійну неспроможу ефективно управляти країною, а відтак покликала до життя численні громадські

¹⁸ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 59, спр.138, арк. 32.

¹⁹ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 56, спр.12, арк. 23.

²⁰ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 59, спр. 11, арк. 47.

²¹ Львівський міськком Компартії України. ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 9, арк. 80.

²² Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 847, арк. 10.

організації, що виходили із комуністичного ідеологічного діяпазону. Активізацію невідконтрольних партій “неформальних” об’єднань перше фіксувала секретна інформація міськкому від 2 січня 1985 р. За повідомленнями таємних інформаторів на вулицях Вірменській, Коперника, Ставропігійській, Підвальной, Лисенка, проспекті Ленінського комсомолу, площах Ринок, Р. Люксембург, Міцкевича збиралась молодь – носії тогочасних субкультур: хіпі, панки, брейкери. Молоді люди ділилися враженнями щодо досягнень західноєвропейської та американської культур, обмінювалися й продавали іноземні атрибути та одяг із зображеннями представників закордонних субкультур, виконувати танці й пісні, що виходили за рамки радянської дійсності.

Біля готелів “Дністер”, “Інтурист”, “Львів” відбувалась торгівля чужоземцями дефіцитними товарами народного споживання, серед яких були і друковані видання антирадянського й релігійного змісту, та відповідні аудіо і відео матеріали. Вкорінені в це середовище співробітники КДБ таємно інформували міськком про політичні настрої серед львівських “неформалів”, що нерідко межували із антирадянщиною. Молоді люди у приватних розмовах засвідчували антикомуністичні настрої у формі скептичного ставлення до радянського способу життя і негативно сприймали його надбання. Виняток становили зразки національної культури, що не були демонстраторами комуністичних досягнень й виходили за рамки соціалістичного реалізму²³. З цього приводу ідеологічний відділ міськкому у 1985 р. ініціював проводити численні збори трудових колективів, де ухвалили документи посилити роботу бюро політичного інформування, яке займалося контрпропагандою за місцем роботи і проживання львів’ян²⁴.

Утім ці заходи виявлялися малоефективні. Керівники Червоноармійського райкому В. Волков та парткому ВО “Електрон” І. Курза 30 травня 1986 р. у таємній доповідній записці інформували обком про спроби утворити перші “самодіяльні” організації національного налаштування. З їх слів у студентському клубі Зооветеринарного інституту “Данко”, Клубі творчої молоді, гуртожитках ВО “Електрон”, Університету, Медичного інституту, Будівельного, Автодорожнього та Житлово-комунального технікумів зафіксовано консолідацію патріотичної української молоді під егідою суспільно-політичного клубу “Діалог”. За іронією долі ініціатива його утворення належала міськкому комітетові ЛКСМУ. Тому партійці створили в оперативному загоні міста відділ боротьби з ідеологічними диверсіями, який “взяв під контроль неорганізовану молодь Львова”²⁵.

На цьому етапі політизації діяльності “неформальних” товариств сприяло повернення із комуністичних таборів лідерів правозахисного руху В. Чорновола,

---

²³ Львівський міськком Компартії України. ДАЛО, ф. 4, оп. 41, спр. 41, арк. 1–2.

²⁴ Львівський міськком Компартії України. ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 13, арк. 29–36.

²⁵ Там само, арк. 37–42.

І. Геля, Б. Гориня, М. Гориня та інших. Тому у палітрі становлення національних спілок зразка 1987 р. можна виокремити дві складові – це політичні організації та “неформальні” об’єднання. Серед перших влітку 1987 р. відновила діяльність Українська Гельсінська Група, що розпочала роботу в напрямку відродження державности України. Восени утворено Комітет захисту УГКЦ, який очолив І. Гель. Незабаром відновив роботу “Український Вісник”, що консолідував львів’ян, незадоволених радянською владою. Серед “неформальних” спілок у жовтні 1987 р. були зареєстровані Товариство Лева, Народознавче товариство імені І. Франка, товариство “ЕОЛ”, Об’єднання молодіжних клубів та Міський дискусійний клуб. Російськомовне середовище утворило Товариство друзів українського мистецтва і літератури. До них додавалися численні молодіжні клуби за інтересами.

Зародження “неформальних” організацій львівські чільні компартійці зустріли публічно сприятливо, а приховано – вороже. Привселюдно вони заявляли, що самодіяльні товариства є “індикаторами” незворотности демократичних змін, що відкривають шляхи “гласности”, про що писала газета “Ленінська Молодь”²⁶. Однак, насправді партійні керівники вбачали в “неформалах” альтернативу КПРС-КПУ та ВЛКСМ, а відтак відчували незвиклу для них конкуренцію. Така імітація була породжена небажанням системних трансформацій оновлення, позаяк вони руйнували комуністичну владу. Наприклад, на грудневому пленумі обкому новий перший секретар обкому Я. Погребняк констатував: в області за рік виникло 30 нових молодіжних клубів за інтересами, з них 19 – у Львові²⁷. Звертаючись до обласного партійного ідеолога Д. Яремчука, він наказував не лише підтримувати неформалів, позаяк вони були “прожекторами перебудови”, що демонстрували високий рівень “гласности”, але й скеровувати й контролювати їх діяльність²⁸.

Цю ініціативу підтримував новий перший секретар міськкому В. Волков. Він говорив, що “неформальні” молодіжні дискусійні клуби втягують львів’ян у “перебудову” та примушують їх мислити по-новому²⁹. Відтак 31 липня 1987 р. на пленумі він констатував, що у Львові діяло 198 молодіжних об’єднань, тоді як у 1985 р. їх було 50. Для координації дій неформалів під комсомольською егідою створено Об’єднання молодіжних клубів, куди увійшло 28 самодіяльних спілок. Це культурні, краєзнавчі, літературні, музичні, спортивні, технічні товариства. Серед них заснований ще в 1977 р. Клуб творчої молоді та народжені “перебудовою” Народознавче товариство імені І. Франка, Студентське товариство, театральна студія “Синтез”, літературне товариство “Гроно”, концертна група “Не журились!”, літературний театр “Слово”, “Джаз-рок клуб”,

²⁶ Грум-Гржимайло. “Класичний вальс і рок, і джаз...”, *Ленінська Молодь*, 17 листопада, (1987), 4.

²⁷ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 7, арк. 13.

²⁸ Там само, арк. 41–48.

²⁹ Там само, арк. 53–58.

“Брейк-данс клуб”, “Клуб самодіяльної пісні”. Серед них виокремлювалося Товариство Лева, засноване за підтримки Львівського відділення Фонду культури та ЛКСМУ. Під керівництвом О. Шейки 70 членів спілки збиралися у студентському кафе Лісотехнічного інституту “Лісова пісня”, впорядковували архітектурні пам’ятки та організовували виступи національних діячів культури – Т. Чубая, В. Морозова, О. Стахова, А. Панчищина, Ю. Винничука³⁰.

Гостре незадоволення партапарату викликало те, що “неформали” намагалися позбавлятися партійної опіки і прагнули виступати як самостійні організації. Так сталося із виникненням однієї з перших громадських політичних організацій Львова, званої як Міський дискусійний клуб. Влітку 1987 р. міськком комсомолу в газеті “Ленінська Молодь” опублікував звернення щодо організації товариства, яке б згуртувало молодь з метою підтримки “перебудови”³¹. 8 жовтня у будинку культури “Будівельник” під егідою ЛКСМУ відбулося засідання ініціативної групи, що утворила товариство. До нього входили студенти Політехнічного інституту Є. Патрікеєв, Р. Слуцкер, Університету – С. Бурлуцька, М. Готман, О. Поваляєв, вчитель історії СШ № 36 Я. Богач, викладачі Медичного училища Т. Стецьків, Музичного училища – І. Ягнишак та медбрати Міської лікарні та лікарні № 4 Р. Качур та С. Федоров. Під час установчих зборів “неформали” відмовилися зазначати в статуті приналежність до комсомольської організації та вказали, що не будуть працювати “під диктовку” КПРС-КПУ. Попри це, кураторами призначили членів міськкому В. Мисюру та Ленінського райкому О. Порєва. Секретар обкому комсомолу Т. Вербицька рекомендувала “опікунам” переобрати актив товариства та усунути з посади голови Є. Патрікеєва як політично неблагонадійного³².

Очевидно, це мало допомогло, тому що 19 грудня 1987 р. на пленумі міськкому В. Волков “розпікав” керівника Залізничного райкому Є. Забзалюка та комсомольського ватажка О. Яремчука, за те що у клубі Лісотехнічного інституту помічені спроби утворити філію київського Українського культурологічного клубу під назвою “Товариство Друзів Лева”. З його слів тут гуртувалися націоналістично налаштовані особи, які культивували думку про особливість української нації. У будинку культури “Залізничник” під керівництвом В. Єленевського гуртувалася молодь клубу “ЕОЛ” (естетика, обшение, литература), де під гаслами “гласности” лунала критика КПРС³³. У відповідь на це секретар міськкому комсомолу О. Яремчук доповідав в обком, що упродовж 1987 р. правоохоронні органи міста провели 76 рейдів і затримали 107 осіб, які носили атрибутику країн-членів НАТО, 42 – за носіння релігійної

---

³⁰ Терещук В. “Як гриби після дощу...”, *Ленінська Молодь*, 17 листопада, (1987), 4.

³¹ *Ленінська Молодь*, 1987, (23 червня), 3.

³² Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 164, арк. 29–32.

³³ Львівський міськком Компартії України. ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 4, арк. 32–33.

символіки, “профілакували” 42 членів “неформальних” товариств, затримали 28 осіб й оштрафували на суму 1 300 крб.³⁴

У 1988 р. подальше поширення “неформальних” товариств помітно політизувалося й трансформувалося у національно-патріотичні об’єднання, прокладаючи шлях до багатопартійності. Як наслідок, 8 січня 1988 р. Політбюро ЦК КПРС констатувало утворення в СРСР 35 тис. “самодіяльних” формувань³⁵. Уже 15 січня ЦК КПУ попереджував, що у Львові особи з числа засуджених за антисупільну агітацію зондують ґрунт, щоб створити напівлегальні об’єднання націоналістичного спрямування³⁶. Тому 12 лютого завідувач відділу науки і навчальних закладів ЦК КПУ Ф. Рудич інформував, що об’єднані в дискусійні клуби студенти Університету і Політехнічного інституту висловлювалися за введення в країні багатопартійної системи³⁷.

Комуністична влада Львова поділяла “неформалів” на друзів та недругів “перебудови”. Серед перших виокремлювалися Об’єднання міських клубів та Міський дискусійний клуб, які гуртували 30 молодіжних спілок, Громадський рух “Друзі українського мистецтва і літератури”, роботу якого очолював публіцист С. Сокуров, Народознавче товариство імени І. Франка та Культурно-екологічне товариство Лева³⁸. Діяльність останнього викликала все більше занепокоєння партапарату. На думку комуністів причинами опозиційних настроїв у його середовищі були недостатня увага з боку комсомольських спілок та відсутність організаційної структури і умов членства. Зважаючи на таку непідконтрольність, міськком ініціював комплекс заходів, який дозволяв райкомівцям стежити за керівниками товариства, скеровувати його діяльність у прокомуністичне русло, для чого заохочував керівних комсомольців ставати його членами³⁹.

У 1988 р. до “неформалів” приєдналося наймасовіше Товариство української мови імени Т. Шевченка, філії якої виникали чи не в усіх установах Львова. Його очолював письменник Р. Іваничук. Перші осередки ТУМу з’явилися на ВО “Кінескоп”, “Електрон”, РЕМА, ЛАЗ, Ізоляторному заводі. За обкомівськими даними наприкінці року розпочали діяльність 139 підрозділів ТУМу. Від 1988 р. вели витоки товариство “Довіра”, яке очолювали М. Маргорін та А. Балдін та Спілка художників-авангардистів під керівництвом Ю. Сурмача. Проходили стадію формування товариства польської, вірменської та єврейської культур. Організацію єврейського товариства очолив А. Лізен. Компартійним органам рекомендувалося співпрацювати із цими формуваннями, бути в руслі подій, про які повідомляти керівництво.

³⁴ Львівський міськком Компартії України. ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 13, арк. 45–51.

³⁵ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 300, арк. 50.

³⁶ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 367, арк. 3–4.

³⁷ Центральний комітет Комуністичної партії України, ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2446, арк. 28.

³⁸ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 367, арк. 53–62.

³⁹ Там само, арк. 71.

У доповідній записці секретаря Залізничного райкому В. Пахольчука йшлося, що кількість “неформальних” товариств району становила 23 групи, а контроль за їх діяльністю проводився регулярно. Виявивши факти участі окремих осіб в об’єднаннях на “нездоровій основі”, міру покарання визначали партійні органи. Так, студента Політехнічного інституту М. Дубика, який був учасником групи “Довіра”, позбавлено студентського квитка. Із студентом цього ж закладу Є. Патрикєєвим, що висловлював аполітичні погляди, проведено профілактичну бесіду в комітеті комсомолу⁴⁰.

За свідченням першого секретаря Радянського райкому А. Салівона при установах району діяло 69 “неформальних” організацій. За допомогою парткомів було “розпорошено велику частину тих груп, які виявляли антирадянські настрої. Щоб збільшити тиск на них, керівництво організувало викладачів Лісотехнічного інституту, що мали аналізувати діяльність районних секцій Товариства Лева. Студентам Я. Путьковій та Ю. Савченку заборонено анонсовані ними зустрічі із В. Чорноволом та Б. Горинем⁴¹.

За повідомленням секретаря Червоноармійського райкому А. Діденка в районі проводилися профілактичні роботи, щоб запобігти виникненню опозиційних суспільних настроїв серед членів “неформальних” товариств, яких налічувалося 24 організації⁴². Для цього міськком створив клуб “Агітатор” і Школу полемічної майстерності⁴³. Перший секретар Шевченківського райкому Ю. Бойченко не виявив у районі “самодіяльних” груп, сформованих на “нездоровій основі”. Однак превентивно він створив спеціальну групу із 11 досвідчених комуністів, завданням був контроль політичної ситуації у районі⁴⁴. Поряд із цим, щоб припинити поширення опозиційних настроїв, створено науково-методичний центр, який очолював завідувач відділу пропаганди і агітації Л. Смілевський. Аналогічної комісією контрпропаганди керував Б. Климук. На базі Університету розпочали готувати кадри, здатні вести дискусію з представниками “неформальних” спілок⁴⁵.

До числа ворогів “перебудови” зараховано Українську Гельсінську Спілку, Українську ініціативну групу захисту прав в’язнів совісті, Комітет захисту Української Греко-Католицької Церкви та Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції, що гуртувала низку невизнаних мистецьких діячів⁴⁶. Працівники обкому студіювали установчі документи УГС та розробили план заходів протидії, про що йшлося у постанові від 26 липня 1988 р. Вона ілюструвала спробу подати діяльність спілки як паразитування на тлі демократичних партійних

---

⁴⁰ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 300, арк. 16.

⁴¹ Там само, арк. 17.

⁴² Там само, арк. 21.

⁴³ Там само, арк. 6.

⁴⁴ Там само, арк. 23.

⁴⁵ Там само, арк. 13.

⁴⁶ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 277, арк. 51–62.

⁴⁷ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 367, арк. 24.

ініціатив⁴⁷. Згідно до обкомівських інструкцій керівні члени КПРС повинні були перейти від епізодичної роботи щодо виявлення та знешкодження діяльності членів УГС до системної ідеологічної боротьби з ними⁴⁸.

Як свідчило таємне компартійне справочинство від 1988 р. йдуть джерела формування львівської філії Народного Руху України, який у зародку носив назву Народного Фронту, а згодом Народного Руху України за перебудову. Коли на засіданні Об'єднання міських клубів розглядалося питання щодо створення Народного фронту, компартійний представник висловлювався за дочасність такої ініціативи, сказавши, що необхідність існування фронтів продиктована лише бойовими діями⁴⁹. Працівники обкому утворили таємний перелік прихильників Руху, які перебували в КПРС. Це Р. Братунь, І. Вакарчук, О. Влох, Р. Іванчук, Р. Лубківський, І. Юхновський, Е. Мисько⁵⁰. Після утворення філії НРУ 5 травня 1989 р. обком зафіксував список членів його президії. До нього потрапили Р. Братунь – народний депутат СРСР, голова Львівської філії асоціації “Зелений Світ”, Іван Вакарчук – народний депутат СРСР, професор ЛДУ, Михайло Голубець – професор, керівник Львівського відділення інституту ботаніки АН УРСР, Орест Влох – професор ЛДУ⁵¹. Після цього уклали перелік членів ради Львівської регіональної організації Народного руху України за перебудову, що перебували в лавах КПРС⁵².

Особливістю антикомуністичного руху в 1989 р. – завершити переростання “неформальних” спілок у національні товариства і політичні партії. Вулиці міста заповнили чи не щоденні протестні демонстрації. Міськомівська “Львовская Правда” називала їх “екстремістськими акціями націоналістичних зборищ”⁵³. Як тільки діяльність неформалів набрала національної політичної барви, міська компартійна влада перестала їх розділяти на друзів та ворогів перебудови. Після провалу КПРС на союзних виборах усі вони стають однаково небезпечні. Особливо УГС, НРУ, СНУМ, “Пласт”, Українська асоціація незалежної творчої молоді, Комітет Захисту УГКЦ, Українська ініціативна група захисту прав в’язнів совісті, групи “Довіра”, “Милосердя”, “Марійське Товариство”, Об’єднання соціалістичних демократів, Комітет виборчого права⁵⁴. Відтепер діяльність товариства Лева (60 % суспільної підтримки), ТУМу (73 %), Друзів українського мистецтва і літератури (36 %), “Зеленого світу” (54 %), “Меморіялу” (41 %), “Просвіти” (54 %), Етнографічного товариства імені І. Франка, Асоціації молодих істориків вимагала спланованої та масованої протидії компартапарату⁵⁵. Цікаво,

⁴⁸ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 367, арк. 49.

⁴⁹ О. Цирульник, Є. Мазур. “Яку платформу обираємо”, *Електрон*, 2 серпня, (1988), 2.

⁵⁰ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 277, арк. 63–65.

⁵¹ Там само, спр. 367, арк. 63.

⁵² Там само, арк. 64.

⁵³ М. Домбровская, А. Лысюк, Я. Пастернак. “Митинговый марафон”, *Львовская Правда*, 26 апреля, (1989), 3.

⁵⁴ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 576, арк. 63.

⁵⁵ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 588, арк. 52.

що перелічені спілки комуністи розглядали як компоненти НРУ, котрий у вересні 1989 р. отримав офіційне визнання. У Львові за Рух виступило 65 % українців та 26 % росіян⁵⁶.

На замовлення міськкому Інститут соціології АН СРСР провів опитування на тему “Суспільна думка населення щодо проблем міжнаціональних стосунків”, керівником якого був Ю. Коваленко. Дослідження проводилося серед півтори тисячі працівників Університету, Політехнічного інституту, Лікарні швидкої допомоги, ВО “Мікроприлад”, “Електрон”, “Карпати”, “Львівдерево”, “Сільмаш”, “Іскра”, “Автонавантажувач”. Українською мовою спілкувалося 80 % респондентів, російською – 10 %, іншою – 1 %. Реабілітацію ОУН-УПА вважали правомірною 73 %, дослідження “білих плям” історії України вітав 61 % опитуваних⁵⁷. Ставлення до “неформальних” товариств було позитивним у 64 % учасників, а доцільність багатопартійності визнавало 65 % українців й 46 % росіян. До НРУ позитивно ставились 61 % опитуваних⁵⁸. Негативно “неформалів” сприймали 9 % членів ЛКСМУ, 29 % членів КПРС-КПУ та 12 % безпартійних. Рухівців негативно сприймали 8 % комсомольців, 27 % комуністів, 13 % безпартійних⁵⁹.

Серед рядових членів партії 73 % вважали створення національних громадських організацій за норму правової держави. Зміни, які відбувалися у цьому напрямку, позитивно сприймали 85 % опитуваних. Найпопулярнішим національним товариством серед населення було ТУМ. Його діяльність схвалювали 73 % респондентів, Товариство Лева – 60 %, “Зелений світ” – 54 %, “Меморіал” – 41 %⁶⁰, Товариство друзів українського мистецтва і літератури – 36 % УГС – 30 %. Найрадикальнішими групами за десятибальною шкалою були УГС – 8,6, Товариство Лева – 5,4, “Зелений Світ” – 4,9, “Меморіал” – 4,6, ТУМ – 1,3, Товариство друзів українського мистецтва і літератури – 0,1⁶¹. Члени КПРС найсолідарнішими були із ТУМ – 63 % підтримки, “Зеленим світом” – 48 %, Товариством Лева – 45 %, Товариством друзів українського мистецтва і літератури – 41 %, “Меморіалом” – 34 %, УГС – 14 %⁶².

Закономірним наслідком національного відродження Львова зразка 1990 р. був не лише крах комуністичної влади, а й проголошення на його теренах антикомуністичних політичних партій. Відтак, 7 квітня у місті відбувся з’їзд політичного об’єднання Державний суверенітет України, а 21 квітня пройшов установчий з’їзд Української християнсько-демократичної партії⁶³. Дня 28 квітня мала місце I регіональна установча конференція Української соціал-

⁵⁶ *Віче*, (№ 1), Червень, 1989.

⁵⁷ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 588. арк. 39.

⁵⁸ Там само, арк. 50.

⁵⁹ Там само, арк. 51.

⁶⁰ Там само, арк. 52.

⁶¹ Там само, арк. 54.

⁶² Там само, арк. 57.

⁶³ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 1020. арк. 212–213.

демократичної партії⁶⁴, 23 червня відбулася установча конференція обласної організації Української республіканської партії⁶⁵. Далі 8 жовтня проголошено Українську народну партію⁶⁶, а 8 грудня відбулося створення обласної організації Демократичної партії України⁶⁷. Загалом упродовж 1990 р. у Львові утворилося 7 партій, які провели понад 273 національні акції⁶⁸.

Посеред державотворчих акцій 1991 р. слід виокремити спільне засідання представників НРУ та УРП, яке відбулося 4 січня й ухвалило документ, скерований недопустити нову союзню угоду⁶⁹. Відтак, 13 січня біля пам'ятника І. Франкові відбулася демонстрація, присвячена кривавим подіям у Литві⁷⁰, 17 січня проведено мітинг на підтримку солідарності з народами Прибалтики⁷¹. Широкомасштабну антисоюзну кампанію національно-демократичні сили розпочали 22 січня в річницю “Акту Злуки” та проголошення IV Універсалу УНР⁷². А вже 17 травня мала місце спроба підпалити приміщення міськкому партії, 18 травня – спроба демонтажу погруддя письменникові Ю. Мельничукові⁷³. Дня 7 червня депутати облради вивели із підпорядкування обкому приміщення музею імені В. Леніна і передали його на баланс міста⁷⁴. Важливим був мітинг-реквієм та панахида, проведені 22 червня на площі біля Театру опери та балету⁷⁵. На тлі стрімкого розгортання мирного національно-визвольного руху вирізнялося й “Народне віче”, яке пройшло 30 червня на площі Ринок і було присвячене річниці “Акту відновлення незалежності України” у 1941 р.⁷⁶

Для протидії заколотникам ДКНС (“ГКЧП”) у Львові 19 серпня утворено Комітет громадської згоди. Того ж дня обласна і міська ради, НРУ, УГС та КГЗ опублікували звернення, де закликали містян бути готовими до рішучих дій, а 20 серпня біля пам'ятника І. Франкові відбувся попереджувальний мітинг проти ДКНС. Відтак, 21 серпня біля Театру опери та балету пройшла багатотисячна маніфестація, де голова страйкому В. Фурманов оголосив безперервний страйк⁷⁷. Після фіяско ДКНС й відновлення державної самостійності України, усі інституції Львова ухвалили заборонити діяльність й націоналізувати майно КПУ. Започаткувала цей процес ухвала Львівської

⁶⁴ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 1020, арк. 214.

⁶⁵ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 767, арк. 4.

⁶⁶ залізничний райком Компартії України. ДАЛО, ф. 8, оп. 47, спр. 151, арк. 76–79.

⁶⁷ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 1020, арк. 218.

⁶⁸ Там само, арк. 23.

⁶⁹ Центральний комітет Комуністичної партії України. ЦДАГО, ф. 1, оп. 11, спр. 2276, арк. 7.

⁷⁰ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 2, оп. 15, спр. 88, арк. 95.

⁷¹ Там само, арк. 108.

⁷² Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 974, арк. 5–7.

⁷³ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 943, арк. 59.

⁷⁴ Там само, арк. 69.

⁷⁵ Львівський обком Компартії України. ДАЛО, ф. 2, оп. 15, спр. 88, арк. 119.

⁷⁶ Радянський районний комітет Компартії України. ДАЛО, ф. 2, оп. 15, спр. 88, арк. 122.

⁷⁷ *За Вільну Україну*, 20 серпня, (1991), 1.

обласної ради від 26 серпня 1991 р., що поставила діяльність комуністичних спілок поза законом й “заморожувала” їх рахунки та опломбовувала майно”⁷⁸.

Отже, упродовж 1985–1991 рр. Львів, як багатовіковий центр української етнічної автентичності, ілюстрував феноменально стрімкий процес мирного патріотичного відродження. Він розпочався на етапі постанови “неформальних” спілок, розгортався шляхом утворення національних організацій й мав як наслідок виникнення антикомуністичних партій. Ці партії уможливили повалення комуністичної влади на міському рівні ще до розпаду СРСР й відновлення державної самостійності України.

LIV AS A CENTER OF NATIONAL REVIVAL DURING THE PERIOD OF “PERESTROIKA”

Vasyl CHURA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
University str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: vschbox@ukr.net

At the turn of 1980s the Communist Party leadership dared to introduce a policy of “perestroika” as a way to preserve Russia’s political monopoly in a multinational country, the principles of which had been significantly shaken. However, the “perestroika” was unsuccessful attempt to install democratic tools and the elements of a market economy into the autocratic Soviet background and its planned economy. This unnatural synthesis led to a partial weakening of the political regime in the country, which manifested itself in the form of a policy of publicity. It made the numerous communist crimes of the past decades, carefully concealed by the Communist Party publicly available and began the process of demolishing the Communist Party doctrine in general and communist structures in particular.

For centuries, patriotic Lviv was one of the first cities in the USSR to perceive “perestroika” not as a democratic renewal, but as an opportunity for Ukrainian national revival. In 1986–1987, “informal” societies appeared in the city. All of them came under the control of pro-Russian communist and Komsomol organizations in the city. However, the debating historical, cultural and artistic activities of the young “informals” were filled with national content by semi-legal human rights unions, which advocated depriving the Communist Party of a monopoly on political power in the USSR and thus restoring Ukraine’s state independence.

The synchronization of the activities of “informals” and human rights activists gradually transformed them into non-communist-controlled national organizations, whose program goals took on anti-communist features and whose activities gave rise to the first street protests. The key feature of 1989 was the rapid politicization of national societies, which lost their “informal” features and accepted the demands of the patriotic public of Lviv. This process resulted in strikes and “rally marathons, which turned the democratic movement into a national one and gave it liberating features.

In 1990, the national societies of Lviv became the basis for the consolidation as well as the foundation of political parties that deprived the Communists of power in the city before the collapse

---

⁷⁸ *Народна Справа*, 24 серпня, (1991), 1.

of the USSR and the restoration of state independence of Ukraine. At this stage, the national movement was so politicized that it acquired pronounced state-building features. The final stage of Lviv's national revival was 1991. Patriotic citizens, led by political parties, were ready to repel the State Committee of Emergency Situations and were preparing for an indefinite political strike. After the failure of the coup in the USSR, the Lviv national authorities deprived Communist Parties of property and put this organization outside the law.

Keywords: Lviv, “perestroika”, reforms, national revival, “informal” societies, rallies, political parties, independence.

REFERENCES

- Baran, Volodymyr. *Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 rr.)* (Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2003), 670. (in Ukrainian)
- Viche*, (№1), Cherven, 1989. (in Ukrainian)
- Hrum-Hrzhymailo. “Klasychnyi vals i rok, i dzhaz...” , *Leninska Molod*, 17 lystopada, (1987), 4. (in Russian)
- Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. Holovne upravlinnia statystyky u Lvivskii oblasti. *Lviv u tsyfrakh*. Lviv, 2006, 9. (in Ukrainian)
- Derzhkomstat URSR. *Misto Ivano-Frankivsk sered oblasnykh tsestriv Ukrainy*. Ivano-Frankivsk, 1991, 3–71. (in Ukrainian)
- Dombrovskaia M., Lysiuk A., Pasternak Ya. “Mytynhovy marafon”, *Lvovskaia Pravda*, 26 aprelia, (1989), 3. (in Russian)
- Za Vilnu Ukrainu*, 20 serpnia, (1991), 1. (in Ukrainian)
- Zaliznychnyi raikom Kompartii Ukrainy. DALO. f. 8, op. 47, spr. 151. ark. 76–79. (in Russian)
- Kobuta Stepan “Neformalni hromadski orhanizatsii u 1987–1989 rokakh yak poperednyky ukrainskoho politychnoho rukhu”, *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, № 1, (2008): 125. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi Stanislav “Istorychni peredumovy pererostannia perebudovy v natsionalnu revoliutsiiu (1989–1991)”, *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats*, № 5, (2001): 330. (in Ukrainian)
- Leninska Molod*, 1987, (23 chervnia), 3. (in Ukrainian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 2, op. 15, spr. 88, ark. 119. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 56, spr. 12, ark. 23. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 59, spr. 11, ark. 47. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 59, spr. 138, ark. 32. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 7, ark. 13. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 164, ark. 29–32. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 277, ark. 51–62. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 300, ark. 50. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 367, ark. 24. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 576, ark. 63. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 588, ark. 52. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 767, ark. 4. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 847, ark. 10. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 943, ark. 59. (in Russian)

- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 974, ark. 5–7. (in Russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 3, op. 62, spr. 1020, ark. 218. (in Russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 4, op. 41, spr. 41, ark. 1–2. (in Russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 4, op. 43, spr. 9, ark. 49. (in Russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 4, op. 45, spr. 4, ark. 32–33. (in Russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 4, op. 45, spr. 11, ark. 119–120. (in Russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 4, op. 45, spr. 13, ark. 29–36. (in Russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy. DALO, f. 4, op. 49, spr. 43, ark. 12–18. (in Russian)
- Muravskiy, Oleh. *Zakhidni zemli Ukrainy: shliakh do nezalezhnosti (1985–1991)*. (Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2011), 268. (in Ukrainian)
- Narysy istorii Lvivskoi oblasnoi partiinoi orhanizatsii*. Lviv, 1981. S. 38. (in Ukrainian)
- Narodna sprava*, 24 serpnia, (1991), 1. (in Ukrainian)
- Radianskyi raionnyi komitet Kompartii Ukrainy. DALO, f. 2, op. 15, spr. 88, ark. 122. (in Russian)
- Seko, Yaroslav “Nelehalni orhanizatsii URSR druhoi polovyny XX st.: zahalna kharakterystyka”, *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriya: Istoriia, Mizhnarodni vidnosyny*, № 5, (2012): 112. (in Ukrainian)
- Tereshchuk, V. “Yak hryby pislia doshchu...”, *Leninska Molod*, 17 lystopada, (1987), 4. (in Ukrainian)
- Tsentrалnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy, TsDAHO, f. 1, op. 11, spr. 2276, ark. 7. (in Russian)
- Tsentrалnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy, TsDAHOU, f. 1, op. 32, spr. 2446, ark. 28. (in Russian)
- Tsyrunyk, O., Mazur, Ye. “Iaku platformu obyraiemo”, *Elektron*, 2 serpnia, (1988), 2. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. “Lviv yak tsentr natsionalno-kulturnoho vidrozhennia na etapi realizatsii polityky perebudovy”. *Materialy Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii “Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. 21 kvitnia 2017 r. Zbirnyk naukovykh prats*, (2017): 287–290. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. “Natsionalni vystupy u Lvivskii oblasti na zlami 80–90-kh rr. XX st.” *Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii “Drohobych i Drohobychchyna v istorychnii retrospektyvi (XIX – pochatok XXI st.) Drohobytiskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, (2017): 372–379. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. “Uchast robotnykiv Lvova u diialnosti “neformalnykh spilok naprykintsi 80-kh rr. XX st. “*Istorychni pamiatky Halychyny. Materialy piatoi kraieznavchoi konferentsii istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka*, (2010): 107–116. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. Zarozhennia “neformalnykh” spilok Lvivskoi oblasti u druhoi polovyny 80-kh rr. XX st. *Vseukrainskyi naukovyi zhurnal “Mandrivets”*, № 2, (2009): 60–63. (in Ukrainian)

УДК 930.2:378.4096.014.24/.25 (477.83-25) “199” (093.2)
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3706>

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В КОНТЕКСТІ АКТИВІЗАЦІЇ ЙОГО МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У 1990-х роках

Лілія ГУЛЬОВАТА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: clio@lviv.edu.ua

На основі офіційних документів, передусім рішень засідань Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, охарактеризовано структурні зміни в Університеті впродовж 1990-х років, які були тісно пов'язані з його міжнародною діяльністю. Наголос зроблено на таких підрозділах, як відділ міжнародних зв'язків, підготовчий факультет для іноземних громадян, катедра прикладного українського мовознавства та катедра сходознавства філологічного факультету, факультет іноземних мов, факультет міжнародних відносин, факультет доуніверситетської підготовки. Наведено дані й про спеціалізовані інститути та центри, зокрема, про Інститут європейської інтеграції, центри, покликані популяризувати італійську, австрійську, французьку, грецьку мови та культури, а також країни Північної Європи.

Ключові слова: Львівський державний університет імені Івана Франка, структурна реорганізація, міжнародні відносини, факультети, кафедри, 1990-ті роки.

Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. істотно активізовано міжнародну діяльність Львівського державного університету імені Івана Франка, що відбулося й на його підрозділах. Кожен факультет розпочав налагоджувати або ж зміцнювати вже чинні до того зв'язки із закордонними навчальними чи науковими осередками. Проте в Університеті існувала низка підрозділів, діяльність яких була найтісніше пов'язана з міжнародними відносинами. Їхній характеристиці у 1990-х роках й присвячена пропонована студія.

Забезпечував організацію міжнародної діяльності Львівського університету від 1983 р. займався відділ міжнародних зв'язків. У 1990-х роках його почергово очолювали О. Міщенко (до 1993), В. М. Кирилич (1993–1995) та Л. Я. Чапляк (від 1995). До обов'язків відділу належало: оформлювати закордонні відрядження співробітників та студентів університету, надавати консультації щодо оформлення документів для виїзду у закордонні відрядження, а також інформувати про роботу посольств та закордонних представництв в Україні. Працівники відділу приймали та організували прийняття офіційних чужоземних делегацій, окремих фахівців та студентів. Відділ облікував чужоземних громадян, які прибували до Львівського університету відповідно до угод про співпрацю, за скеруванням Міністерства освіти України та на запрошення Університету, готував угоди про співпрацю Львівського університету з чужоземними навчальними закладами й

установами та звітував про міжнародну діяльність Університету в державні інстанції України. Працівники відділу також реєстрували чужоземних громадян, оформляли та продовжували візи¹.

Від 1975 р. у Львівському університеті діяв також підготовчий факультет для іноземних громадян. Від 1991 р. його очолював В. Є. Кревс. На 1991 р. у структурі факультету було дві кафедри: кафедра російської та української мов і кафедра природничих наук².

Відтак 6 травня 1992 р. питання про роботу з чужоземними студентами і роботу міжнародного відділу Львівського університету заплановано розглянути Вченій Раді Університету. Для цього створено комісію в складі в. о. проректора з наукової роботи М. М. Павлуня, проректора з навчальної роботи А. Ф. Карася, директора інформаційно-обчислювального центру Р. Є. Рикалюка, декана факультету міжнародних відносин М. З. Мальського, декана підготовчого факультету для іноземних громадян В. Є. Кревса, декана економічного факультету З. Г. Ватаманюка, доцента кафедри неорганічної хімії Б. Я. Котура, завідувача кафедри прикладної математики Я. Г. Савули, завідувача кафедри міжнародного права В. М. Репецького та студента А. Винничука³. У результаті діяльності цієї комісії Вчена Рада Львівського університету постановила: ліквідувати деканат по роботі зі студентами-іноземцями; його матеріальну базу та документацію передати підготовчому факультету для іноземних громадян; доручити ректоратові розподілити функції роботи з чужоземними студентами між деканатами факультетів та розширити відділ міжнародних зв'язків. Питання про загальноуніверситетську кафедру російської та української мов вирішили перенести на засідання Вченої Ради, яке мало відбутися у вересні 1992 р.⁴ Тоді ж для визначення статусу кафедри російської та української мови створили комісію під головуванням проректора А. Ф. Карася (крім членів попередньої комісії, до неї увійшли завідувачки кафедри іноземних мов К. Я. Кусько, професор В. С. Кульчицький та, замість А. Винничука, студент Т. Сосновський)⁵.

Дня 28 жовтня 1992 р., після виступу декана філологічного факультету М. І. Гнатюка, проректора О. І. Бобика та завідувачки загальноуніверситетської кафедри української та російської мов як іноземних М. Г. Борзенко було ухвалено:

---

¹ Л. Чапляк, "Міжнародних зв'язків відділ," *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т.*, вид. рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014), т. 2, 145; План роботи вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка на 2-ий семестр 1992 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 1.

² В. Кревс, "Підготовчий факультет для іноземних громадян," Там само, 290–291.

³ Протокол № 10/5 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 6 травня 1992 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 5.

⁴ Протокол № 12/6 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 24 червня 1992 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 8–9.

⁵ Протокол № 2/9 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 9 вересня 1992 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 15.

1) об'єднати загальноуніверситетську катедру української та російської мов як іноземних з катедрою російської та української мов підготовчого факультету для іноземних громадян, долучивши її до структури цього факультету; 2) доручити забезпечити навчальний процес з української та російської мов для студентів-чужоземців першого-п'ятого курсів, стажистів та аспірантів базових факультетів об'єднаній кафедрі української та російської мов підготовчого факультету для іноземних громадян⁶.

Відтак 22 лютого 1995 р. на Вченій Раді Університету заслухали звіт декана підготовчого факультету для іноземних громадян В. Є. Кревса про діяльність підрозділу впродовж 1991–1995 рр.⁷, а 17 травня 1995 р. відбувся звіт про роботу відділу міжнародних зв'язків⁸.

Наступного року ухвалили відкрити на філологічному факультеті катедру прикладного українського мовознавства, поклавши на неї, починаючи від 1996/1997 навчального року, обов'язки викладати курси “українська мова як іноземна” (спеціалізація), “українська мова для іноземних громадян” та низки інших⁹.

Дня 20 березня 1996 р. створено комісію на чолі з В. М. Кириlichem (члени: Ю. В. Караван, Я. Г. Притула, Й. М. Стахіра, С. П. Гудзь, Я. М. Каличак, Т. Ю. Салига, Р. С. Помірко), яка мала розглянути проблему реорганізації підготовчого відділення для іноземних громадян та впродовж місяця дати свої пропозиції¹⁰. Звіт комісії, а також виступи декана підготовчого факультету В. Є. Кревса та декана підготовчого відділення для громадян України Ю. В. Каравана заслухали на Вченій Раді Університету 22 травня 1996 р., ухваливши серед іншого: 1) створити на підготовчому факультеті для чужоземних громадян кафедру гуманітарно-природничої підготовки; 2) ліквідувати кафедри російської та української мов. Навчальний процес на основних факультетах для студентів-чужоземців з удосконаленням української мови покласти на кафедру українського прикладного мовознавства (згодом було затверджено програми з української мови як чужоземної для аспірантів, пошукувачів і стажистів¹¹); 3) ліквідувати кафедру природничих наук; 4) залишити за підготовчим факультетом для іноземних громадян питання про комплектацію контингенту,

⁶ Протокол № 4/10 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 28 жовтня 1992 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 7.

⁷ Протокол № 8/2 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 22 лютого 1995 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 2.

⁸ Протокол № 10/5 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 17 травня 1995 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 7.

⁹ Протокол № 17/2 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 21 лютого 1996 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 9.

¹⁰ Протокол № 18/3 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 20 березня 1996 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 11–12.

¹¹ Порядок денний засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка (протокол № 12/7), 1 липня 1998 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 1.

візового забезпечення, організації навчання, стипендіальні безпеки, проживання в гуртожитку чужоземних студентів та слухачів; 5) загальне керівництво навчанням чужоземних студентів, аспірантів і стажистів факультетів Університету, питання їхньої стипендіальної безпеки, проживання в гуртожитках покласти на деканати відповідних факультетів і відділ аспірантури та докторантури; 6) оформлення віз та реєстрацію чужоземних студентів, аспірантів і стажистів Університету покласти на відділ міжнародних зв'язків¹².

Крім того, в 1996/1997 навчальному році мало бути розглянуте питання про доцільність організації факультету доуніверситетської підготовки¹³. Воно постало на засіданні Вченої Ради Університету 9 жовтня 1996 р.¹⁴ та було вирішено позитивно в 1997 р. В результаті підготовчий факультет для іноземних громадян став відділенням для іноземних громадян факультету доуніверситетської підготовки. Деканом новоствореного факультету став С. С. Семак¹⁵.

Наголосимо, що за час існування підготовчого факультету для іноземних громадян на ньому пройшли мовну підготовку для навчання у вищих навчальних закладах понад чотири тисячі чужоземних громадян зі 62 країн Азії, Африки й Латинської Америки. Головним напрямом його роботи, а згодом і роботи відділення, було готувати чужоземних громадян для вступу і навчання в університетах України (ім пропонували курси різного рівня володіння українською мовою). Від 1994 р. викладачі *факультету / відділення* щорічно спільно з Канзаським університетом (США), проводили літню школу з української мови й українознавства для фахівців у галузі українознавства¹⁶.

Від початку 1990-х років актуальною проблемою у Львівському університеті була розробка концепції викладання і вивчення чужих мов (наприклад, 22 лютого 1995 р. ректор І. О. Вакарчук доповів Вченій Раді Університету про роботу за програмою “Темпус”¹⁷)¹⁸. Декілька разів з цього питання виступала завідувач кафедри іноземних мов К. Я. Кусько. А 6 травня 1992 р., щоб вивчити концепцію викладання чужих мов створено комісію (члени: К. Я. Кусько, З. Г. Ватаманюк, М. В. Костицький, Ф. Д. Заставний, А. А. Кондратюк, А. Ф. Карась,

---

¹² Протокол № 19/5 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 22 травня 1996 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 9–10.

¹³ Там само.

¹⁴ Протокол № 22/10 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 9 жовтня 1996 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 3.

¹⁵ Протокол № 15/10 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 28 жовтня 1998 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 2–3.

¹⁶ Кревс, “Підготовчий факультет для іноземних громадян,” 291.

¹⁷ Протокол № 8/2 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 22 лютого 1995 р., арк. 3.

¹⁸ План роботи Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка на 2-ий семестр 1992 р., арк. 1.

Ю. А. Завгороднев)¹⁹. Дня 24 червня 1992 р. К. Я. Кусько подала звіт комісії на розгляд Вченої Ради Університету. Цей звіт викликав жваве обговорення (виступили ректор І. О. Вакарчук, проректор Р. І. Бобик, заступник декана економічного факультету І. В. Кончаківський, декан факультету іноземних мов Б. В. Максимчук, декан підготовчого факультету для іноземних громадян В. Є. Кревс та інші). У результаті постановили: 1) метою вивчення чужих мов у Львівському університеті вважати практичне володіння випускниками чужою мовою на професійному, культурологічному та практичному рівнях; 2) вивчення чужих мов в Університеті вважати обов'язковим, для другої чужої мови – факультативним; 3) сітку годин з основної мови встановити в розмірі не менше 30% від загального гуманітарного циклу, з другої чужої мови – 200–240 годин; 4) навчання чужих мов зосередити на старших курсах, оскільки саме тоді відбувається активна робота над літературою та комунікацією за фахом; 5) у топології чужих мов головними вважати англійську, німецьку та французьку мови, проте поступово (там, де є потреба і можливість) вводити також інші чужі мови; 6) формами контролю визначити: іспит (або тест) при вступі до Університету; залік або іспит наприкінці кожного семестру; державний (або підсумковий) іспит, що, за бажанням студентів, може бути замінений захистом дипломної роботи чужою мовою; 7) навчальній частині доручити подати пропозиції, щоб внести до педагогічного навантаження години за консультації з дипломних робіт та курсових проєктів, які здобувач виконує чужою мовою; 8) катедра іноземних мов мала розробити типову програму з чужих мов, а на її основі – навчальні програми для кожного факультету; 9) розпочати роботу над створенням нових підручників з чужих мов, навчальних посібників, термінологічних чужомовних-україномовних словників; 10) у навчальному процесі якомога ширше використовувати матеріали (комп'ютерні та відеопрограми, фонограми, країнознавчі посібники тощо), підготовані у країнах, мови яких вивчаються; 11) щоб підвищувати мовну кваліфікацію викладачів, коли це можливо, відряджати їх до країн, мови яких вони викладають; 12) ректоратові сприяти науково-технічному забезпеченню, щоб вивчати чужі мови; 13) Вченим Радам факультетів рекомендувати врахувати під час розподілу педагогічного навантаження виклади загальних і спеціальних курсів чужими мовами²⁰.

Від осені 1991 р. на порядку денному Вченої Ради Львівського університету стояла проблема відродити у виші сходознавчі студії як одну з основ налагодити міжнародну співпрацю з країнами Сходу. Так, 25 вересня 1991 р. про створення катедри сходознавства доповідав декан історичного факультету С. А. Макарчук. Постановили, щоб вивчити це питання, необхідно створити

¹⁹ Протокол № 10/5 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 6 травня 1992 р., арк. 2.

²⁰ Протокол № 12/6 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 24 червня 1992 р., арк. 6–7.

спеціальну комісію²¹. Її голова В. Й. Здоровега 25 грудня 1991 р. подав звіт. У його обговоренні взяли участь викладачі Львівського університету і запрошений на Вчену Раду відомий сходознавець Я. Є. Полотнюк²². Відтак 25 березня 1992 р. Вчена Рада Університету постановила відродити сходознавство у Львівському університеті, що мало бути здійснене в декілька етапів. Перший етап передбачав створити на філологічному факультеті кабінет сходознавства й від 1992 р. почати викладати окремі східні мови та організувати наукові студії у цій сфері, зокрема, в галузі юдаїки. Другий етап полягав у тому, що декан філологічного факультету до 15 квітня 1992 р. мав розробити структуру та функції кабінету. Натомість третій етап – творити катедру сходознавства та відповідну спеціалізацію²³. Дня 26 березня 1997 р. члени Вченої Ради Університету слухали питання про відкриття на філологічному факультеті спеціальності “перська мова і література” та катедри сходознавства. Доповідь декана філологічного факультету Т. Ю. Салиги з цього питання підтримали Я. Є. Полотнюк, Л. О. Федик, Ф. С. Бацевич²⁴.

Структурних змін зазнав і факультет іноземних мов: 21 лютого 1996 р. ухвалили просити Міністерство освіти України дозволити відкрити на факультеті спеціальність 7.030507 “Переклад”²⁵, 22 травня 1996 р. – створити комісію, щоб розглянути питання про відкриття кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики²⁶, а 30 грудня 1997 р. – реорганізувати катедру іноземних мов у катедру іноземних мов для гуманітарних факультетів та катедру іноземних мов для природничих факультетів²⁷.

Від початку 1990-х років важливою проблемою у Львівському університеті було створення факультету міжнародних відносин – одне з головних завдань, які ставив перед собою ректор І. О. Вакарчук. План заходів з відкриття цього факультету оголошено на Вченій Раді Університету 3-го липня 1991 р. Інформацію подав проректор А. Ф. Карась, в обговоренні взяли участь ректор Університету І. О. Вакарчук, декан юридичного факультету М. В. Костицький та декан економічного факультету З. Г. Ватаманюк. Вчена Рада ухвалила: щоб

---

²¹ Протокол № 3/9 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 25 вересня 1991 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 5–6.

²² Протокол № 6/12 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 25 грудня 1991 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 5–6.

²³ Протокол № 9/3 засідання вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 25 березня 1992 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 4.

²⁴ Протокол № 1/3 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 26 березня 1997 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 2.

²⁵ Протокол № 17/2 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 21 лютого 1996 р., арк. 8.

²⁶ Протокол № 19/5 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 22 травня 1996 р., арк. 12.

²⁷ Протокол № 8/12 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 30 грудня 1997 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 10.

реалізувати пропозиції Комісії Верховної Ради УРСР у закордонних справах про відкриття факультету міжнародних відносин, та щоб прийняти систему заходів насамперед створити комісію на чолі з проректором з навчальної роботи А. Ф. Карасем та за участю М. В. Костицького, П. О. Семенчука, З. Г. Ватаманюка, Я. С. Кравчука, Б. В. Максимчука, С. А. Макарчука, М. П. Присяжного та М. П. Репецького. Система заходів для відкриття факультету міжнародних відносин у Львівському університеті мала бути розроблена і винесена на розгляд Вченої Ради Університету до 15 листопада 1991 р.²⁸

Відтак 27 листопада 1991 р. Вчена Рада заслухала доповідь проректора А. Ф. Карася стосовно відкриття у Львівському університеті факультету міжнародних відносин, постановивши: 1) відкрити факультет міжнародних відносин із кваліфікаційними спеціальностями 07.00.05 – “Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики” та 08.00.14 – “Світове господарство і міжнародні економічні відносини” від 1 січня 1992 р. Підготову спеціалістів розпочати від 1 вересня 1992 р.; 2) пріоритетним напрямом діяльності факультету вважати підготову фахівців з міжнародного країнознавства; 3) Вченій Раді історичного факультету скласти навчальний тематичний план і відкрити спеціалізацію “Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики” (відповідальний декан С. А. Макарчук); 4) Вченій Раді економічного факультету доопрацювати навчальні плани зі спеціальності “Міжнародні економічні відносини” (відповідальний декан З. Г. Ватаманюк); 5) навчальні плани складати, виходячи із двоступеневої структури вищої освіти (бакалавр – чотири роки, магістр – шість років), координуючи роботу з Інститутом міжнародних відносин при Київському університеті; 6) на факультеті журналістики відкрити спеціалізації з міжнародної журналістики, на географічному факультеті – з економічної і соціальної географії зарубіжних країн, на філологічних факультетах – з міжнародного туризму і готельного господарства; 7) деканам цих факультетів забезпечити підготову навчальних предметів у галузі міжнародних відносин і передбачити умови для стажування та підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу; 8) розпочати методичну організаційну роботу з підготовки методичної літератури, навчальних посібників; 9) комісії Вченої Ради Університету під головуванням проректора А. Ф. Карася продовжити організаційну роботу зі створення факультету міжнародних відносин й про її результати доповісти на Вченій Раді у квітні 1992 р.; 10) ректорові вирішити кадрові питання щодо декана факультету та його заступників²⁹. На цьому ж засіданні Вченої Ради Університету постановили відкрити на географічному факультеті катедри політичної географії

²⁸ Протокол № 9/7 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 3 липня 1991 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 2–3.

²⁹ Протокол № 5/11 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 27 листопада 1991 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 12–13.

та країнознавства³⁰ (проблему створення цієї кафедри вперше заслухали 25 вересня 1991 р.³¹).

Дня 25 грудня 1991 р. затвердили концепцію навчального плану зі спеціальностей факультету міжнародних відносин, доручивши відповідальній комісії доопрацювати його згідно з положенням³². Відтак 26 лютого 1992 р. ректор І. О. Вакарчук проінформував Вчену Раду Університету про організацію факультету міжнародних відносин³³, а через місяць, 25 березня 1992 р., проректор А. Ф. Карась доповів про його структуру³⁴. Тоді ж розглянули питання про вибори декана факультету міжнародних відносин. Виступили претенденти на цю посаду – доцент кафедри економічного і соціального планування В. В. Яцура та доцент кафедри економічної і соціальної географії М. З. Мальський. Після обговорення відбулося таємне голосування, за результатами якого деканом факультету міжнародних відносин обрали М. З. Мальського³⁵.

Вже 24 червня 1992 р. Вчена Рада Університету затвердила структуру новоствореного факультету:

1. Катедра політичної географії і країнознавства, на яку поклали обов'язки випускової кафедри зі спеціальності 02.12 “Міжнародні відносини” та забезпечення спеціалізації “Політична географія” на географічному факультеті (згідно з наказом ректора № 484 від 7 травня 1992 р.);

2. Катедра міжнародного права, на яку поклали обов'язки забезпечити викладання відповідних правових дисциплін спеціальностей факультету міжнародних відносин та забезпечити спеціалізацію “Міжнародне право” на юридичному факультеті (згідно з наказом ректора № 1048 від 30 серпня 1991 р.);

3. На катедру економічної теорії та історії економічних вчень економічного факультету поклали обов'язки випускової кафедри зі спеціальності 02.12 “Міжнародні економічні відносини”, змінивши її назву на катедру економічної теорії і міжнародних економічних відносин. У подальшому, виходячи з перспектив розвитку Університету і потреб факультету, запланували реорганізувати цю катедру, поділивши її на катедру економічної теорії та історії економічних вчень й катедру міжнародних економічних відносин, з входженням її до структури факультету міжнародних відносин.

---

³⁰ Протокол № 5/11 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 27 листопада 1991 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 15.

³¹ Протокол № 3/9 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 25 вересня 1991 р., арк. 6.

³² Протокол № 6/12 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 25 грудня 1991 р., арк. 6–7.

³³ Протокол № 8/2 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 26 лютого 1992 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 4–5.

³⁴ Протокол № 9/3 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 25 березня 1992 р., арк. 2.

³⁵ Там само, арк. 3.

Також вважали за необхідне зберегти існуючий статус вказаних вище кафедр на географічному, юридичному і економічному факультетах, а їх завідувачам і викладачам членство у вчених Радах відповідних факультетів³⁶.

Відтак 23 лютого 1994 р., щоб вирішити проблему поділу катедри економічної теорії та міжнародних економічних відносин, ухвалили створити комісію, яка мала вивчити питання про його доцільність³⁷. 22 червня 1994 р. голова цієї комісії професор О. І. Бобик оголосив результати аналізу її роботи, після чого, обговоривши, за участю ректора І. О. Вакарчука, декана економічного факультету З. Г. Ватаманюка та декана факультету міжнародних відносин М. З. Мальського, ухвалили: 1) відкрити від 1 вересня 1994 р. на факультеті міжнародних відносин катедру міжнародних економічних відносин; 2) новоствореній кафедрі доручити виклади загальноосвітніх, фундаментальних і спеціальних предметів економічно-фінансового напрямку, які передбачені навчальним планом для спеціальностей “Міжнародні економічні відносини” і “Міжнародні відносини”; 3) катедру економічної теорії та міжнародних економічних відносин економічного факультету перейменувати на катедру економічної теорії економічного факультету; 4) ректоратові Університету впродовж 1994/1995 навчального року укомплектувати катедру міжнародних економічних відносин професорсько-викладацькими кадрами й навчально-допоміжним персоналом³⁸.

Реорганізація структури факультету міжнародних відносин продовжилася наступного року. Відтак 17 травня 1995 р. розглянуто поділ катедри іноземних мов факультету іноземних мов (доповіла завідувач кафедри К. Я. Кусько) та створення катедри іноземних мов на факультеті міжнародних відносин (доповів декан факультету М. З. Мальський). Тож проректорові А. Ф. Карасю у робочому порядку доручили створити комісію з цих проблем³⁹. Відкрити катедру іноземних мов на факультеті міжнародних відносин ухвалили 27 вересня 1995 р. Вона мала розпочати роботу в першому семестрі 1995/1996 навчального року з обов’язками викладати курси першої чужої мови, другої чужої мови і теорії та практики перекладу для студентів факультету міжнародних відносин⁴⁰.

Упродовж травня-вересня 1995 р. розглянуто й питання про спеціалізації та спеціальності на факультеті міжнародних відносин: спершу ухвалено затвердити на факультеті спеціалізації “Країнознавство, міжнародні організації і

³⁶ Протокол № 12/6 засідання Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Франка, 24 червня 1992 р., арк. 4–5.

³⁷ Протокол № 7/2 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 23 лютого 1994 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 18.

³⁸ Протокол № 2/6 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 22 червня 1994 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 15.

³⁹ Протокол № 10/5 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 17 травня 1995 р., арк. 9.

⁴⁰ Протокол № 13/9 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 27 вересня 1995 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 8.

дипломатична служба”, “Управління зовнішньоекономічною діяльністю, міжнародні валютно-кредитні і фінансові відносини”, “Економіка міжнародного туризму і послуг”⁴¹, а згодом – підтримати відкриття спеціальностей “Міжнародне право” та “Країнознавство”⁴².

Дня 29 червня 1995 р. ректор Університету І. О. Вакарчук проінформував про підготовку спеціалістів для роботи у сфері міжнародних відносин⁴³. А 25 жовтня 1995 р. заслухано звіт про навчально-методичну, наукову та виховну роботу факультету міжнародних відносин (доповідав декан факультету М. З. Мальський)⁴⁴. У результаті ухвалили: 1) деканатові посилити організаційну роботу в ділянці доукомплектування висококваліфікованими фахівцями штату кафедр міжнародних економічних відносин та іноземних мов факультету, враховуючи при цьому навчальні, наукові та державні завдання підготовки спеціалістів у галузі міжнародних відносин; 2) деканатові та кафедрам факультету розробити і затвердити на Вченій Раді факультету графік написання посібників та методичних розробок з базових курсів та спеціальних дисциплін, створити колективи, щоб підготувати підручники з курсів “Політична географія світу” та “Міжнародні економічні відносини”; 3) впродовж 1995/1996 навчального року скласти програму викладання чужих мов для факультету; деканатові підготуватись до захисту дипломних робіт чужими мовами; виходячи зі специфіки роботи перекладача, запровадити в навчальні плани курс практичної стилістики української мови як обов’язковий предмет; 4) зобов’язати деканат факультету до 1 березня 1996 р. подати до ректорату пропозиції щодо укладання договорів із відповідними організаціями та установами для проходження студентами виробничої та навчальної практик, зокрема, з Міністерством зовнішньоекономічних зв’язків і торгівлі України, а також з навчальними закладами зарубіжних країн; 5) структурувати наукову роботу факультету відповідно до напрямів наукових студій та кадрового забезпечення кафедр, обґрунтувати та подати на конкурс наукові проекти по лінії Міністерства освіти України, Державного комітету з питань науки, техніки та промислової політики та різних фондів; забезпечити перспективи розвитку факультету через підготовку кадрів в аспірантурі; 6) у 1995/1996 навчальному році завершити організацію Скандинавського країнознавчого центру та продовжити роботу над створенням інших країнознавчих центрів; 7) рекомендувати Вченій Раді факультету розглянути концепцію діяльності кафедри політичної географії та країнознавства,

---

⁴¹ Протокол № 10/5 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 17 травня 1995 р., арк. 10.

⁴² Протокол № 13/9 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 27 вересня 1995 р., арк. 11.

⁴³ Протокол № 11/6 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 29 червня 1995 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 15.

⁴⁴ Протокол № 14/10 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 25 жовтня 1995 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 3.

щоб забезпечити фундаментальні і спеціальні дисципліни оперативних робочих планів, а також враховуючи перспективи відкриття спеціальностей “Країнознавство” і “Міжнародне право”⁴⁵.

Відтак 27 грудня 1995 р. Вчена Рада Університету ухвалила клопотати перед Міністерством освіти України про відкриття при Львівському державному університеті імені Івана Франка аспірантури зі спеціальностей 08.05.01 – “Світове господарство і глобальний розвиток”, 08.05.02 – “Економіка зарубіжних країн”, 08.05.03 – “Міжнародні економічні відносини”. Аргументами щодо цього були потреба Західного регіону України у висококваліфікованих кадрах з міжнародних економічних відносин, економіки зарубіжних країн та світового господарства, а також можливість готувати їх у Львівському університеті⁴⁶.

У контексті міжнародної діяльності Львівського університету важливим було відкриття там низки спеціалізованих інститутів та центрів. Так, 29 жовтня 1997 р. Вчена Рада Університету розглядала створення у Львівському університеті Центру італійської культури (після доповіді проректора В. М. Кирилича Вчена Рада ухвалила створити цей центр)⁴⁷. А 28 жовтня 1998 р. декан факультету міжнародних відносин М. З. Мальський запропонував створити в Університеті Інститут європейської економічної інтеграції⁴⁸. У результаті ухвал Вченої Ради, наприкінці ХХ ст. у Львівському університеті відкрито Інститут Польщі (існував у 1998–1999 рр.)⁴⁹, Інститут європейської інтеграції (2000)⁵⁰, Центр італійської мови і культури (1997)⁵¹, Українсько-австрійський центр співробітництва у сфері науки, освіти та культури (1998)⁵², Французький культурний центр та Центр країн Північної Європи (1999)⁵³.

Отже, 1990-ті роки стали періодом відчутної структурної трансформації Львівського університету, зумовленої і потребами в навчально-науковій сфері, й іншими чинниками, у тому числі, – активізацією міжнародної діяльності.

⁴⁵ Протокол № 15/11 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 29 листопада 1995 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 2–3.

⁴⁶ Протокол № 16/12 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 27 грудня 1995 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 11.

⁴⁷ Протокол № 6/10 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 29 жовтня 1997 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 15.

⁴⁸ Протокол № 15/10 засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка, 28 жовтня 1998 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 2; Порядок денний засідання Вченої Ради Львівського державного університету імені Івана Франка (протокол 15/10), 28 жовтня 1998 р., Документація Вченої Ради ЛНУ імені Івана Франка, арк. 1.

⁴⁹ А. Дідух, “Польщі інститут,” *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т.*, вид. рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014), т. 2, 308.

⁵⁰ А. Дідух, “Європейської інтеграції інститут,” Там само, т. 1, 486.

⁵¹ О. Горячук, “Італійської мови і культури центр,” Там само, т. 1, 568.

⁵² “Українсько-австрійський центр співробітництва у сфері науки, освіти та культури,” Там само, т. 2, 546.

⁵³ М. Гладіш, “Країн Північної Європи центр,” Там само, т. 1, 666.

Найвідчутнішими кроками в цій сфері було вдосконалення роботи відділу міжнародних зв'язків; реорганізації, пов'язані з підготовчим факультетом для чужоземних громадян та факультетом доуніверситетської підготовки; заснування факультету міжнародних відносин; удосконалення структури філологічного факультету (відкриття катедри прикладного українського мовознавства, що мала забезпечити виклади курсів “українська мова як іноземна” та “українська мова для іноземних громадян”, і катедри сходознавства) та факультету іноземних мов; створення спеціалізованих інститутів та центрів.

STRUCTURAL CHANGES IN LVIV UNIVERSITY IN THE CONTEXT OF ACTIVIZING ITS INTERNATIONAL ACTIVITIES IN THE 1990s

Liliya GULYOVATA

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhaylo Hrushevskiy Department of Contemporary
History of Ukraine

1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

e-mail: clio@lviv.edu.ua

Emphasis was placed on such departments as the Department of International Relations, the Faculty of Preparation for Foreign Citizens, the Department of Applied Ukrainian Linguistics (intended to provide courses in “Ukrainian as a Foreign Language” and “Ukrainian for Foreign Citizens”) and the Department of Oriental Studies (renaissance at the University of oriental studies was one of the foundations of establishing international cooperation with the countries of the East) of Philological Faculty, Faculty of Pre-University Training, Faculty of Foreign Languages (with emphasis on development new concepts of teaching and learning of foreign languages), in particular, the Department of Translation Studies and Contrasting Linguistics, the Department of Foreign Languages for the Faculties of Humanities and the Department of Foreign Languages for the Faculties of Natural Sciences, the Faculty of International Relations.

As a result of the decisions of the Academic Council, at the end of the 20th century. Institute of Poland (existed in 1998–1999), Institute of European Integration (2000), Center for Italian Language and Culture (1997), Ukrainian-Austrian Center for Cooperation in Science, Education and Culture (1998), French Cultural Center and Center for Northern European Countries (1999) were opened at Lviv University.

Thus, the 1990s were a period of significant structural transformation of Lviv University, driven by both educational and scientific needs and other factors, including the intensification of international activity. The most notable steps in this area were the work of the Department of International Relations; reorganizations related to the Faculty of Preparation for Foreign Citizens and the Faculty of Pre-

University Training; establishment of the Faculty of International Relations; improvement of the structure of the Philological Faculty and the Faculty of Foreign Languages; establishment of specialized institutes and centers.

Keywords: Ivan Franko State University of Lviv, structural reorganization, international relations, faculties, departments, 1990s.

REFERENCES

- “Ukrainsko-avstriiskyi tsentr spivrobitnytstva u sferi nauky, osvity ta kultury.” *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka: v 2 t.* Vyd. rada: I. O. Vakarchuk (holova), M. V. Lozynskiy (zast. holovy), R. M. Shust (zast. holovy), V. M. Kachmar (vidp. sekretar) ta in. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2014, t. 2. 546. [in Ukrainian].
- Chapliak, L. “Mizhnarodnykh zviazkiv viddil,” *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka: v 2 t.* Vyd. rada: I. O. Vakarchuk (holova), M. V. Lozynskiy (zast. holovy), R. M. Shust (zast. holovy), V. M. Kachmar (vidp. sekretar) ta in. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2014, t. 2. 145. [in Ukrainian].
- Didukh, A. “Tevropeiskoi intehratsii instytut.” *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka: v 2 t.* Vyd. rada: I. O. Vakarchuk (holova), M. V. Lozynskiy (zast. holovy), R. M. Shust (zast. holovy), V. M. Kachmar (vidp. sekretar) ta in. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011, t. 1. 486. [in Ukrainian].
- Didukh, A. “Polshchi instytut.” *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka: v 2 t.* Vyd. rada: I. O. Vakarchuk (holova), M. V. Lozynskiy (zast. holovy), R. M. Shust (zast. holovy), V. M. Kachmar (vidp. sekretar) ta in. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2014, t. 2. 308. [in Ukrainian].
- Hladysh, M. “Krain Pivnichnoi Yevropy tsentr.” *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka: v 2 t.* Vyd. rada: I. O. Vakarchuk (holova), M. V. Lozynskiy (zast. holovy), R. M. Shust (zast. holovy), V. M. Kachmar (vidp. sekretar) ta in. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011, t. 1. 666. [in Ukrainian].
- Horiachuk, O. “Italiiskoi movy i kultury tsentr.” *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka: v 2 t.* Vyd. rada: I. O. Vakarchuk (holova), M. V. Lozynskiy (zast. holovy), R. M. Shust (zast. holovy), V. M. Kachmar (vidp. sekretar) ta in. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011, t. 1. 568. [in Ukrainian].
- Krevs, V. “Pidhotovchyi fakultet dlia inozemnykh hromadian.” *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka: v 2 t.* Vyd. rada: I. O. Vakarchuk (holova), M. V. Lozynskiy (zast. holovy), R. M. Shust (zast. holovy), V. M. Kachmar (vidp. sekretar) ta in. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2014, t. 2. 290–291. [in Ukrainian].
- Plan roboty vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka na 2-yi semestr 1992 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Poriadok denniy zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka (protokol № 12/7), 1 lypnia 1998 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Poriadok denniy zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka (protokol 15/10), 28 zhovtnia 1998 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 1/3 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 26 bereznia 1997 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 10/5 zasidannia vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 6 travnia 1992 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].

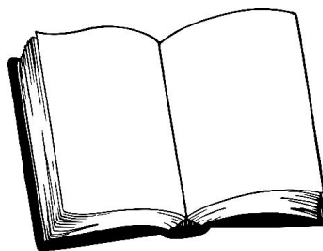
- Protokol № 10/5 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 17 travnia 1995 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 11/6 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 29 chervnia 1995 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 12/6 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 24 chervnia 1992 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 13/9 zasidannia vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 27 veresnia 1995 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 14/10 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 25 zhovtnia 1995 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 15/10 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 28 zhovtnia 1998 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 15/10 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 28 zhovtnia 1998 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 15/11 zasidannia vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 29 lystopada 1995 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 16/12 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 27 hrudnia 1995 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 17/2 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 21 liutoho 1996 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 18/3 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 20 bereznia 1996 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 19/5 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 22 travnia 1996 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 2/6 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 22 chervnia 1994 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 2/9 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 9 veresnia 1992 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 22/10 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 9 zhovtnia 1996 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 3/9 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 25 veresnia 1991 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].

- Protokol № 4/10 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 28 zhovtnia 1992 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 5/11 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 27 lystopada 1991 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 6/10 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 29 zhovtnia 1997 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 6/12 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 25 hrudnia 1991 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 7/2 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 23 liutoho 1994 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 8/12 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 30 hrudnia 1997 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 8/2 zasidannia Vchenoi Rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, 22 liutoho 1995 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 8/2 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 26 liutoho 1992 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 9/3 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 25 bereznia 1992 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
- Protokol № 9/7 zasidannia Vchenoi rady Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka, 3 lypnia 1991 r., Dokumentatsiia Vchenoi Rady LNU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].

РЕЦЕНЗІЇ

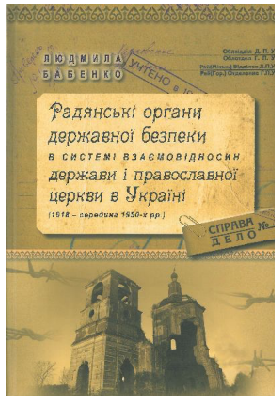

BOOK REVIEWS

Рецензія на: Людмила Бабенко, *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918–середина 1950-х рр.)* [Текст]: монографія. (Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2014), 549. ISBN 978-966-182-2978

The Review of: Ludmila Babenko, *Soviet Security Services in the System of Relations between the State and the Orthodox Church in Ukraine (1918 – middle 1950th years): monography.* (Poltava: “ASMI”, 2014), 549. ISBN 978-966-182-2978

Аналіз джерел та опублікованих праць у руслі останніх досліджень вивів автора цієї рецензії на досить чисельний пласт наукової літератури з проблем державно-конфесійних відносин радянської доби, що побачила світ упродовж останнього десятиліття. Попри те, що її кількісні параметри є достатньо широкими за своєю науковою новизною, глибиною аналізу, методологічними підходами, ці публікації є досить нерівнозначними. Зацікавившись проблемою мотивації політичних маркерів та соціальної поведінки в сучасних умовах православного духовенства, його ієрархії, що належать до Української православної церкви московського патріархату, передумов формування її конформістського, а то й колаборантського характеру, автор знайшов низку пояснень у монографії Людмили Бабенко. Книга вийшла у 2014 році, однак не лише не втратила, на наш погляд, актуальності, а й визначає низку перспективних напрямів для подальших досліджень.

Високий інтерес фахівців є відповіддю на соціально-інтелектуальний запит суспільства, щоб пізнати причинно-наслідкові зв'язки богоборчої політики більшовиків і духовної кризи пострадянської доби. Привертає увагу й унікальність радянської моделі державної політики у сфері релігії – з одного боку вона породила морально-психологічні деформації усіх суб'єктів державно-конфесійних відносин, з іншого – зумовила виникнення фальсифікованого пласту історіографії, яка займалася пошуками псевдонаукової аргументації закономірності відмирання релігійних вірувань при соціалізмі і комунізмі. У монографії Людмили Бабенко знаходимо нові підходи до постанови проблеми, а саме загострення уваги на механізмах антирелігійної політики держави, головним інструментом яких були радянські органи державної безпеки (ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ). Дослідниця показала приховані від суспільства оперативні технології спецслужб, якими послуговуються тоталітарні режими, щоб маніпулювати суспільством і суб'єктами релігійних конфесій. Не випадково в центрі уваги авторки постала Православна церква. На постімперському просторі вона була найчисельнішою і найвпливовішою силою і була ідейно-ціннісною альтернативою більшовицькій ідеології.

Дослідниця запропонувала новий підхід у використанні архівно-кримінальних справ, відійшовши від традиційного зосередження уваги винятково на репресивному боці діяльності спецслужб, який концентрувався у формулі арешт–розстріл/ув’язнення. Домінантою рецензованої студії є акцент на тісній взаємодії і спільних зусиллях партійно-державних органів влади й органів державної безпеки у виробленні й реалізації антирелігійної політики в радянській Україні. Найбільш дієвим виявився комплекс спеціальних агентурно-оперативних методів, застосованих щодо Православної церкви, щоб ослабити вплив останньої, дискредитувати її в умовах, коли спроба створити безрелігійне суспільство зазнала поразки. Провокування церковних розколів, інтриги, підкуп, дискредитація, шантажування, залякування та інші методи з арсеналу чекістів застосовувалися проти духовенства.

Структура рецензованої монографії скомпонована у чотири розділи. Л. Бабенко послідовно розкриває логіку інтегрування до більшовицької політичної системи апарату насилля з функціями таємної політичної поліції, щоб подолати вплив релігії. Вона демонструє положення теоретичної бази побудови безрелігійного суспільства у працях В. Ульянова-Леніна та їх критику, зокрема, акцентуючи увагу на тому, що комуністична ідеологія сама претендувала на роль релігії. У патріархальному суспільстві, як зазначає авторка монографії, щоб подолати суспільну амбівалентність більшовиків необхідно було застосувати насилля та визначити його виконавців. Отже, звідси випливає чітко сформульований предмет дослідження: діяльність органів державної безпеки у системі державно-церковних відносин, що мала на меті ослабити й нейтралізувати найпотужнішу на постімперському просторі православну церкву, використати її авторитет і вплив на маси в інтересах більшовицької держави.

Перший розділ авторка монографії присвятила аналізу стану вивчення проблеми в українській та зарубіжній історіографії, її джерельної бази. Зазначимо, що і власне аналіз, і систематизований список джерел і літератури засвідчують їх високу репрезентативність. Авторка належно оцінила внесок у розробку теми державно-церковних відносин провідних українських дослідників В. Войналовича, В. Єленського, О. Ігнатуші, А. Зінченка, А. Киридон, О. Лисенка, М. Михайлуци, В. Пашенка, Н. Стоколос, О. Тригуба та ін., які стали піонерами в розробці окремих напрямів історико-релігієзнавчих досліджень. Цим студіям, в першу чергу завдяки архівним фондам ГДА СБУ, вдалося демітологізувати окремі аспекти діяльності органів держбезпеки, а також оприлюднити велику кількість цілком таємної інформації про вплив на Православну церкву, духовенство і віруючих.

У роботі чітко окреслені методологічні засади предмета студії. Так, вважаємо важливим елементом тлумачення еволюції смислового наповнення таких науково-категоріяльних складників як “суспільна безпека”, “державна безпека”, “контрреволюційні елементи”, “антирадянські елементи”, “репресії”, “політичні репресії” тощо.

Другий розділ монографії “Ідеологічні та організаційні засади діяльності органів державної безпеки щодо ліквідації інституціональних основ Православної

церкви” розкриває процес становлення ідеологічного підґрунтя боротьби з Православною церквою. Зокрема Людмила Бабенко приділяє чимало уваги аналізу поглядів лідерів більшовицької партії, які базувалися на твердженні про класову природу релігії та необхідність спиратися на насилля як “інструмент влади” у боротьбі з впливом Православної церкви. Авторка показала неспроможність більшовицької пропаганди, що й зумовило використання силових методів ліквідації релігійних осередків, поширення звинувачень духовенства в антирадянській діяльності. Разом з тим авторка, спираючись на статистичні дані, показує, що на кінець 1930-х рр. зберігався високий рівень релігійних настроїв серед населення усіх радянських республік, особливо в Україні. Констатовано, що суто пропагандистські методи ведення антирелігійної боротьби не сприяли органічному сприйняттю населенням матеріалістичного світогляду, тому їхньою альтернативою залишалось насилля.

Наступні підрозділи другого розділу характеризують виконавців державної політики в галузі релігії, власне апарат насилля – органи держбезпеки в їх еволюції, розкривають особливості формування кадрового складу, внутрішньої організаційної структури, напрямів діяльності. Достатньо аргументовано виглядають міркування авторки щодо чинників, які впливали на формування атеїстичних переконань чекістів та поглядів на Церкву як осередок контрреволюції.

У третьому розділі “Технології боротьби з Церквою: чекістський сегмент” у центрі уваги дослідниці опинилися питання, у який спосіб центральний і місцеві апарати ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ усували з суспільного життя вплив Православної церкви, її ієрархів, духовенства, активних вірян. У чотирьох параграфах розділу аналізуються оперативно-агентурні заходи, що були спрямовані позбавити Церкву економічної бази, на внутрішньоцерковні розколи, ліквідувати УАПЦ, нагнітати репресії та антирелігійний психоз тощо. Третій розділ завершується аналізом комплексної взаємодії органів держбезпеки з партійними й виконавчими владними органами у справі ліквідації Православної церкви. Авторка справедливо наголошує, що без тісної координації між ними, визначення пріоритетних напрямів антирелігійної боротьби на різних етапах для кожної з партійно-державних структур більшовики не досягли б поставленої мети. Зазначено, що центр вироблення й оприлюднення рішень щодо Православної церкви знаходився у вищих партійних органах СРСР і УСРР–УРСР. Органи держбезпеки виконували завдання спільно з ліквідаційним відділом у структурі Наркомату юстиції та адміністративним відділом у складі Наркомату внутрішніх справ, які були важливими сегментами в оперативних планах. Неодноразово вказується на входження очільників місцевих підрозділів ВУЧК до складу ревтрибуналів, пізніше – позасудових органів (“трійок”) спільно з прокурорами та партійними секретарями. Отже, слушною є думка про домінування партійно-чекістського тандему в боротьбі з Православною церквою.

Цікаві ідеї покладено в основу четвертого розділу “Взаємодія органів державної безпеки та Руської православної церкви в контексті зміни ставлення

вищого партійно-державного керівництва до Української Греко-католицької церкви”. Дослідниця розкриває його у двох аспектах – через вивчення планів радянських спецслужб щодо ієрархів і духовенства ГКЦ напередодні Львівського церковного собору 1946 р. і агентурно-оперативних заходів у процесі підготовки Львівського церковного собору та контролю за поведінкою духовенства й вірян після його проведення. Роль Православної церкви у цих процесах не мала самостійного характеру, а її ієрархи були лише фігурантами в запланованій грі: такий висновок випливає з аналізу подій. Можливо авторці не вдалося всебічно охопити останнє, натомість завдяки використанню архівних справ оперативного обліку органів держбезпеки щодо ГКЦ Людмилі Бабенко вдалося детально простежити “оперативні ігри” співробітників центрального апарату та обласних управлінь НКГБ західноукраїнських областей. Головну суть і мету об’єднавчого процесу сформулював С. Карін-Даниленко, який координував підготовку Львівського собору: “Об’єднання цих церков можливе тільки як повернення уніатів у юрисдикцію православ’я, але не навпаки” (с. 368). А в оперативному плані заходів по ГКЦ від 8 лютого 1945 р. ця мета набула конкретних обрисів: “... взяти курс на повну ліквідацію уніатів на нашій території й на відрив греко-католицької церкви від Ватикану з наступним з’єднанням із православною церквою в СРСР” (с. 384). Розділ насичений цікавими фактами, які репрезентують специфіку релігійних процесів у західноукраїнських областях, сприйняття населенням Православної церкви як слухняної, упокореної “державної” церкви, особливості її утвердження в регіоні. Виходячи з інформаційно-аналітичних документів спецслужб, випливає висновок про те, що ГКЦ після Львівського собору не припиняла боротьбу за своє відродження, а Православна церква так і не стала потужним важелем радянзації краю.

Монографія Людмили Бабенко оформлена відповідно до вимог, має впорядкований науковий апарат та високу поліграфічну якість. Але передусім відзначимо істотний внесок дослідниці у введення в науковий обіг нових документів, їх інтерпретацію, аналіз і узагальнення подій та процесів періоду формування алгоритмів політики комуністичної влади у сфері релігії. Широка панорама процесів упокорення Православної церкви, деформації традиційної ролі церкви в суспільстві упродовж 1918 – середини 1950-х рр., створення в системі органів державної влади структур для цілеспрямованої боротьби з релігійним сегментом дає відповіді на численні питання причинно-наслідкових зв’язків із сучасністю, нагадує про історичні уроки нашого минулого.

Олексій НЕСТУЛЯ

Вищий навчальний заклад Укоопспілки

“Полтавський університет економіки і торгівлі”

Oleksii NESTULYA

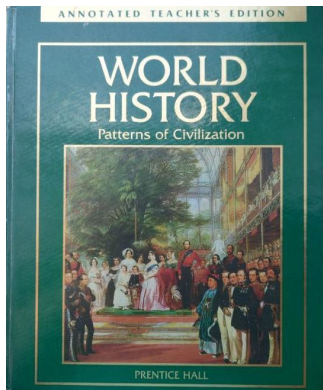
Poltava University of Economics and Trade

e-mail: anestulya@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8853-4538

Рецензія на: Бірс, Ф. Бертон. *Всесвітня історія: Моделі цивілізацій*. (Нью Джерсі: Прентис Гол, 1990), 904. ISBN 10:0139686452, ISBN 13:9780139686450

The Review of: Beers, F. Burton. *World History: Patterns of Civilizations*. (New Jersey: Prentice Hal, 1990), 904. ISBN 10:0139686452, ISBN 13:9780139686450

In his book *World History: Patterns of Civilization* Burton F. Beers, Professor of History at North Carolina State University, presents a study and overview of the development of various human civilizations in chronological order, starting from the most ancient civilizations to the end of the 20th century. It is interesting that the author follows a simultaneous approach to the description of the development of civilizations, giving the reader the opportunity to draw appropriate conclusions and comparisons. In addition, the author characterizes civilizations from the point of view of certain models that were formed during the development of mankind. The characteristics of the foundations of civilization are based on several milestones that contribute to the formation of the appropriate model of each civilization. These milestones include the influence of geography on culture, economic development, political structure, the development of science and technology, contacts between cultures, and the level of perception of creativity within a single society. The author of the publication presents his work as the one that covers continuous history, giving special importance to the use of civilizational heritage by various patterns of civilizations from the earliest times till contemporary ones.

Burton F. Beers also presents his work as an academic textbook. The book has more than 900 pages and can be used for scientific research as well. The main text of the publication consists of 10 units and 37 chapters, each of which includes a corresponding period of history and models of civilization that developed during this period.

The book also contains peculiarities that have a special historical weight and appeal. These include additional materials placed in each section under the name of Features. Here the author tells stories about people who were especially distinguished in the process building patterns of civilizations, this feature is called Builders and Shapers¹. In the following Features, he presents important works written by contemporaries under the general name Through Their Eyes, another Features are called Everyday Life and Economics in History. One of the Features is comparative and is called

¹ Burton F. Beers, *World History: Patterns of Civilizations*. (New Jersey: Prentice Hall, 1990), XVII

Then and Now, and the last of such features is titled Geography in History. These peculiarities provide an opportunity to better understand the historical process of creating models of civilizations and the formation of periodization. The publication is filled with a large number of maps, illustrations, charts, and graphs.

Due to the fact that Beers' *World History: Patterns of Civilizations* is also an academic textbook, the author prepared a number of modules and quizzes for each unit and chapter. All auxiliary components of the book are convenient supplements to the main text and make it possible to better distinguish the epochs of the historical development and understand the ideas that the author wants to convey to his readers.

The text of the *World History: Patterns of Civilizations* is written in a clean, not too complicated language that enables readers to gain interest in the material and improve their understanding of world history. Each chapter focuses on those elements of human development that are important for the perception of both students and other readers of the academic world. The book makes it possible to analyze historical problems, to compare the development of civilization, to classify information, to understand historical maps, and charts, to be able to see the place of relevant historical events in time, to make generalizations about the development of civilizational models, to see a series of historical events in chronological order, while at the same time understanding the exclusivity of the main events.

It is interesting that the author's periodization, being tied to civilizational patterns, makes it possible to create a new classification of the development of human civilizations and at the same time a new periodization. The patterns that the author proposes to study vary from traditional and innovative to those that introduce new approaches to certain periods of history. For instance, Chapter 6 introduces the concept of the Age of Revolutions, which includes, among other things, the scientific revolution, a number of social revolutions, war, and the main revolutionary events that affected the development of mankind, such as the French revolution, the Civil war in England and the revolutions of 1848². Another innovative feature of the author's history periodization are his civilizational milestones. One of them, according to which the author proposes to differentiate models of civilization, is creative thinking, that helps bolster the comprehensiveness of a society.

The seventh unit of this edition also offers a new approach to understanding historical development. The section is titled the Dawn of the Industrial Era and includes an overview of not only the period of industrialization or the industrial revolution within Western civilization, but also the exchange of ideas as well as the process of expanding thoughts, theories and inventions in different parts of the world³. In his subdivisions, Burton F. Beers reviews the development of civilization from the point of view of the oppositional interaction. In particular, this applies to the sixth unit, the Age of Revolutions, which also characterizes the reaction in some society parts and

---

² Burton F. Beers, *World History: Patterns of Civilizations*, 398.

³ *Ibidem*, 470.

certain countries after revolutions occurred, as well as to the ninth unit, titled World War and Peace⁴, which also includes an understanding of world war and peace as two interdependent phenomena.

In the book there is another innovative concept of periodization that applies to modern times. The author indicates the last decades of human development as a new age of great discoveries⁵, understanding this time as a continuous flow of new inventions that significantly affect not only the economic, but also the political and cultural pattern of modern civilization.

On the other hand, the author of the publication makes a number of fundamental misinterpretations and omissions in those sections that relate to the historical development of Ukrainian lands, the Moscow principality and Eastern Europe in general. These oversights are caused by the use of historical studies of the Soviet or even the old imperial Russian narratives. Using a historical fact, the author does not distance himself from the ideological side of Soviet and Russian publications.

The text demonstrates total use of Russian transliteration terminology in many parts that relate to the history of Eastern Europe. In addition, the author does not distinguish the differences in civilizational patterns during the period of the establishment of Kyivan Ruthenia and that of later Russia, calling the Kyivan state of the time of Volodymyr the Great “Kievan Russia”⁶. Furthermore, in the same chapter the text holds a term “Southern Russia” concerning Ukraine. This title is a part of Russian imperial discourse and was used in 19th century as a means to russificate Ukrainians, the fact that is covered in the book⁷. Moreover, in paragraph about the Holodomor, Professor Beers indicates Ukraine as the “cradle of Russian civilization”⁸ thus adding more Russian Empire’s narrative to the text. Therefore, this academic edition completely lacks the historical term of Ruthenia (Rus), which existed to denote a large number of lands in Eastern Europe for almost 1000 years.

In consequence, it can be observed that the author used only works published in Russia, communist Poland and other eastern European countries that were under Russian or Communist Rule, despite the fact that in the United States of America there is open access to a large number of publications on the history of Ukraine and Eastern Europe that were published by the authors of the Ukrainian diaspora.

In addition, having established a number of milestones that are the main features of creating a pattern of civilization, the author in some cases ignores some of these milestones. In particular, in the section that concerns the age of nationalism, Professor Beers completely omits the national movements of peoples who lived under the rule of empires. The same thing happens when the author describes the First World War and the revolution in Russia, completely ignoring the national states that were formed

---

⁴ Burton F. Beers, *World History: Patterns of Civilizations*, 620.

⁵ *Ibidem*, 836.

⁶ *Ibidem*, 228.

⁷ *Ibidem*, 544–545.

⁸ *Ibidem*, 675.

on the ruins of the empires. In this way, precisely those phenomena that helped shape the model of civilization in the interwar period and during the Second World War were omitted.

Thus, *World History: Patterns of Civilizations* by Burton F. Beers, can be recommended for the use in universities and institutes as a textbook for the study of world history as well as a research source but only with clarifications that would correct the indicated misinterpretations and one-sided approaches of the author in those sections related to the history of Ukraine and Eastern Europe.

Ivan FEDYK

Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: vanofedyk@yahoo.com
ORCIDID: 0000-0002-7289-0124

Іван ФЕДИК

Львівський національний університет імені Івана Франка

АВТОРИ
LIST OF AUTHORS

БАЛАН Ярослав – аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль).

БАЛСИС Рімантас (BALSYS Rimantas) – доктор гуманітарних наук (габлітований), професор Інституту дослідження культури Литви (м. Вільнюс, Литва).

БУТ Олександр – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

ВАСЬКІВ Назар – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГАЛАЙЧУК Володимир – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГУЛЬОВАТА Лілія – доктор філософії, випускниця аспірантури кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗАЯЦЬ Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

КОЗИЦЬКИЙ Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

КОРЧАК Андрій – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

МАСИК Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

НЕСТУЛЯ Олексій – доктор історичних наук, професор, ректор Вищого навчального закладу Укоопспілки “Полтавський університет економіки і торгівлі” (м. Полтава).

НІКІТЕНКО Костянтин – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

ЧУРА Василь – доктор історичних наук, професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ФЕДИК Іван – кандидат історичних наук, професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.